

UNIVERSITAS GEDANENSIS

t. 53

UNIVERSITAS GEDANENSIS

PÓŁROCZNIK

R. 29 2017 t. 53

KATEDRA INFORMACJI NAUKOWEJ I BIBLIOLOGII
UNIWERSYTETU KAZIMIERZA WIELKIEGO

Universitas Gedanensis, t. 53

Redaktor naczelny

Ks. Zdzisław Kropidłowski

Sekretarz redakcji

Elżbieta Pokorzyńska

Kolegium redakcyjne:

Janusz Jasiński (Olsztyn), Feliks Krauze (Gdańsk),
Ks. Janusz Mariański (Lublin), Anna Peck (Warszawa),
Aurelia Polańska (Gdańsk), Andrzej Wałkowski (Łódź),

Korektor

Katarzyna Kornicka

Projekt okładki

Sylwia Mikołajewska

Wersja elektroniczna od tomu 46 „Universitas Gedanensis” jest wersją pierwotną czasopisma

<https://universitasgedanensis.wordpress.com>

<http://universitasgedanensis.com.pl>

Wydawca

Katedra Informacji Naukowej
i Bibliologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy,
ul. Szymanowskiego 3,
85-074 Bydgoszcz,
kabiab@ukw.edu.pl tel. 608 358 244

Druk

Poligrafia Redemptorystów
ul. Wysoka 1
33-170 Tuchów

Nakład 110 egzemplarzy

ISSN 1230-0152

Spis treści

Zdzisław Kropidłowski, <i>Symbolism of the gate on title pages of books</i>	7
Andrzej Groth, <i>Prussian tax cadastre of 1772/1773</i>	41
Beata Szytber, <i>Średniowieczne wieńce tekstylne w zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku. Ikonografia i funkcja</i>	51
Mirosław Kuczkowski, <i>Los manuscritos de la Congregación de La Tercera Orden de San Francisco de Asís en Sierakowice</i>	83
Eugeniusz Śliwiński, „ <i>Przyjaciel Ludu</i> ” 1834-1849 Leszno	103
Patrycja Kudzin, <i>Podbój Jerozolimy przez Nabuchodonozora II w świetle II Księgi Królewskiej i Księgi Jeremiasza</i>	119

Contents

Zdzisław Kropidłowski, <i>Symbolika bramy na stronach tytułowych dawnych ksiąg</i>	7
Andrzej Groth, <i>Pruski kataster podatkowy z roku 1772/1773</i>	41
Beata Szytber, <i>The medieval textile wreaths in National Museum in Gdańsk. Iconography and function</i>	51
Mirosław Kuczkowski, <i>Rękopiśmienne księgi Kongregacji Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu w Sierakowicach</i>	83
Eugeniusz Śliwiński, „ <i>The Friend of the People</i> ” 1834 – 1849 Leszno	119
Patrycja Kudzin, <i>The conquest of Jerusalem by Nebuchadnezzar II in the light of the II Book of Kings and the Book of Jeremiah</i>	134

Recenzje

- Andrzej Wałkowski, *Świadomość polityczna, a ... bułka*. (Recenzja pracy: Zdzisław Kropidłowski, *Political and social consciousness of 18th century populace in Gdańsk. On the basis of the Gdansk Book of Wheat Bread Journeymen Bakers Fraternity of 1724-1768*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Gdańsk-Bydgoszcz 2017, ISBN 978-83-65-586-2, ss. 243)..... 135
- Dariusz Spychała, *Poszukiwanie związków chrześcijaństwa z filozofią grecką i rzymską w późnym antyku*. (Recenzja pracy: Marta Kowalska, *Chrześcijaństwo jako filozofia. Studium historyczno-literackie pism Orygenesa*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2016, ss. 224) 147
- Paweł Prüfer, (Recenzja pracy: *Janusz Mariański, Megatrendy religijne w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016, ss. 398) 157

Zdzisław Kropidłowski (Bydgoszcz-Gdańsk)

Symbolism of the gate on title pages of books

Two traditions: Greek and Judeo-Christian were followed when applying gate symbolism in decorating and editing title pages of books. In both traditions the gate was regarded as a place important in social life, architecture and defence of the city or the symbolism of the temple. However, in religious tradition of Jews - the older of the two - the gate plays an important role in paradise. After committing the original sin God placed cherubs and “glittering swords to guard the way to the tree of life”¹.

The symbolism of the gate on title pages appears almost simultaneously with the first incidents of shifting the colophon to the beginning of the book or the development of the medieval incipit. Nevertheless, there has not yet been a full study made on a global scale.

The symbolism of the gate can be compared to the book illustration, which is an “explanation, addition, interpretation or apposition to the text”². However, the gate symbol is not only a graphic element but it has its own allegorical and cultural significance. For the gate symbolizes the transition from one reality to another, often a better and more desirable one, from the state of ignorance to accomplishment, from anxiety of the quest to the bliss of possessing. It refers to the Biblical Apocalypse and has the deepest symbolic meaning; the passage through the gate enables the salvation of an individual who crosses its threshold and enters the Holy City of Jerusalem, from *profanum* to *sacrum*.

As we are embedded in Christian and Mediterranean culture, the word “gate” is obviously associated with the interior to which it leads and the decision of transition, which we undertake when passing through the gate. Let us use an analogy; imagine we take a book and open it on its title page where we find a picture of the gate. Or we turn the page and start exploring the content of the book, acquiring its knowledge, feeling its spiritual message, identifying with its slogans, with its “world” that pulsates on each new page. The gate metaphorically separates what happens to the reader

---

¹ Gen 3,24.

² J. Wiercińska, *Sztuka i książka*, Warszawa 1986, p. 37.

before reading the book and after having gone through it. Everybody can interpret this transition in their own way but the reader is never the same as before reading the book. This gate symbolically marks the beginning of a new life that begins with reading the first page of the text.

I suppose that is what the authors and book publishers thought; various elements of the entrance gate were used on title pages and fronts in simple, easily understandable or more complex forms, saturated with allegories, sentences and other forms set in deep triumphal arches.

Architects, designers of magnificent temples, gardens, cemeteries and public buildings wanted to have such visions. One does not need to give examples. However, as far as I know, no analysis of the gate as a symbol on title pages has ever been a separate subject of research.

As early as in the story of Lot from the book of Genesis the gate had a social significance first when Lot hosts two angels³, and religious significance in the story of Joseph when he wakes up and thinks: “Truly this is the house of God and the gate to heaven!”⁴. In Shechem the sons of Jacob and Hamor discuss the prospect of marriage of their sister Dina to Shechem, the son of Hamor, to join both families⁵.

In the book of Deuteronomy, Moses orders the Chosen People to obey the commandments, especially the commandment of love of God, neighbour and oneself; he tells them to inscribe them the form of the Ten Commandments on the doors of the houses and on “your gates”⁶. He speaks even more clearly about this in his next order: „Fix these words of mine in your hearts and minds...Write them on the doorframes of your houses and on your gates”⁷.

The vision and behaviour of young Samuel, who was with Heli in the house of Jehovah in Shiloh, is also symbolic. When he hears the words of the revelation of God, he “opens the gates of the house of Jehovah”⁸.

---

³ Gen 19, 1-2.

⁴ Gen 28, 17.

⁵ Gen 34, 20.24.

⁶ Deut 6,5.8-9.

⁷ Deut 11, 18. 20.

⁸ 1Sm 3,15.

After King Solomon had built the temple it became a symbol of God's presence among the people. He rhetorically asks in prayer: "But will God really dwell on earth?" And then he cries: Lord, my God. Hear the cry and the prayer ... May your eyes be open toward this temple... this place of which you said, „My Name shall be there so that you will hear the prayer your servant prays toward this place" (1Kings 8, 27-29). When famine or plague comes to the land, or blight or mildew, locusts or grasshoppers ... when an enemy besieges one of its gates ... then hear in heaven, the place of your dwelling" (1 Kings 8: 37-38).

In the Old Testament, the words of God are often fulfilled through people's behaviour at the gates or after crossing them, eg 2Chron. 23,20, where King Joash is introduced to the royal palace through the Upper Gate to be seated on the throne.

In the Old Testament, the symbolism of the gate, especially the temple gate is very rich. Jesus himself and his prophets address people at the gate. The call of Yahweh to the prophet Jeremiah is very vivid: „This is the word that came to Jeremiah from the Lord: "Stand in the gate of the house of the Lord and there call out this word: Hear the word of the Lord, all you people of Judah who enter through these gates to worship the Lord" (Jr. 7, 1-2).

The symbolism of the gate was developed on various planes. The prophet's cry for improvement of behaviour towards God and fellow human beings introduces a moral meaning into this symbolism. It conveys the idea that only those who have converted and undergone moral and intellectual transformation have the right to enter the Lord's temple. A similar thought was expressed by prophet Zachary (For 8, 16-17).

The Book of Nehemiah describes the act of rebuilding the walls and gates of Jerusalem and the temple; mocking Samaritans and angry Arabs, Ammonites and Ashdods, who sneer at the attempt to renew the former splendor of Judah. They try to discourage and intimidate the builders in various ways. They, however, encourage each other: "Let us go together to the house of God - inside the temple and shut the temple gate" (Nh 6, 10).

Similarly, the symbolism of the gate appears in the book of Psalms, which is a treasury of prayers and, among others, they promise Christ. The Hebrew title of this collection of one hundred and fifty prayer texts - *Tēhillim* - that is, "praise" or "song of worship" expresses the very essence of prayer, which is a cry of joy, love, gratitude and adoration for the existence

of God (Ps 8, 2.10) and for His creative and saving works (Ps 104, 33-34). Prayers of psalms are closely related to life, therefore, they fully capture the experience of happiness and sadness, crisis and hope of people of all times. They also inspired etchers who were looking for inspiration for the title page designs⁹. The verses of Psalm 118, 19-20 can serve as a representative example: "Open the gates of justice for me: I want to come in and give thanks to the Lord. This is the gate of the Lord, the righteous will enter through it." Thanks to the prayer, believers enter the book of Psalms.

Moreover, Psalm 118, proclaiming the final victory of God over all evil, became a joyful song of the Church, which praises the resurrection of Jesus Christ and foretells the definitive overcoming of death. Christian tradition of individual verses of Psalm 118 refers to Jesus Christ personally, to His suffering and resurrection¹⁰.

The psalmist wants to testify to the merciful love of God, and therefore he asks for permission to enter the temple through the gate. Accompanied by the sound of this part of Psalm 118, pilgrims entered the temple in procession (cited, 19-29). Israel, freed from the abyss of death, wants to cross the gates of life leading to God to give Him thanksgiving. This is the beginning of the proper liturgy of praise and thanksgiving for God's salvation. At the gates leading to the sanctuary, the gatekeepers, responding to the call for the opening of the "gates of righteousness", warn everybody that only the "righteous" can approach righteous God (v. 20, cf. Ps 15 and 24)¹¹.

The symbolism of the Old Testament was enriched with new content in the teaching of Jesus Christ and the Apostles. In the parable He compared himself to the Good Shepherd, who enters the sheepcote through the gate leading the sheep, which follow him because they know his voice (John 10: 1-6). But because they did not understand the meaning of what he said, "he said again: I am the gate of the sheep ... I am the gate. If someone comes in through me, he will be saved - he will come in and go out and find the forage" (Jn 10, 7-10).

The motif of the gate and the passage appeared again in the context of Christian calling and God's judgment: "Enter through the narrow gate! ... How narrow the gate is and narrow the way that leads to life, and there are

⁹ A. Tronina, *Teologia Psalmów. Wprowadzenie do lektury Psalterza*, Lublin 1995, pp. 89-106.

¹⁰ H.J. Kraus, *Psalms 60-150. A Continental Commentary*, Minneapolis 1993, p. 401.

¹¹ St. Augustine, *Sermo super Ps CLIX*, De Pascha 3; PL 39,2059.

few who find it! (Mt 7, 13-14). Or equally tellingly: “Try to enter through a narrow door; for many, I say to you, will want to enter, and they will not be able to do so.” (Jn 13, 24).

This symbolism was used by the Apostles in their teaching. In the book of Acts we read that Barnabas and Paul, when they came to Antioch, “gathered together the local Church, told them how much God had done through them and opened the gate of faith to pagans” (Acts 14, 27). In his letters to the Corinthians, St. Paul used this comparison when he enjoyed the fruits of his mission, saying that “a great and promising gate was opened” (1 Corinthians 16: 9) or new prospects of apostolic work in Ephesus. He wrote similar words about his work in Troas (2 Cor 2:12).

The vision of heavenly Jerusalem, as seen and described by St. John in the Apocalypse, is most impressive. One of the angels revealed to him the “Holy City - Jerusalem”, coming down out of heaven from God. [...] It had a great high wall with „twelve gates”, and at the gates - twelve angels and “names” written on the gates, which were the names of the “twelve tribes of the sons of Israel” (Rev 21, 10-12).

These were clear indications for the creators of Christian art who, mainly in Romanesque architecture, designed and erected cathedrals, chapels, cemeteries and gardens. Inspirations from the Scriptures were deepened by the Fathers of the Church, but because of lack of space for these considerations, they will be omitted here. However, we should at least mention St. Augustine, who wrote in his commentary on the psalms: “Two, therefore, are the gates - the gate of paradise and the gate of the church; through the church gate we enter the gate of paradise”¹².

In his textbook explaining how to understand particular parts of ecclesiastical buildings Wilhelm Durand, who lived in the years 1230-1296, wrote that the door is connected not only with Christ, but also with the Apostles. His indications were used in many medieval cathedrals, where a statue of Jesus holding a book in one hand and inviting people to enter the temple with the other was placed on the pillar dividing a large doorway (*trumeau*). Thus, in many European cathedrals, a church-goer met Christ face to face on the doorstep¹³.

---

¹² St. Augustine, *Sermo Super Ps CLIX. De Pascha 3*; PL 39,2059.

¹³ Guillaume D. De Mende, *Manuale per comprendere il significatio simbolico delle cattedrali e delle chiese*, Roma 1999, p. 36; Wilhelm Rüdiger, *Die gotische Kathedrale Architektur und Bedeutung*, Köln 1979, p. 113, il. 45.

Jan Amos Komensky (1592-1670) transfers the symbolism of the gate into the sphere of editing. He was a theoretician and practitioner of applying and combining words with images to act on the mind and senses of the recipient-student. Proclaiming the idea of permanent education, he wrote in *Pampaedia*: “[...] because the senses are the gates, which way the outside world enters into us together with all that exists in the world. Reason is a gate through which a man enters into himself as if in God’s likeness to look into numbers, measures and weights in himself, which helps him to reach deep into things (even distant and hidden). And finally, faith is the gate through which the word of God enters, and even God Himself with his eternity”¹⁴.

The symbolism of the gate was used in the process of editing at the end of the Middle Ages period, which looked for patterns drawn from the Holy Scriptures for all its achievements. This was noticed by Jan Huizinga, a Dutch historian, essayist and linguist, who wrote that the life of the medieval Christian world in all its relationships had been penetrated and even saturated with religious imaginations. He emphasized that there was no such case or action that would not be in constant relation with Christ and faith¹⁵. This was also the creative horizon of the then editors, who crossed the border thresholds of the temples and admired their beauty and message every week. I think that they consciously used it to raise the rank of their own products.

But there was also a trend to admit that the symbolic way of thinking interfered with the development of cause-genetic thought¹⁶. That is why in his “Monarchy” Dante first had to break the power of the symbol, denying its usefulness; only then did the road to historical research open up. Marcin Luther also spoke against symbolic and allegorical thinking. He talks about great masters of medieval theology such as Dionysius of Cartuja, Guillaume Durand (Durantis), Bonaventura and Gerson, saying that their “allegorical studies are the work of idlers”¹⁷. However, there is no significant difference between the medieval allegory and the mythology of the Renaissance. However, a kind of competition between them arose in

¹⁴ Jan Amos Komeński, *Pampaedia*, Wrocław 1974, p. 47.

¹⁵ J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1974, p. 237.

¹⁶ J. Huizinga, *op. cit.*, ed. 1992, p. 25.

¹⁷ W. James, *The Varieties of religious Experience*, London 1903, p. 343.

the 14th century¹⁸. This may also be found on title pages of incunabula and the first 16th-century prints. The treasures of antiquity gradually became an object of interest and admiration. Olympian Gods and nymphs pushed biblical symbols and *Roman de la Rose* ¹⁹ into the background.

Without those new images and symbols the people of the turn of two epochs were not able to express more general or synthetic thoughts. When they started talking about the cognizable essence of things almost every word became an image then. As a result of 16th-century criticism of the allegory all its colours and shapes gradually returned, also in the publication of M. Luther's works²⁰.

One person affected the forms of the title pages, even though unintentionally. It was Thomas à Kempis, a quiet monk, introverted, holding to a narrow view of divine direction in the world. Any colourful symbolism was alien to him. And yet thanks to the clear form of expressing thoughts, his book "*Imitatio Christi*" influenced the composition of title pages by the fact that it contained only a certain number of invariably simple thoughts, gathered around one central point. Each thought is contained in one simple sentence; there is no subordination or any correlation among them. This book overcomes imagery and symbolic thinking but gives phrases that, although they do not belong to any cultural circle, are so simple that they provide the recipients with peace, tranquility, comfort, solace and expectation²¹. This way of expressing thoughts was followed by some creators of title pages who added apothegms placed on sashes and curtains to symbols and allegories from late 15th century.

Proverbs were also used when composing title pages in the medieval way. It is amazing what a large number of proverbs was in circulation at the end of the Middle Ages. They combined everyday life with literature and vice versa. Even sermons, along with quotations from the Holy Bible, contained numerous proverbs. They were used during serious disputes at state and church assemblies.

---

¹⁸ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 250.

¹⁹ *Ibid.*, p.251.

²⁰ *Ibid.*, p.265.

²¹ *Ibid.*, p.267-268.

The motto was also a similar crystallization of thoughts. It was of personal character. It was treated as a teacher of life, elevated to the status of an emblem and written in golden letters as the motto of one's own life.

Emblems are also closely related to the motto; they clearly illustrate it or remain in a relationship with it. The motto and emblem are correlated with heraldry. The heraldic drawing had an almost totem value. Lions, lilies and crosses symbolised a pictorial complexity of real aspirations, pride, sense of belonging and community²².

At the end of the Middle Ages each work included a hidden practical purpose, some specific life task combined with glamour and extravagance, which pushed beauty into the background. But this glamour and vanity were important for the people of that time. It converted everything that could be thought into an image overloaded with an infinite system of formal images. Also the title pages of books could not be left without a special form of picture or decoration. With time, there was an unbridled overgrowth of form over the idea, of decorative details over the meaning of the work²³. *Horror vacui* appeared and threatened natural beauty, which was gradually to find its way back in the works of title page creators.

I am referring to the gradual disclosure of the measure of taste in the presentation of the content in a mixture of mythological, allegorical and moralistic figures and dedication to patrons - feudals, clergy, knights and middle-class. The Renaissance and later concepts of beauty never managed to liberate themselves from medieval concepts. Medieval heritage included the symbol of gate-ports, facades, the boundary between *profanum* and *sacrum*, between ignorance and knowledge, between going to school and being educated in it.

From the second half of the 15-th century the book, printed in hundreds of copies, needed buyers as well as advertising, gaining interest on the part of readers-buyers and patrons who were immortalized in dedications placed on frontispieces, title pages and the following ones.

In 1464, Ulrich Zell, a printer from Cologne, was the first one to place the title on the back of the first card. With time, in 1476 in Venice, German

---

²² J. Huizinga, *Aus der Vorgeschichte des niederländischen Nationalbewusstseins*, in: *Im Bann der Geschichte*, Amsterdam 1942, pp. 213-302. (p. 275).

²³ J. Huizinga, *Jesień...*, p.298.

printers, Erhard Ratdolt, in cooperation with Peter Löslein and Bernard Maler, embossed the first artistic title page, which also contained all the contemporary elements of bibliographic description²⁴. It pre-figured *Calendarium* - the work of astronomer Regiomontanius.

Margaret M. Smith states that towards the end of the 15th century there was a significant increase in the number of titles on the first page in connection with the production of incunabula, with less than 1% in the period 1455-1484, up to 40% in the years 1485-1500. She admitted that the printing art was looking for new typefaces and codex forms in order to increase sales and interest in the book among readers. The development of artism in the creation of title pages also began at the time. For comparison, figure 1 shows a work in which the title was not presented as an independent element but in a text that looks like a contemporary description of the publisher: it states the author and title of the book, place and year of publication as well

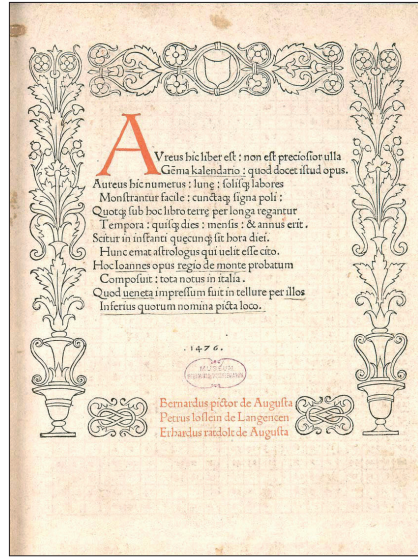

Fig. 1. Title page of *Calendarium* by Regiomontanius. Source: <https://ilovetypography.com/2016/02/14/the-first-title-pages/> [access: 20 02 2018]

In Polish typography it was Wolfgang Stöckel, a printer from Lipsk, whose title page in the work of John of Glogów *Exercitium super omnes tractatus Parvorum logicalium Petri Hispani*, published by John Haller in 1500 resembles most closely the layout of our times. It is presented in Fig.2.

²⁴ <https://ilovetypography.com/2016/02/14/the-first-title-pages/> [Access: 20 02 2018] M. Smith, *The Title-Page: Its Early Development 1460-1510*. London 2000, p. 49.

²⁵ M. Smith, *op. cit.*, p. 50. Also in the works of Theodore Low de Vinne, *The Practice of Typography: A Treatise on Title-Pages*, New York 1902. <https://archive.org/stream/practicetypogra02vinngoog#page/n484/mode/2up> [access: 20 02 2018]; *Title-Page Borders Used in England & Scotland: 1485-1640*. R.B. McKerrow & F.S. Ferguson, 1934; F.E. Pardoe, *John Baskerville of Birminham: letter-Founder & Printer*, London 1975; Martinus Nijhoff, *Post-Incunabula & their Publishers in the Low Countries*, Paperback 1978.

²⁶ M. Smith, *op. cit.*, p.44.

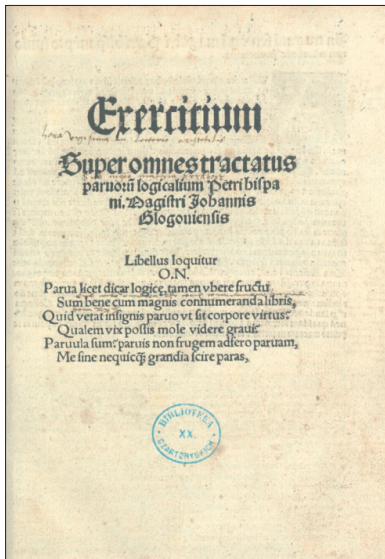

Fig. 2. Title page of a work published on 20/03/1517. Source: <https://polona.pl/item/exercitium-super-omnes-tractatus-paruorum-logicalium-petri-hispani,NDMyO-TYzNjA/10/#info:metadata> [access:20 03 2018] and title page of New Testament by Jakub Wujek of 1593.

Fig. 3. Various forms of colouring of a woodcut made by Michael Wolgemut adapted to the needs of buyers. Sources of copies: https://www.google.pl/search?q=wolgemut+michael&client=safari&tbs=isch&tbs=ring:CW1QwjM-JcEfkIjicRELfKa5Yb7fe6J0f4GJG1IN-7F7aHSZM_1caPIF0pdpBFFCDBMK-wwwJcLzncs1tfXYfaR2ugfIMCoSCZxEQt8prlhvEahcGrch2SwXKhIjt97onR_1gYkYR9ic-DXTHMrcqEgnUg3sXtodJkxF7uR3RaSYZpioSCT9xo-UX-Sl2kEb8vfEhGsJA_1KhIJEUUIME-wrDDMRwDfO6r7qKOqkEgklwvOdyzW19RFpluy4sEk9hyoSCdh-9pHa6B8gwEWriw08Ox_1F&tbo=u&sa=X&ved=0ahUKEwj0p5m-Jpq_ZAhUPzaQKHx4tDDkQ9C8I-HQ&biw=1099&bih=677&dpr=1#imgcr=DlIT1TBj_EcQqM. [access: 20 022018].

Were it not for the artistic creation of Renaissance artists, future title pages would have only bibliographic information (as on the title page of Jakub Wujek's *New Testament*, Fig. 1, the right picture). Simple titles appeared in many works that did not need to advertise and their authors, and even more so publishers, did not have any ambition or need to provide them with a compelling and inspiring title card. Going further along this path, below artistically made interfaces, we find extensive introductions to books including dedication, message, motto, etc.

Among the many artistic, marketing and visionary solutions stands out the idea of the gate-door, to be composed in such a way as to move the reader's imagination and show him in one picture what will happen to him when he begins to explore the content of the work.

Let us use the half-title page of the Nuremberg *World Chronicle* published on June 12, 1493 as an example of creative work in this area. Fig. 3 presents various forms of colouring of a woodcut made by Michael Wolgemut in 1490 as a project of the frontispiece from *Weldchronik* by Hartmann Schedel.

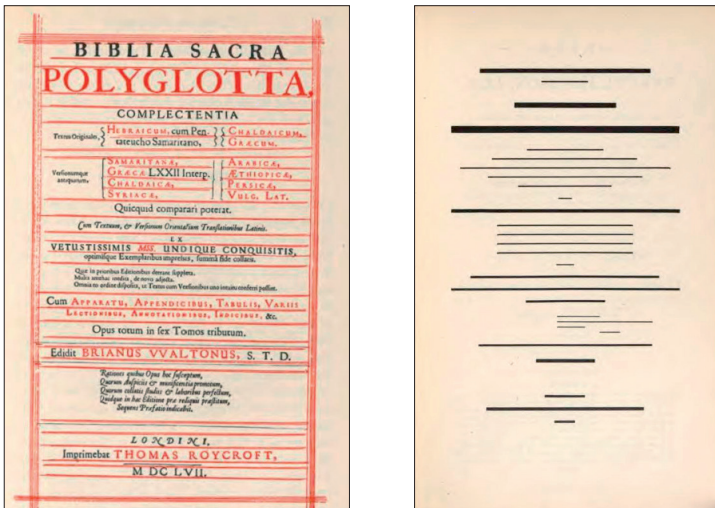

Fig. 4. Source: Theodore de Vinne, *The Practice of Typography: A Treatise on Title-Pages*, New York 1902, p. 345 and 227. <https://archive.org/stream/practicetypogra02vinngoog#page/n484/mode/2up> [access: 20 02 2018].

Figure 4 shows the title page already printed by Thomas Roycroft in London in 1657, on which the next printer drew lines and analysed bibliographic information to make a new design of the title page for the new edition. Examples of such creative work on the form and colour of title pages and frontispieces were not documented and therefore hard to find today.

It should be emphasized that the publication of many works on ancient architecture was of great importance for the development of typographic art. Vitruvius' treaty, inherited from antiquity, to which everyone referred, posed some difficulties, though also possibilities of interpretation. In its aftermath in Renaissance art, the idea of the gate is connected with the symbolism of triumphal arch. Engravers adopted rules pertaining to how to use orders, ie columns, capitals, beams, bridgeheads, cornices, palisters and arcades from ancient theoreticians²⁷.

Numerous academic textbooks published in Italy by prominent architects (Sebastiano Serlio, Giacomo Barozzi da Vignola, Andrea Palladio) included illustrations of projects that were never carried out but were the source of ideas for lovers of classical art in typography.

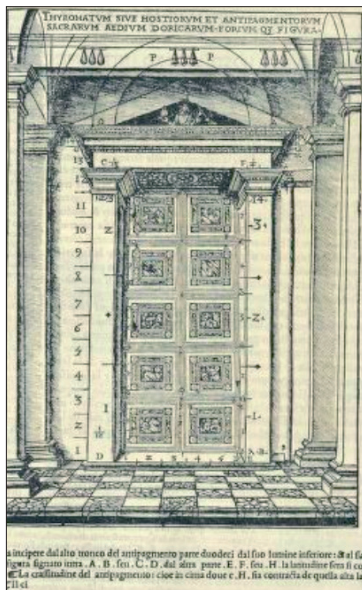
Fig. 5 shows the title page of a book on architecture of a less-known artist - Vincenzo Scamozzi, which shows a picture of the door with two columns, six allegories, the title over the facade and a further part of the bibliographic description placed on the door that needs to be opened; there is also a picture of the author-translator and publisher who invites the reader to open the door. The book (Fig. 6) describes the design theory on how to maintain harmony in portals leading to palaces and tenement houses of the Renaissance.

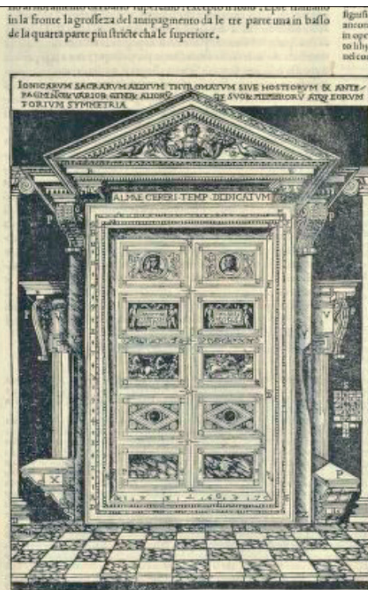
²⁷ J. Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Warszawa 2004, p. 403.

Fig. 5. *L'idea della Architettura universale Di Vincenzo Scamozzi Architetti, Veneto, 1615.*

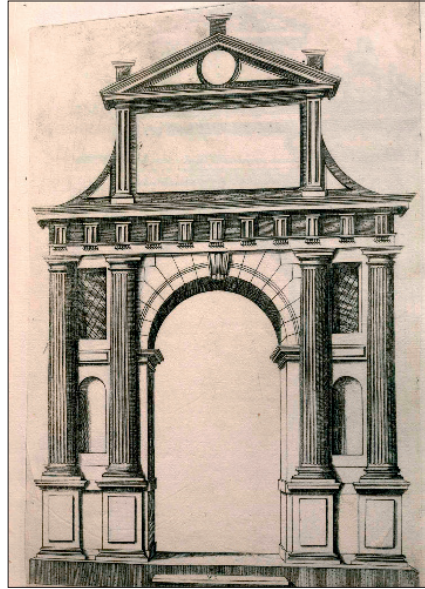
si riprende dal alto vnica del ornamento pare dodicesi dal suo lumino inferiore: B al fa figura figurato intra. A. B. fo. C. D. Al doto parte. E. F. H. la lustrine fo. si co. E la crastinane del ampingimento: cioè a cosa doue e. H. sia costrutta de quella alta la T. H. c.

si riprende dal alto vnica del ornamento pare dodicesi dal suo lumino inferiore: B al fa figura figurato intra. A. B. fo. C. D. Al doto parte. E. F. H. la lustrine fo. si co. E la crastinane del ampingimento: cioè a cosa doue e. H. sia costrutta de quella alta la T. H. c.

Fig. 6. Gate designs in *L'idea della Architettura universale Di Vincenzo Scamozzi Architetti Veneto, 1615, Liber Quartus, pp. LXVIII-LXIX.*

Fig. 7 presents even more help for designers; it shows one of the pages of forty-eight portal projects, which allowed for small adaptations and additions, and the addition of the title and author of the work, place and year of publication and the name of the printer. The drawing could also be enriched placing historical figures, allegories, symbols and coats of arms as well as proprietary marks in the niches.

The two forms were also combined, printing the title on one part of the page with the symbolism of the gate on the other part to emphasize one of the elements, for example, the coat of arms, allegories or the printer's signature - in this case Gotardus de Ponte's. This is how the title page of the printed book about architecture by the ancient author Marcus Vitruvius Pollio was designed.

Fig. 7. Page 44 of Sebastiana Serlio's *Extraordinario libro di architettura*, Venetia 1560; <http://www.rarebookroom.org/Control/serext/index.html> [access: 20 02 2018].

It was considered the first book that survived from antiquity to the Renaissance and the main source of ancient and Renaissance architecture canon. The first edition in Italian with new illustrations by Cesar Cesariano, a Milanese friend of Bramente, was printed in Como in 1521.

In the *Book Knowledge Encyclopedia* it is generally stated that antique prints often included wood engraving or copperplate reproductions²⁸ on the title page, where artists used the motif of the gate. It is impossible to present chronological or material development of this form of book illustrations. I will only give examples of typical solutions in European and Polish printing. Because we associate the idea of the gate with the Holy

²⁸ Title page in *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, ed. A. Birkenmayer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, c.1112-1113.

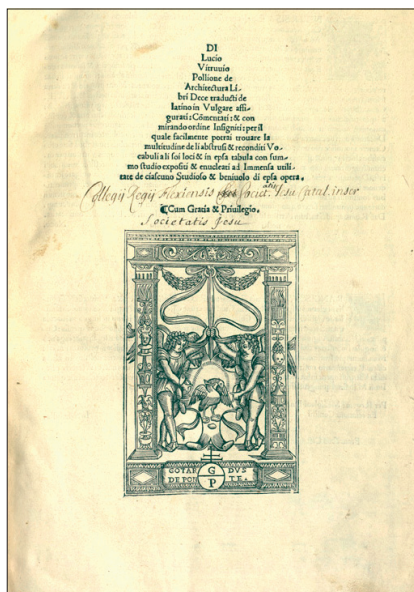

Fig. 8. Lucio Vitruvio Pollione, *De architectura libri dece traducti de latino in vulgare affigurati: commentati...*, Como 1521.

Source: https://archive.org/details/gri_33125008262210 [access: 20 02 2018]

Scriptures, let's start with illustrated editions of the Bible. According to what was said above, the title was distinguished by using red colour and coffers by representations of symbolic or allegorical figures. They alluded to the medieval tradition or used numerous textbooks of allegories. Venetians and Florentine humanists believed that behind the peculiar language of signs from the distant past the ancient humanity's encrypted wisdom was hidden, thus protected from the curiosity of laymen. This period in the history of culture aroused unprecedented enthusiasm for secular symbolism. In 1872 Henry Green recorded over 3 thousand publications where the title suggested that they related to the study of emblems. There were over 1,300 authors²⁹.

With regard to such a great number of symbolic combinations they provided it is difficult to point to direct inspirations of book illustrators.

It should be mentioned, however, that the book *Hieroglyphica Horapollona* served as the source of knowledge about symbolic and allegorical painting. It was a compendium of knowledge from Alexandria dating back to the fifth century, which reached Italy in the Greek translation about 1500. Another work - *Hypnerotomachia Poliphili* (The Primer of Images and Characters) by Francesco Colonna was of great importance for the subsequent development of books about emblems, motifs in painting and poetry. It consisted of Egyptian pictographic script, Pythagorean symbolism and cabbalistic mystic numbers and was published in Venice in 1499. The work of Ioan Piero Valeriano (1556) is considered the greatest compilation made on the basis of *Hieroglyphica*.

²⁹ H. Green, *Andrea Alciati and His Books of Emblems*, London 1872, p.VII, Jan Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Warszawa 2004, p.403.

However, the most famous and quickly widespread collection of emblems throughout Europe was Andrea Alciati's *Emblematum Liber*, first translated into German and published in Augsburg in 1531, and later into other European languages. Other important books devoted to emblems and symbols are: *the Iconology* of Cesare Ripa from 1593 and *Emblemata Nova de secretis naturae chymica*, called *Atlanta Fugiens*, published by Michael Maier in 1618³⁰.

Figure 8 presents solutions showing a variety of emblems, symbols and forms placed on some title pages. Exaggeration and glamour, however, created some difficulties in understanding them; therefore, they probably did not fully serve their aim.

Fig. 8. Title page from the first Welsh translation of the Bible from 1588 in the translation of William Morgan (1545-1604); it contains ornamentation drawing on Celtic decorations from the ninth century and the title page of “Szarfenberg’s Bible”, ie “Leopolita” or “Cracow Bible” from 1561, containing four historical illustrations and two human figures.

³⁰ E. Kluckert: *Emblematyka, in Sztuka baroku. Architektura. Rzeźba. Malarstwo*, ed. Rolf Toman, Koln 2000, p. 428.

It was not enough to use symbolism only. Examples show that title pages abounding in panels with symbols are flat and do not appeal to the viewer-reader, ie the recipient of the book. For instance, the Bible from 1611 contains figures of the apostles, symbols of generations of Israel, the three persons of the Holy Trinity and presentations of evangelists. Two open books with olive branches were also added (probably the Old and New Testaments). The composition is overloaded, probably it was the engraver who wanted to fill the page with a symmetrically divided cartouche.

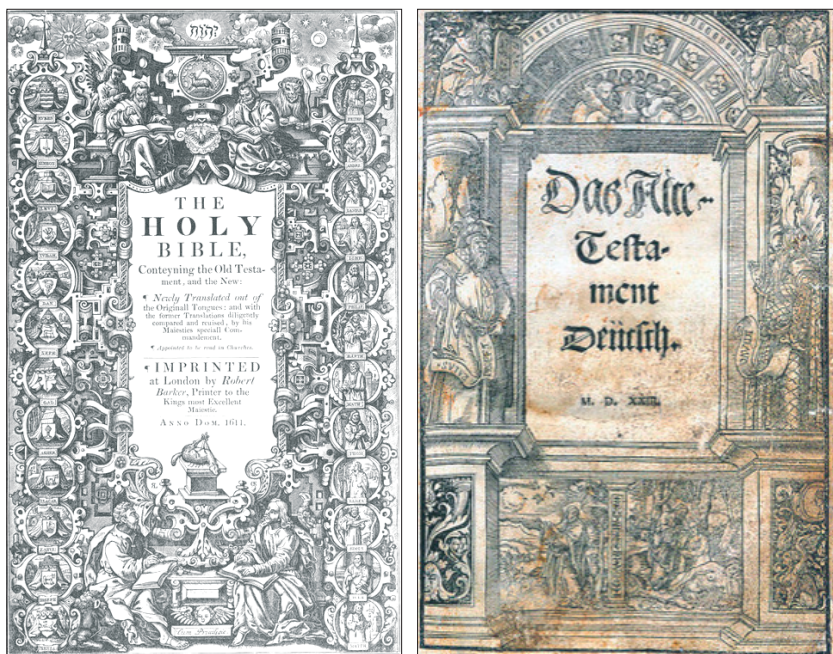

Fig. 10. Title page of M. Luther's Old Testament published in Augsburg by Melchior Ramming in 1523. Source:

file:///Users/zdzislawkropidowski/Documents/Bible-Title%20page-1523%20%7C%20Title%20page%20in%20%22Das%20Alte%20Testament%20de...%20%7C%20Flickr.webarchive [Access: 7 03 2018]

Figure 11 shows the title page of Gustav Vasa Bible (Gustav Vasas Bibel, Vasabibeln) with its full name: *Biblia, Thet är: All then Helgha Scrifft, på Swensko*. It is a translation of Luther's Protestant Bible into Swedish made during the reign of King Gustav Vasa. The translation of the New Testament was made and printed in 1526 and the entire Bible was issued by the printing house in Upasala in the summer of 1541. The translation, title page and numerous woodcuts and illustrations were modeled on the Luther Bible. We do not know much about the authors of the translation or the title page. What we do know from a letter written by Laurentius Petri in 1540 is that a lot of people participated in it (he mentions his own and "other" participation in the work on translation)³¹.

M. Luther entrusted the publication of the New Testament to his friend, the German painter, illustrator and woodcutter Lucas Cranach the Elder (1472-1553), who became the court painter of Frederick the Wise in Wittenberg in 1505. He also shared a publishing house with the goldsmith Christian Döring. Luther attached great importance to the quality of printing, he took care of the graphic layout, type of paper and choice of fonts. He could reprove a printer for sloppily made printing or, on the contrary, invite him to Wittenberg and entrust the printing of his works. This was the case with the Leipzig typographer Melchior Lotter the elder (1470-1549), who printed many of Luther's writings, including his 95 theses after 1517 and then founded a branch of his Leipzig publishing house in Wittenberg in 1519 at Luther's request. It was located in the home of Lucas Cranach the Elder who, together with his partner Christian Döring, ran a publishing house there. The branch was headed by his sons Melchior Lotter the younger (1490-1542) and Michael Lotter. And it was in this branch that the first edition of the New Testament of Martin Luther was printed. In one house there were both a printing house and a publishing house³².

During Luther's lifetime, 110 reprints of the New Testament and more than 20 editions authorized by the reformer were published. Hans Lufft himself, as a printer and publisher, issued about 100,000 copies and came to significant wealth and municipal offices. From 1529, almost every one of them was reviewed and corrected by the "biblical commission",

³¹ G. Bergman, *Kortfattad svensk språkhistoria*, Stockholm 1984, p. 59-60.

³² Joanna Sztuchlik, *Biblia wrześniowa. Pierwsze wydanie Biblii Lutera z 1522 r. w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej*, <http://www.cieszyn.pl/files/Biblia%20wrzesniowa.pdf>. [Access: 20 02 2018].

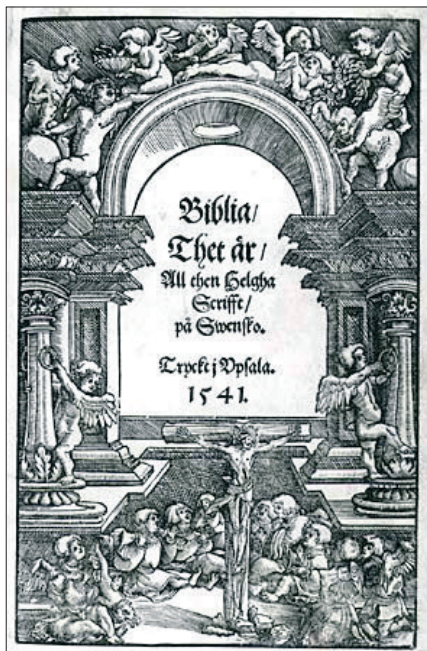

Fig. 11. Title page of Gustav Vasa's Bible of 1541. Source: https://pl.wikipedia.org/wiki/Biblia_Gustawa_Wazy#/media/File:Gustav_Vasa_Bible_1541.jpg

which gathered as frequently as several times a week since 1531. It consisted of philologists Philip Melancton and Matthew Aurogallus and theologians Justus Jonas and Caspar Cruciger; they were the same people who collaborated with Luther on the translation of the Old Testament of 1522. *Biblia Hebraica* published by Gerson ben Moses Soncino in Brescia in 1494 became the basis for the translation of the Old Testament. The translators' work was carried out in stages and each of the translated parts was successively published: the *Pentateuch* in 1523, followed by the *Song of Songs* and the *Book of Job* in 1524, historical books and the Book of Psalms in the following year. From 1525 on, the translators clearly slowed down, which is why the whole Bible was published not earlier than in 1534. The subsequent editions, approved by Luther, ap-

peared regularly almost every year - in 1535, 1536, 1539, 1540, 1541 and in 1545³³.

Such a wide distribution of the Bible within a few decades also resulted in the popularisation of the gate symbol on title pages of books on various subjects, forms and quality of prints. An example is the title page of a treaty against Jews made in the woodcut manner in Hans Lufft's workshop, in which he accuses them of a lot of evil that is happening in the Christian world.

³³ H. Lülfiing, *Lufft Hans*, in: *Neue Deutsche Biographie*, Band 15, Berlin 1987, pp. 493–495.

Fig. 12. Title page of Martin Luther's treaty, *Von den Jüden und iren Lügen*, Wittemberg, 1543.

evoked symbolic impressions. The Bible was printed by Cyprian Bazylik in a printing house belonging to Mikołaj Radziwiłł the Black in an edition of about 500 copies³⁴.

In Poland, this pattern was used in a limited way and in some editions it was enriched with Italian designs. An example is the title page of the *Brzesc Bible*, which refers to the works of Lucas Cranach. It is a woodcut showing the gate to paradise, in which the tree of life is placed in the middle of the page, and from it hangs a picture with the title of the book. On the left side of the tree Eve reaches for the forbidden fruit and gives it to Adam, and on the right Jesus dies on the cross, and under it stands the Lamb of the Apocalypse by St. John. At the foot of the gate, on the left you can see a man pushed down to hell by Satan, and on the right Christ coming out of the grave. The design of the ornaments is very light, delicate, encouraging to analyze historical contents so arranged that they

³⁴ I. Kwiecińska, *Biblia brzeska jej dzieje i znaczenie*, „Nauka”, 3/2006, pp. 111-121.

Fig. 13. Title page of the Holy Bible, that is, the Books of the Old and New Order, just from the Jewish, Greek and Latin newly translated with diligence and faithfulness into the Polish language. Brześć Litewski, 1563.

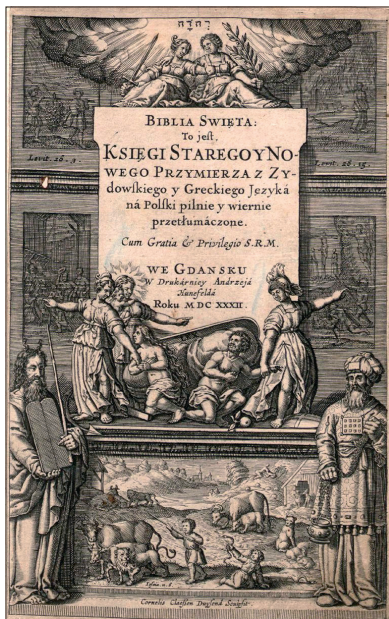

Fig. 14. Title page of the Gdansk Bible of 1632.

A little later, the title page of the Gdansk Bible of 1632 was designed. The title is symmetrically integrated into the cartouche, revealed by allegories and the Mother of God with the Child. They depict two scenes: Christmas and the adoration of the Magi and the death and resurrection of Christ. The spiritual successors of the publishers of the Brzesc Bible chose a Baroque form of the composition.

Fig. 15. Frontispiece of the New Testament of Gdansk from 1633. Source: Z. Nowak, *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem* (I reach for the old book with emotions), Gdansk 2008, p. 182.

In 1632 the Gdansk printer Andrzej Hünefeld published a full text of the Bible in the translation of Daniel Mikołajewski in octavo format. It was edited in one volume, which was unprecedented in Polish conditions in terms of typography. The beautiful Baroque frontispiece made specially for this book by the Dutch engraver Cornelius Claessen Duysend presents some allegorical scenes from the Old Testament³⁵. The front cover of the New Testament of Gdansk of 1633 was equipped with a copperplate engraving of the same author but used the form of the gate, which introduces us to the text of the Holy Bible³⁶. Allegorical figures of truth and religion stand at the columns, and in the corners of the page he placed the figures of the four Evangelists and - sitting beneath the vault of the gate - allegories of courage and peace. The image is deep in meaning and it can be said that the symbol of the gate introduced the reader into the world of the New Testament.

In the Protestant Netherlands, the Holy Bible was printed in Dutch since 1477. The first Bible after the reform of the church in the Dutch language was the Bible of Liesveld of 1526. The translation was based on the German translation of Martin Luther. This entire edition was banned by the Spanish government, and burnt in 1535.

The new translation made according to the indications of Luther and Calvin and the correction of the Old Testament were completed in September 1634; the New Testament was completed in August 1634. Most of

³⁵ Z. Kropidłowski, *Próba oceny Biblii Gdańskiej*, „Studia Gdańskie”, v. V, 1983, p. 45.

³⁶ Z. Nowak, *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem*, Gdańsk 2008, p. 182.

Fig. 16. Printed title page of the Bible of 1702 and the painted copy. Source: <http://www.statenbijbelmuseum.nl/nl/collectie/bijbelbanden> [Access: 2002 2018]

the Bibles in this country were published with the title page in the shape of a gate.

The Bible shown on the left, fig.16, was printed by Lindenbergh in 1702. At the Statenbijbelmuseum in Leerdam there is one copy of 1702 with the hand-made title page; the painting also represents a gate. However, this copy is displayed in the museum with regard to its leather binding, not the painted cover page.

The neo-gothic title page of the Bible containing the text of the New Testament in the translation by Jakub Wujek in the form of a stereotype edition made in Leipzig in 1838 by Jan Nepomuk Bobrowicz, was published

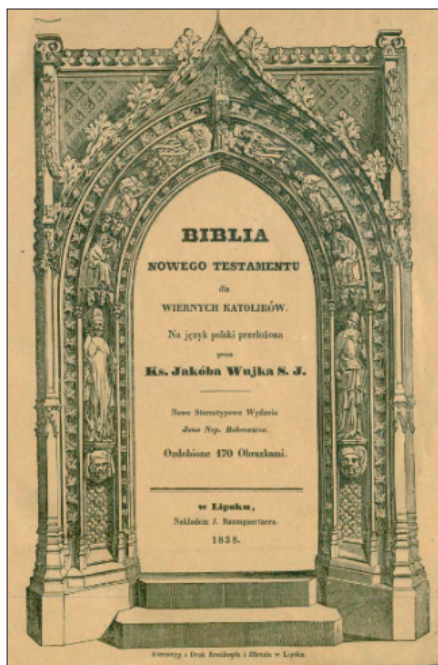

Fig. 17. Title page of the New Testament issued in 1838. Source: <http://dlibra.kul.pl/dlibra/doccontent?id=1410> [Access: 20 02 2018]

Fig. 18. Title page of the work of Tommaso Porcacchi, *L'isole piu famose del mondo descritte ...*, Venetia 1576. Source: <http://movio.beniculturali.it/bupd/lemusetrailibri/it/131/17-lisolar-io-di-porcacchi> [Access: 2002 2018].

by J. Baumgärtner, stereotype and print by Breitkopf and Haert³⁷. It was “decorated with more than 300 fairly miserable woodcuts”³⁸

Title pages with elements of the gate were probably used for all kinds of books. Again, it is impossible to present the scope and chronology of subsequent editions. Some subjectively selected examples must be sufficient.

The first of these is a cartographic work containing a description of the “most famous islands of the world” with maps by Tommaso Porcacchi. It is the first work that uses concave printing technique that allows for more

³⁷ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, v. V, Kraków 1880, p. 156.

³⁸ M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, v. VI, Kraków 1844, p. 604.

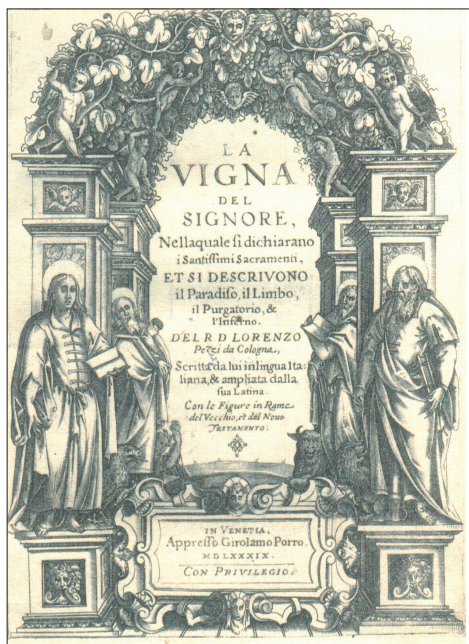

Fig. 19. Title page of Lorenzo Pezzi's reflections on sacred sacraments, paradise, purgatory and hell. *La Vigna del Signore, Nellaquale si dichiarano and Santissimi Sacramenti, et si descrivono il Paradiso ...*, Venetia 1589. Source: H. Dubowik, *Inkunabuly and cymelia from the 16th century in the collection of the Library of the University of Casimir the Great in Bydgoszcz*, in collaboration with Aldona Chlewicka and Bernardeta Iwańska-Cieślak, Bydgoszcz 2009, p. 54.

illustrated with the author's portrait and 17 engravings. There is also the title page, on which four Evangelists stand with books in their hands among four square columns. The composition is crowned with a flower arch, and the title was printed in the background, as if in the Garden of Eden. The author may have been inspired by the gates to mazes-gardens, which, according to the Renaissance fashion, were arranged around palaces and manor houses. The font is made in convex printing and the illustration in concave printing.

precise and detailed results. The title page was designed and made by the engraver Girolamo Porro from Padua.

This study was a sought after work; the first edition published in Venice appeared in 1572, and until 1686 five other editions were published. For this purpose, on July 16, 1571, the publisher received a 10-year exclusive privilege of its printing. Figure 18 shows a view of the title page of a copy from the University of Padua, which represents the second edition, printed in 1576, with 44 maps of islands, a city map of Constantinople, a globe and card form needed to leave the port.

There are two examples from the collections of the University of Casimir the Great Library. The first is the work of the same engraver Girolamo Porro, operating in Venice in 1574-1604. In 1589, he published a prayer book

life, but also developed intensive activities as a translator of humanities. In 1593, he was one of the nine organizers of the Second Venice Academy, founded to continue the activities of the first Venice Hall of Fame. In the last decade of the century he also published his own works, primarily in the field of mathematics and astronomy, but he was also interested in military art, perspective, medicine and astrology. He is responsible for a series of texts describing how to build various types of solar watches and use observation tools. He devoted many years to the in-depth studies of astrolabe, which was the main instrument of navigation for many centuries until the invention of the sextant.

The work devoted to the movements of eight spheres of the seven planets, published in 1593, consists of 43 numbered cards with 17 large illustrations covering entire pages with astronomical calculations made in

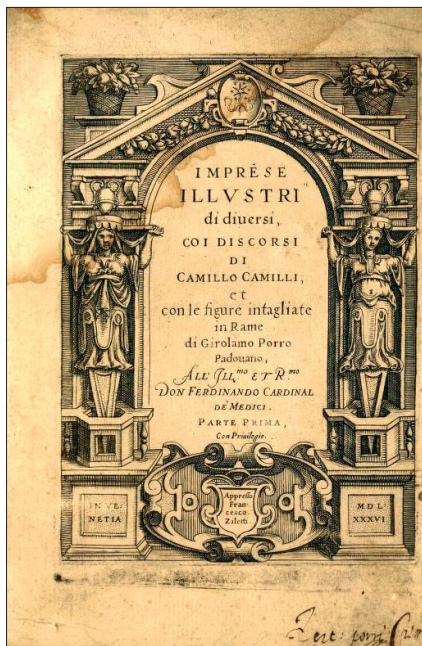

Fig. 22. Title page of Camillo Camilliani's work, *Imprese illustri...*, Venice 1586. <http://archive.org/stream/impresellustrid-04cami#page/n4/mode/1up> [Access: 20 02 2018]

woodcut technique. The title page contains a refined, late-Mannerist architecture that encircles the title and the publishing brand. It depicts columns with statues within their niches, figures of Fame with trumpets as their attributes and Minerva, armed with a lance and shield and with a snake in her hair. In the four corners there are four figures of animals: horse, lion, elephant and camel, referring to different parts of the world. Between the top and bottom corners we see two lively cartoons alluding to earthly matters, personified by a woman lying under a palm tree and the sea inhabited by huge fish.

It is a beautiful title page made as engraving containing a signature in a niche "centre James Franco F." and the typographic mark of the publisher Damian Zenaro:

Fig. 23. Frontispiece of the work of Bartłomiej Ranisch, *Beschreibung Aller Kirchen-Gebäude der Stadt Dantzig ...*, Danzig 1690.

a crowned salamander in flames, with the slogan “VIRTVTI SIC cedit INVIDIA” (In such a way jealousy subordinates to virtue). According to tradition, salamanders, when in flames, were not afraid of the power of fire and so became a symbol of fame and immortality³⁹.

Another example of a page with the use of architectural elements can be found in Camillo Camilliani’s biographical entries collection, *Imprese illustri ...*, dated 1586, published in Venice by Francesco Ziletti (which was printed on the coat of arms set on the doorstep of the gate). The title page - a collection of ‘respected’ Italian humanists - was again performed by Girolamo Porro, born in Padua. On February 25, 1575 or 1576, he was granted the city of Venice privilege to perform copperplate portraits of the city authorities, statues and book illustrations. He was also granted the next privilege for twenty

years on March 24, 1589. In 1584 he was admitted to the Accademia dei Virtuosi in Rome. He sometimes used the pseudonym Battista Pittoni⁴⁰.

We find an architectural form of the gate with deep background on the frontispiece of a Gdansk architect and builder Bartłomiej Ranisch’s work *Beschreibung Aller Kirchen-Gebäude der Stadt Dantzig ...*, published by Jan Zachariasz Stolle in 1690. This copperplate engraving exhibits some Baroque features in its peak⁴¹.

Another example is the use of the entrance door to the tobacco store as an advertisement of tobacco and snuff. The front of the four-page print

³⁹ <http://movio.beniculturali.it/bupd/lemusetrailibri/it/153/20-speculum-uranicum> [Access: 20 02 108].

⁴⁰ E. Pastorello, *Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI*, Firenze 1924, p. 33.

⁴¹ Z. Nowak, *op. cit.*, p. 205-207.

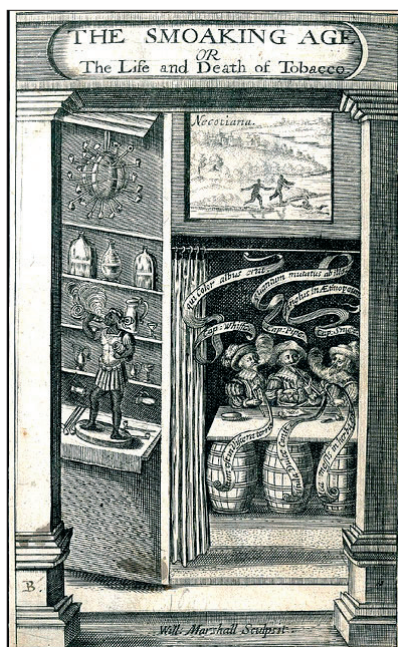

Fig. 24. *The smoking age or the life and death of tobacco*, London 1617. Source: <https://www.flickr.com/photos/kintzertorium/3080067456> [Access: 3 03 2018]

Fig. 25. Title page of Phillippe Bethune's work, *Il consigliere di stato ouero raccolta delle benefitingi piu generali intorno al maneggio de pubblici affair, Venetia 1646*. Source: <http://movio.beniculturali.it/bupd/lemu-setrailibri/getImage.php?id=123> [Access: 20 02 2018]

was made by William Marhsall about 1617 for an anonymous work on the “smoking age or the life and death of tobacco.” On the counter on the left, in front of a shelf with smoking accessories we see a figure of a black man smoking a pipe. On the right there are three people smoking pipes at a table supported on barrels. The engraver's name - Will Marshall – appears on the doorstep. This picture is topped with a view of two people running into the town with the inscription “Necotiana”.

The next example comes from the law enforcement guide in public affairs management, which was written anonymously by Philippe de

Bethune (Paris, 1561? -1649). The treaty was first published anonymously in French in 1633. The Italian edition (photo 25), in turn, was published in 1646; made in the printing house of Paolo Baglioni, who printed hundreds of titles in the 17th century. The work was accompanied by a frontispiece by Burin Giacomo Piccini, an Italian who was born in Padua in a family of painters in 1619 and died in Venice on August 29, 1660. Although little is known about his preparation for the profession, towards the end of the fourth decade of the century he began his successful cooperation with the Incogniti Academy, and in particular with its founder Giovan Francesco Loredane. The Academy entrusted him with the role of an official publisher and illustrator of works of artists associated in it⁴². The page he designed presents an allegory of stupidity (because it has donkey's ears), who wants to get into the room through an open door, and is invited by a figure which opens the door with one hand and holding two keys symbolizing deeper insight into knowledge in its left hand. The knowledge is here meant to be mainly on legal matters as keys to success - achieving goals thanks to diligence and patience, and not the use of force⁴³. In the background there is a city clerk with a gesture inviting us inside. The building is marked with the Habsburgs' coat of arms.

The above examples illustrate the appearance of new factors in editing that broadened people's perceptual processes in that you could simultaneously "read the picture" and the text. The use of woodcut and copperplate as a convenient means of reproduction made an important breakthrough in printing. It allowed us to interact with the image and the word at the same time, if only on title pages. The contents of a book and its aim were linked closely in time and plane. To describe this, the gate-door image was often used, which was the main theme of the composition of many title pages of old and modern books.

Tłumaczenie Teresa Osowska

---

⁴² <http://movio.beniculturali.it/bupd/lemusetrailibri/it/184/61-considerazioni-sul-maneggio-dei-pubblici-affar>.

⁴³ W. Hoffsummer, *Leksykon dawnych i nowych symboli do wykorzystania w praktyce duszpasterskiej i katechetycznej*, Kielce 2001, p.40; J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, Kraków 2006, p.180.

Symbolika bramy na stronach tytułowych dawnych ksiąg

Abstrakt: Brama (drzwi) jest jednym z symboli chrześcijańskich podkreślanych w średniowiecznej architekturze, wywodzących się z Biblii i architektury starożytnej. W edytorstwie została wykorzystana od momentu wynalezienia druku, głównie w komponowaniu stron tytułowych. Ich celem jest określenie i wprowadzenie czytelnika w treść dzieła. Symbolika bramy miała wywoływać u czytelników te same emocje jakie towarzyszyły przekraczaniu progów świątyń, przechodzeniu ze świata *profanum* do *sacrum* czyli z lekturą księgi, którą rozpoczynała, miała przenosić czytelnika, z niewiedzy i nieumiejętności do mądrości. Nadto miała zapowiadać treści w korelacji z tytułem, dalej zachęcać do nabycia i korzystania z książki i wywoływać wrażenia artystyczne. W artykule omówiono genezę symboliki bramy, przedstawiono przykłady świadomej działalności projektantów - autorów i wydawców, źródła i wzory komponowania, podano przykłady publikacji i ich zależności. Podano subiektywnie dobrane przykłady realizacji stron tytułowych z terenów polskich i europejskich od XV do XIX w.

Słowa kluczowe: brama, symbolika, edytorstwo, wiek XV-XIX.

Bibliography

- Bergman Gösta, *Kortfattad svensk språkhistoria*, Stockholm 1984.
- Białostocki Jan, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Warszawa 2004.
- Cirlot Juan Eduardo, *Słownik symboli*, Kraków 2006.
- Estreicher Karol, *Bibliografia polska. XIX stulecia*, v. V, Kraków 1880.
- Hoffstümmer Willi, *Leksykon dawnych i nowych symboli do wykorzystania w praktyce duszpasterskiej i katechetycznej*, Kielce 2001.
- Huizinga Johan, *Aus der Vorgeschichte des niederländischen Nationalbewusstseins*, in: *Im Bann der Geschichte*, Amsterdam 1942, pp. 213-302.
- Huizinga Johan, *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1974 and 1992.
- James William, *The Varieties of religious Experience*, London 1903.
- Karta tytułowa, [w:] *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, ed. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, c. 1112-1113.
- Kropidłowski Zdzisław, *Próba oceny Biblii Gdańskiej*, „Studia Gdańskie”, v. V, 1983, pp. 41-78.
- Kwiecińska Irena, *Biblia brzeska jej dzieje i znaczenie*, „Nauka”, 3/2006, pp. 111-121.

- Lülfing Hans, *Lufft Hans*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Band 15, Berlin 1987, pp. 493–495.
- Nijhoff Martinus, *Post-Incunabula & their Publishers in the Low Countries*, Paperback 1978.
- Nowak Zbigniew, *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem*, Gdańsk 2008.
- Guillaume D. de Mende, *Manuale per comprendere il significatio simbolico delle cattedrali e delle chiese*, Roma 1999.
- Pardoe F.E., *John Baskerville of Birminham: letter-Founder & Printer*, London 1975.
- Pastorello Ester, *Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI*, Firenze 1924.
- De Vinne L. Theodore, *The Practice of Typography: A Treatise on Title-Pages*, New York 1902.
- Wiercińska Janina, *Sztuka i książka*, Warszawa 1986.
- Rüdiger Wilhelm, *Die gotische Kathedrale Architektur und Bedeutung*, Köln 1979.
- Serlio Sebastiane, *Extraordinario libro di architettura*, Venetia 1560.
- Smith Margaret, *The Title-Page: Its Early Development 1460-1510*, London 2000.
- Wiszniewski Michał, *Historia literatury polskiej*, v. VI, Kraków 1844.

Nota o autorze:

Ks. dr hab. Zdzisław Kropidłowski jest kierownikiem Katedry Informacji Naukowej i Bibliologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.
Adres: zkropidlowski@wp.pl

Andrzej Groth (Gdansk)

Prussian tax cadastre of 1772/1773

Abstract: One of the main tasks of administration in the lands occupied by Prussia as a result of the first partition of Poland was to include them in the tax system in force in the Prussian state and in land tax payment. For this purpose, a special Classification Commission was appointed headed by financial adviser Franz Rembert Roden. Its purpose was to collect statistical, descriptive and classification material to determine the taxation base. As a result of its work (September 1772 - April 1773) an official description of farms was made with their classification and estimation of income for tax purposes, called the Frederician cadastre for Warmia, Royal Prussia and the Nadnotecki District, covering northern Wielkopolska and western Kujawy. For each locality the cadastre as a whole consisted of six components: comprehensive table, recapitulation, calculation of gross and net income in individual farms as taxation base, protocol of description of each town, main table constituting an attachment to the description protocol and classification ruling.

Two components of the cadastre were of particular importance: the protocol - questionnaire and the main table. The protocol included answers to questions previously sent to specific localities, covering all socio-economic, demographic and legal matters necessary to assess the tax. The detailed table contained population figures, size of sowing, livestock and harvested hay broken into output from individual farms. The information about population included the surname and first name as well as the social position of heads of families, the size of the family by gender and children by age in two age groups: under and over 12 years of age.

The Frederician cadastre holds a special place among the sources helping us to learn about the agrarian economy and the structure of the rural population of Polish lands occupied by the Brandenburg-Prussian state in the first partition of Poland. For the first time it gives us an insight into the interior view of the village life within gentility demesne.

Keywords: tax cadastre, Frederician kadastre, 1772-1773, Classification Commission, Franz Rembert Roden.

The Prussian tax cadastre commonly called the Friderician cadastre (*Friederizianische Landesaufnahme*) occupies a special place among the sources enabling us to learn about the agrarian economy and the structures of rural population on Polish lands occupied in the first partition of Poland by the Brandenburg-Prussian state. It was commissioned by King Frederick II and executed by Prussian officials under the direction of financial adviser Franz Rembert Roden between September 1772 and April 1773. The cadastre was made for Warmia, Royal Prussia and the Nadnotecki District – the last one formed from northern Wielkopolska and western Kujawy¹ (Netze-Distrikt).

In the annexed areas, Frederick II provided for the introduction of a new land tax for the villages and small towns following Eastern Prussian patterns, called contribution (*Contribution*) and inclusion of these lands into the Prussian tax system. Before the annexation of the Polish lands, a special Classification Commission with its own clerical and measuring apparatus was established for this purpose. Its head was above mentioned F.A. Roden, a secret financial adviser (*Geheimer Finanzrat*) and the president of the Higher Audit Chamber (*Oberrechnungskammer*).

The task of the Commission, consisting of various councillors of war and domain chambers (*Kriegs- und Domänenkammer*) and engineers, was to determine the size and quality of land, the size and value of agricultural and animal production and income from other sectors of the rural economy at market prices; also to prepare a report according to the points of the questionnaire previously provided, prepare tables listing heads of families with a description of their social status, the number and structure of the population, the status of livestock, the size of sowing area and harvesting hay. The tasks of qualifying commissions also included determining the amount of previous tax and service benefits, recording the reliability of the documents provided, relevant for determining the legal titles of classified villages and property. Based on these collected data, the calculation of gross and net income was made as the basis for determining the tax.

¹ S. Cackowski, *Z dziejów polityki ekonomicznej pruskiego absolutyzmu. Kataster podatkowy z r. 1772/73 dla ziem pierwszego zaboru pruskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, f. 24, Historia III, pp. 45 and next; *Pruski kataster podatkowy z roku 1772/1773. Problemy heurystyczne*, w: *Pomorze - Brandenburgia - Prusy (państwo i społeczeństwo). Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Wachowiakowi z okazji 70-lecia urodzin i 50-lecia pracy naukowej*, ed. by W. Stępiński i Z. Szultka, Szczecin 1999, pp. 91 and next; D. Łukasiewicz, *Kataster fryderycjański dla Prus Zachodnich z 1772/73 roku*, in: *Pomorze - Brandenburgia - Prusy...* pp. 99 - 110.

The Commission commenced its activities as soon as the annexation of Polish territories had been carried out (November 13, 1772). It was agreed that the Commission would start work from Warmia and then, successively, go to Malbork and Chełmno provinces, areas over the Noteć River and to the Pomeranian Voivodship².

The Classification Commission worked in four teams. One, under the leadership of Roden, was the main office, and three sub-committees supervised by chamber directors performed descriptive, classification and field-based works. In each of the three subcommittees working in the field there were 2-5 commissioners, officials, calculators, law officers and translators. For example, the work in the district (*Amt*) of Koscierzyna was managed by the secret councillor of the Krause chamber and, in addition, the war councillors Leo and Hesse and the calculator Pohl participated in the subcommittee³.

The Commission's activity resulted in creating an official description of the farms with their classification and estimation of income for tax purposes, known as contribution cadastre (*Contributions - Catastrum*).

The original cadastre, i.e. the one created as a result of the activities of the Classification Commission with signatures of its members and persons providing information was lost during World War II. From the original cadastre, in 1776-1779, an official copy of the area covering the Royal Prussia and Nadnoteć District was made for the Berlin central government and is currently stored at Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlin. Compared to the original, it does not contain copies of documents submitted to commissioners by taxpayers but it has an additional table containing a list of taxes from individual farms in a given village and military fees. Each of the copies is authenticated by the "pro vera copia" formula and the signature of the Kwidzyn chamber registrar. The cadastre as a whole consists of the following components:

1. A comprehensive table containing a list of landowners and users and the amount of tax paid on this account, as well as tax on mills and fees for military easements.
2. A recapitulation containing overall tax from a given locality included in the general table and the amounts increased or reduced by adding or subtracting the encumbrance of non-farming people

² See S. Cackowski, *Pruski kataster podatkowy...* p. 93.

³ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin (called below as GStAPK), II HA, Materien, Tit. 84, no. 6, c. 143.

and fees from some assets not covered by this table (forests, waters).
 3. Calculation of gross and net income in individual farms or groups of farms with the same characteristics as the tax base (*Nutzungs - Anschlag*).
 4. Report of each town according to Roden's questionnaire containing information on the size of the village or property, owner and residents, farming conditions, economic obligations and production capabilities.
 5. The main table with detailed numerical data, constituting an annex to the protocol - questionnaire.

6. Classification assessment made by an economic clerk, being a general valuation and taxation of a given settlement or property (*Oekonomisches Gutachten*). The presented structure of the source does not reveal subsequent stages of building up the cadastre. The parts listed in points 3 – 5 were the first as a result of the activities of census commissioners and economic officials working in the area. The parts of the sources listed in items 1, 2 and 6 were created later by Commission officials basing on classification, descriptive and statistical information sent from particular localities. All listed components relating to one locality are named after its cadastre. For example, the official name for the village of Lipusz in the Kościerzyna district was: *Contributions - Catastrum von der Dorfschaft Lippusch incl [usive] Komlopp des Amtes Behrendt*⁴. The calculation of income and the amount of tax referred to as *Nutzungs - Anschlag* in the source is a calculation of gross and net income and the applicable tax (contribution) from individual farms or groups of farms with the same characteristics from land, meadows, gardens, farms and other business sectors, and from craftsmen and rural non-farming population. When determining net income from cereal cultivation, the amount needed for sowing was subtracted from the crops; the rest was divided into two equal parts: one was considered necessary to cover the needs of the farm, the other as yielding net income. Garden income was converted into a probable yield from a given area in barley.

The description protocol was drawn up in the form of answers to the survey questions. The content of the questions was not recorded, only their numbers were included. The questions were sent earlier to individual towns together with the information about the purpose of the census and sanctions for providing false answers. Several versions of Roden's⁵ qu-

⁴ GStAPK, II HA, Materien, Tit. 93, no. 2, vol. 2, c. 117 - 130 ; see also *Kataster fryderycjański okręgu kościerskiego 1772/1773, part. A - L*, ed. A. Groth, Kościerzyna 2015, pp. 224 - 232.

⁵ In the Puck district cadastre there were 39-question survey – GStAPK, II HA, Materien,

questionnaire are known, the basic one being composed of 52 points giving rudimentary information about each city.

The questionnaire was divided into a general part (Generalia - 8 questions) and a detailed one (Specialia - 44 questions). The general part informed about the town's name, its legal situation, the body exercising jurisdiction, the owner, the inhabitants' faith and their social status.

Specialia referred to the size of the village, annual harvest broken into particular crops, to meadows and cattle. It also referred to the obligation of the people to the owner of the land and to the Church. The content of the 52-point questionnaire was as follows⁶: A. General questions (Generalia)

1. What is the name of the estate or village?
2. Which court is it liable to?
3. Whose property is it?
4. What is the owner's and residents' religion?
5. What kind of ownership is it and what privileges and documents are there?
6. Is there a manor farm in the village?
7. Is the village conveniently located and does it have the option of selling its products in the vicinity?
8. How many free well-to-do-peasants in the village are settled on the Chełmno law, how many farmers, innkeepers, crofters, cottagers, hired workers, millers, bakers, blacksmiths and other craftsmen, Jews and others engaged in trade, and what do they trade in?

B. Specific questions (Specialia)

9. How many voloks (1 Voloک was ab.180.000 m²) does the arable area amount to?
  10. including those lying fallow?
  11. or those belonging to the Church, parson and hospital?
  12. or free village leader's voloks and what kind of ownership are they?
  13. Were the village grounds measured and is there a map?
  14. In what condition are they?
  15. Are they all cultivated?

Tit.84, no. 6, c.104-106; see also A. Groth, *Miejscowości obecnej Gminy Puck w świetle katastru fryderycjańskiego z roku 1773*, „Zeszyty Gminy Puck”, 6/2009, pp.8-9.

⁶ GStAPK, II HA, Materien, Tit.84, no. 6, c.107-110; *Kataster fryderycjański okręgu kościernskiego*....pp.7-8.

16. How much wheat, rye, barley, oat, peas, beans, buckwheat, flax or hemp is sown per one volok every year?
17. Is tobacco grown there?
18. What kind of bushel is used to measure produce?
19. On average how many seeds are received from one sown?
20. How many voloks are there in the village's possession or how many does the manor farm have?
21. In what condition are they?
22. How many two- or four-horse-drawn hay wagons are obtained from one volok or morgen (ab. 6000 m²) and is there any amount of hay left for sale after satisfying their own needs?
23. What is the current price of one-, two- or four-horse-drawn hay wagon measure?
24. Do they have good and sufficient pastures, and are they able to keep more cattle?
25. How much milk does one cow give?
26. Is the fallow land used as pasture?
27. Are there any gardens in the village; does each farmer have one and what income do they bring?
28. Are hops cultivated there?
29. Does the village or the manor farm include a forest? What species of trees are there? Do the villagers have enough firewood and building wood? What is the price of firewood?
30. How many voloks does the forest cover?
31. Is there any wood left for sale after satisfying their own needs?
32. What income do they have from one volok or morgen of forest?
33. Are the villagers entitled to use the village or any other forest, and what fees do they pay in either case?
34. Is there an inn in the village and who supplies it with liquors?
35. Does the innkeeper or another person in the village have the privilege of brewing beer or burning vodka?
36. How many barrels of beer and achtels⁷ of vodka are produced, and how much is sold?
37. Does the innkeeper have a propination privilege?
38. How much beer and vodka does the innkeeper sell during the year?

---

⁷ 1 achtel = 30,6 litres.

39. Are there any lakes or ponds in the village; how many morgens do the lake area cover and what species of fish are there?
40. How big are the catches and how many fish are sold after satisfying their own needs; what are the revenues from this?
41. Do they also catch fish in other lakes or do any people from outside the village fish in their lakes and how much do they pay for it?
42. Do they use reed and how many threescores of sheaves do they get during the year; what is the price of a threescore?
43. Are there any mills in the village; who do they belong to; how many wheels do they have?
44. Is the mill leased, is there a milling privilege, can the miller support himself on it, is the mill used all year round or only for a certain period of time in a year?
45. What fees are charged on the mill and who is to pay?
46. Are there any lime mines in the village, who uses them and how?
47. Are there any other establishments in the village, such as brickyards, lime kilns, tar and ash plants, tanneries, glassworks, etc.; what are the revenues obtained from them?
48. What income and payments do the village and its inhabitants have including the priest and the sexton?
49. Are residents obliged to any easement; if so, to whom and what are the conditions?
50. Do they pay their tithe?
51. Is the property encumbered with military service (*Rittersdienst*)?
52. What taxes have been paid so far to the Polish Crown?

The protocol - questionnaire was created in cooperation with the owner of the village, its inhabitants and the village authorities, ie the party interested in lowering the tax. Therefore, they could influence the content of the answer, especially that some questions of the questionnaire, for example those concerning the amount sown on one volok, average yield, meadow yield, garden crops or the quantity of the liquor sold made it possible to give answers at the discretion of informers and could not be cross-checked on the basis of other sources. Therefore, one should take the possibility of taxpayers' influence on the content of the protocol - a survey into account when using the cadastre.

The detailed table renders numerical view of the population, size of sown grounds, livestock and hay harvest. The population data include

surnames and first names as well as the social position of heads of families, the size of the family by gender, and children by age in two groups: under and over 12 years of age, also employment of hired force.

Lists of field crops include rye, barley, oats, buckwheat and flax in bushels and magnums (4 bushels).

In the livestock count the following animals were taken into consideration: horses, oxen, cows, calves, sheep, pigs and sometimes goats. Meadows were shown in the table in accordance with the number of obtained four-or two-horse-drawn hay wagons.

The detailed table and report - questionnaire are extremely important for researchers of rural economy. They provide information about the social and economic structure of the country life, structure of sowing and breeding activities, demographic issues and the problem of hired forces on the scale of the entire Royal Prussia. This is particularly important in relation to numerous noblemen's demesne, such as those in Kashubia, where social relations and production trends have not yet been researched⁸.

The comprehensive table attached to the cadastre of individual localities contains names of farmers, landlords, owners, the number of land voloks divided into those belonging to noblemen, freely used under Chełmno law, rental grounds and Scharwark lands (where peasants were obliged to do public works), parish priest's and church grounds, as well as the annual contribution from land owned or used, tax from mills and military fees. The classification assessment referred to in the cadastre as *Oekonomisches Gutachten* is an official classification drawn up by an economic official without the participation of local agents. Numerical data contained therein are of an estimated nature, as evidenced by the use of such terms as: *circa*, *gemäß*, or *ungefähr*. The assessment is a general estimation of the village and individual users: the quality of the land, the size and structure of sowing, the size of cereal crops and harvests of hay. In addition, there is also information on the use of forests, fiscal burdens of villagers, rural crafts and farming conditions.

The comprehensive table and the recapitulation of the tax, i.e. the general amount of tax from a given locality, do not appear in the cadastre's

⁸ A interesting article has been published on small gentry's villages in Kashubian Gochy recently; it made use of the information included in the Frederician cadastre, see: T. Rembalski, *Wsie drobnoszlacheckie na kaszubskich Gochach w latach 1772-1806*, w: *Kaszubi - Pomorze - Gdańsk. W kręgu pytań o kulturę, historię i tożsamość. Księga Jubileuszowa Profesora Józefa Borzyszkowskiego z okazji 70. rocznicy urodzin*, Gdansk 2016, pp. 175 - 197.

---

originals and are not the result of the activities of census commissioners in the area. They were later created on the basis of classification data, descriptive and statistical data sent from the area.

Summing up, it must be said that the Prussian cadastre of 1772-1773 is a source of great importance for the cognition and assessment of the then social and economic reality in the areas it encompasses.

Its assets are:

- a similar approach to all types of land property
- presentation of society and economy in terms of quantity, quality and evaluation
- an insight into the internal life of the village in noblemen's estates for the first time.

Tłumaczenie Teresa Osowska

Pruski kataster podatkowy z roku 1772/1773

Abstrakt: Jednym z głównych zadań administracji na ziemiach zajętych przez Prusy w wyniku pierwszego rozbioru Polski było włączenie ich do systemu podatkowego obowiązującego w państwie pruskim i objęcie podatkiem gruntowym. W tym celu powołano specjalną Komisję Klasyfikacyjną kierowaną przez radcę finansowego Franza Remberta Rodena. Jej celem było zebranie materiału statystyczno - opisowego i klasyfikacyjnego dla ustalenia podstawy opodatkowania. W wyniku jej prac (wrzesień 1772 - kwiecień 1773 r.) sporządzono dla Warmii, Prus Królewskich i Okręgu Nadnoteckiego, utworzonego z północnej Wielkopolski i zachodnich Kujaw, urzędowy opis gospodarstw z ich klasyfikacją i oszacowaniem dochodów dla celów podatkowych zwany katastem fryderycjańskim. Kataster jako całość (dla każdej miejscowości) składa się z sześciu części składowych: tabeli syntetycznej, rekapitulacji, wyliczenia przychodu ogólnego i dochodu czystego w poszczególnych gospodarstwach jako podstawy opodatkowania, protokołu opisu każdej miejscowości, tabeli głównej stanowiącą załącznik do protokołu opisu oraz orzeczenia klasyfikacyjnego.

Szczególne znaczenie mają dwa elementy składowe katastru: protokół - ankieta i tabela główna. Protokół ma formę odpowiedzi na pytania wcześniej rozsyłanych do poszczególnych miejscowości, obejmujące całokształt spraw społeczno-gospodarczych, demograficznych i prawnych niezbędnych do wymierzenia podatku. Tabela szczegółowa zawiera liczbowe ujęcie ludności, wielkości zasiewu, inwentarza żywego i zbioru siana z podziałem na poszczególne gospodarstwa. Informacje dotyczące ludności obejmują nazwisko i imię oraz pozycję społeczną głów rodzin, liczebność rodziny z podziałem na płeć, a dzieci według wieku w dwóch grupach wiekowych : poniżej i powyżej 12 roku życia.

Kataster fryderycjański zajmuje szczególne miejsce wśród źródeł służących poznaniu gospodarki agrarnej i struktury ludności wiejskiej ziem polskich zajętych w I rozbiórce Polski przez państwo brandenbursko-pruskie. Umożliwia on m. in. po raz pierwszy wgląd w wewnętrzny obraz wsi w dobrach szlacheckich.

Słowa kluczowe: kataster podatkowy, kataster fryderycjański, rok 1772 - 1773, Komisja Klasyfikacyjna, Franz Rembert Roden.

Nota o autorze:

Prof. zw. dr. hab. Andrzej Groth, emerytowany profesor Uniwersytetu Gdańskiego. Adres internetowy: andrzej@groth.pl

Beata Szyber (Gdańsk)

Średniowieczne wieńce tekstylne w zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku. Ikonografia i funkcja

Abstrakt: W zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku znajdują się 3 średniowieczne, tekstylne wianki. Zostały wykonane z drewnianego wióra, tworzącego sztywny owal, na którym nałożone zostały kolejne warstwy, utworzone z barwnego jedwabiu i srebrnej nici błonkowej. Te unikatowe zabytki należały do zespołu tekstyliów kościoła mariackiego w Gdańsku, i przed II wojną światową było jedenaście. Nie jest całkowicie pewne do czego były wykorzystywane. W. Mannowsky przypuszczał, że służyły do dekorowania rzeźb i herm relikwiarzowych. Jednak jest także prawdopodobne, że wianki należy kojarzyć z jednym z maryjnych wizerunków, w XV wieku bardzo popularnym w krajach Europy Północnej. To ikonograficzne wyobrażenie nosi nazwę Maria-Służebnica Świętyni. Młoda Maryja ma charakterystyczny strój. Zawsze była ubrana w ciemnogrnatową suknię dekorowaną kłosami zboża. W 2 poł. XV wieku ten maryjny wariant ikonograficzny był bardzo często powtarzany w obrazach, rzeźbach i grafikach na terenie Niemiec, Szwajcarii, Austrii. W wielu wypadkach wizerunkowi Maryi –Służebnicy świętyni towarzyszyły wianki zawieszane na haku na ścianie, tak jak na np. na obrazie wotywnym z Wiesenkirchen, gdzie pełnił rolę votum za doznane łaski. Wśród wielu maryjnych wizerunków w kościele Mariackim w Gdańsku był mały relikwiarzowy tryptyk z Madonną w granatowej sukni w kłosa i kwiatowym wiankiem, zawieszonym obok niej. Można to świadczyć, że kult Maryi –Służebnicy świętyni był w Gdańsku znany, a zachowane tekstylne wianki są po nim wotywnym śladem.

Słowa kluczowe: Gdańsk, kościół Mariacki, Maria-Służebnica świętyni, nici jedwabne, nici błonkowe, wianki tekstylne, wieńce, wianki wotywnne.

W katalogu paramentów Kościoła Mariackiego w Gdańsku, opublikowanym w latach 1930/33 z dodatkowym tomem z roku 1937 zebrane zostały tekstylia kościelne w ilości 541 sztuk, które doczekały się nadejścia XX wieku¹. To jedynie część paramentów ze średniowiecznego wyposażenia

¹ W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz. Kirchliche Gewänder und Stickereien aus der Marienkirche*. T. 1,2,3,4 i 5, Berlin 1930/33 i 1937. Wielki kościelny zbiór mariacki, nadal jest liczony w setkach egzemplarzy pomimo, że w XIX wieku był rozdawany

tej świątyni. Od początku dziewiętnastego stulecia, co jakiś czas, ujawniano kolejne partie liturgicznych tekstyliów. Z pobieżnych rachunków można przypuszczać, w połowie wieku XVI mogło ich być blisko lub nawet ponad tysiąc. Każdy z ponad 40 ołtarzy był bowiem wyposażony w różnego rodzaju i koloru paramenty, służące w świątyni sprawowaniu liturgii. Wśród nich pojawiały się przedmioty unikatowe, których znaczenie dla kościelnych zwyczajów dawno się zatarło. Poza zespołem pannisellusów, inaczej nazywanych sudariumi² były też w tej grupie tekstylne wieńce, których funkcja należała do najbardziej zagadkowych. Część z nich zachowała się do dzisiaj w zbiorach gdańskich i lubeckich.

W Muzeum Narodowym w Gdańsku, w zespole tkanin średniowiecznych znajdują się trzy zabytkowe tekstylia o formie wieńców³. Ich pochodzenie warsztatowe nie jest znane, choć w literaturze łączone są z Gdańskiem jako miejscem powstania⁴. Należały do grupy 11 wianków, które znajdowały się w gdańskim kościele Mariackim. Ich istnienie zostało udokumentowane w latach 30. XX wieku w katalogu paramentów liturgicznych, autorstwa Waltera Mannowsky'ego⁵. Spośród tekstylnych wianków pięć znamy nie tylko z opisów zawartych w hasłach katalogowych, ale także

---

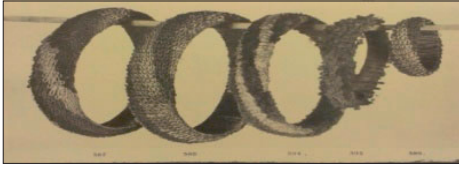
i wyprzedawany. Katalog udokumentował sporą część pierwotnych zasobów paramentów mariackich. Dzięki niemu ogromny zbiór kościoła farnego wszedł w krąg zainteresowań badaczy oraz sprowokował lepszą opiekę nad tymi zabytkami, które od 1936 roku przenieszone były do Stadtmuseum w Gdańsku. Przez wiele lat dyrektorem Muzeum był autor katalogu. Paramenty mariackie eksponowano na dwóch wstawach organizowanych przez Mannowsky'ego. Pierwsza w roku 1934 i druga w 1936 roku. Wówczas pokazano wianki, a bardzo krótkie noty do 10 z nich znalazły się w katalogu wystawy. W. Mannowsky, *Gotische Paramente und Bildwerke. Ausstellung August-September 1934 im Stadtmuseum Danzig*, s. 43-44.

² Pannisellusy zwykle wiązane były z funkcją opata lub biskupa. Kościół Mariacki w Gdańsku nigdy nie był świątynią klasztorną, ani katedralną. Jednak ze względu na częste wizyty kościelnych hierarchów z różnych stron Europy garnitury szat liturgicznych mogły być wyposażone w tego rodzaju parament, przygotowany z myślą o dostojnych gościach. Kwestię tę konsultowałam z bp prof. Michałem Janochą i prof. UG Sławomirem Kościelakiem, którym za poświęcony czas, pomoc i cenne sugestie bardzo serdecznie dziękuję. Te unikatowe paramenty będą tematem kolejnego artykułu.

³ MNG/SD/585/TH- M 387; MNG/SD/586/TH – M 393; MNG/SD/587/TH – M 385 Wianki były tematem referatu na sesji mediewistycznej „Claritas et Consonantia” w Toruniu w czerwcu 2016 r.

⁴ W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz...*, Berlin 1930/33, T.4, s. 47,48.

⁵ Wśród setek paramentów odkrytych w XIX wieku w kościele wieńce tekstylne należały do zabytków wyjątkowych, a ich funkcja była trudna do określenia. W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz...*, T. 4, 1930-33, 47- 48.

il. 1. Fotografia 5 wieńców w katalogu W. Mannowsky'ego. T. IV, tabl. 179a.

z fotografii zamieszczonych w 4 tomie katalogu⁶.

Pięć wieńców, spośród ocalałych do dzisiaj, jest w posiadaniu St. Annienmuseum w Lubecie⁷. Trzy znajdują się w zbiorze MNG, a po pozostałych trzech nie pozostał żaden ślad⁸.

Publikacja Mannowsky'ego podaje podstawowe dane dla wszystkich obiektów i podobnie jak w przypadku szat mszalnych i przedmiotów tekstylnych, związanych z liturgią kościoła Mariackiego w Gdańsku, stanowi podstawę do dalszych badań nad tymi zabytkami. Mannowsky, w informacjach zawartych w hasłach katalogowych wyraził przypuszczenie, że wianki o zróżnicowanych rozmiarach, służyły być może do nakładania na rzeźby i relikwiarzowe hermy⁹. Powodów stosowania takiej dekoracji jednak nie podał. Następną publikacja, dotycząca paramentów mariackich, związana była z wystawą zasobów mariackiego skarbcza w Stadtmuseum w Gdańsku w 1934 roku¹⁰. Kolejny raz paramenty mariackie były wystawiane w Stadt Museum dwa lata później, kiedy Mannowsky przeniósł część tkanin z kościoła do Muzeum¹¹. Sięgając do krótkiego artykułu, prezentującego tę ekspozycję, nie znajdziemy jednak żadnych informacji o mariackich wiankach. Można jednak liczyć

⁶ Były to wieńce o numerach: M 387; 386; 389; 393; 394. W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz...*, T. 4, tabl. 179a.

⁷ M 386, 389, 390, 392, 394.

⁸ Paramenty mariackie od 1937 roku znajdowały się w gdańskim Stadtmuseum i stąd zostały ewakuowane w głąb Niemiec. Efektem tej podróży było rozproszenie tego zbioru. Druga wojna światowa znacznie uszczupliła mariackie paramenty. Ponad 200 sztuk zaginęło. Reszta, zależnie od strefy okupacyjnej, w której zostały przejęte w trakcie ewakuacji w 1945 roku, znalazły się w Norymberdze i Lubecie [strefa aliancka] lub została na terenie strefy radzieckiej w NRD. Ten ostatni fragment zbioru, w liczbie 192 zabytków ponownie trafił do Gdańska w 1961 roku i włączony został do zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku. Większość tkanin przetrwała wojenną wędrówkę w niezłym stanie konserwatorskim. W latach 60 i 70. XX wieku znaczna część ze 192 paramentów odzyskała swoje walory lub została konserwatorsko zabezpieczona. Wianki do tej grupy nie należały.

⁹ W hasle katalogowym wieńca nr 384 Mannowsky podał przypuszczalną funkcję, jaką pełniły te zabytki. *Der Danziger Paramentenschatz*, T. IV, s. 47.

¹⁰ W. Mannowsky, *Gotische. Paramente und Bildwerke*, Danzig 1934, s. 4-46.

¹¹ W. Mannowsky, *Die Neuausstellung des Paramentenschatzes von St. Marien in Danziger Stadtmuseum*, „Museumskunde” Neue Folge VIII, Heft 2. Berlin [1936], s. 78-82.

il. 2. Fragment ekspozycji muzealnej w Stadtmuseum z gablotą z wieńcami. [w:] W. Mannowsky, Die Neuauftellung des Paramentenschatz von St. Marien in Danziger Stadtmuseum. w: Museumkunde, Neue Folge VIII, Heft 2. Berlin, tabl. 5. [1936]

na fotograficzny przekaz fragmentu wystawy, na którym uwieczniono te unikatowe tekstylia. Na zdjęciu widać 8 lub 9 wianków, spośród 11 jakie były wówczas w zasobach kościoła Mariackiego. Zapewne pokazane zostały te, których stan konserwatorskich był wystarczająco dobry.

Nie znaczy to jednak, że na tej podstawie można je dokładnie rozpoznać. Jakość ilustracji nie pozwala przyrzeć się szczegółom tych niewielkich przedmiotów¹².

Przed 1939 rokiem nikt więcej nie poświęcił tekstylnym wiankom uwagi i nie

doczekały się żadnych szczegółowych opracowań.

Po II wojnie światowej informacje o zabytkach przechowywanych w Lubece i Norymberdze zaistniały w katalogu wystawy *Aus dem Danziger Paramentenschatz und dem Schatz der Schwarzhaupter zu Riga*, po której pozostał niewielki katalog. Hasła tam zamieszczone są bardzo zwięzłe i jedynie powtarzają znane już informacje, zawarte w publikacjach Waltera Mannowsky'ego. Nie zamieszczono też przy nich żadnej fotografii¹³.

Tekstylne wianki stworzono z paru, tworzących efektowną całość, materiałów.

Opisy i fotografia zamieszczona w katalogu paramentów mariackich pióra Mannowsky'ego zawierają wystarczająco dużo danych, aby można było poznać ich technikę wykonania. W specyficzny sposób posłużono

¹² W artykule W. Mannowsky'ego, przedstawiającym wystawę szat średniowiecznych w Stadtmuseum znalazło się zdjęcie fragmentu ekspozycji, na którym uwieczniono wieńce w sąsiedztwie relikwiarzowego tryptyku. W. Mannowsky, *Die Neuauftellung des Paramentenschatz von St. Marien in Danziger Stadtmuseum*. [w:] „Museumkunde“, Neue Folge VIII, Heft 2. Berlin [1936]. tabl. 5.

¹³ *Aus dem Danziger Paramentenschatz und dem Schatz der Schwarzhaupter zu Riga*. Nürnberg 1958, s. 39-40.

il. 3. Fragment fotografii wieńców w katalogu W. Mannowsky'ego. T.IV, tabl. 179a.

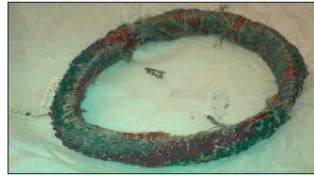
no miękki podkład, owinięty jedwabną nicią. Na tak powstałym, wypukłym, zewnętrznym podkładzie, nakładano i mocowano niewielkie pętelki. Cięto je z drucika okręconego barwną nicią jedwabną. Przytwierdzone jedna obok drugiej stworzyły powierzchnię przypominającą łuski lub drobne listki. Użyte 3 kolory tworzyły ukośne pasy. Tak został wykonany wieniec z numerem MNG/SD/585/TH¹⁴.

il. 5. Wianek -M 393, MNG/SD/586/TH.

się jedwabnymi, wełnianymi i lnianymi tkaninami oraz drucikiem z nicianym oplotem. Trzy wieńce ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku pozwalają zweryfikować opis i bliżej zapoznać się z użytymi materiałami.

Wieńce wykonane zostały specyficzną, wielowarstwową techniką. Podstawą zawsze był okrąg wykonany z drewnianego wióra. Dopiero na tym steżaku montowa-

il. 4. Wianek-M 387, MNG/SD/585/TH.

Kolejne dwa wianki o numerach MNG/SD/586/TH i MNG/SD/587/TH mają powierzchnię mniej regularną, przypominającą fantazyjne runo *bouclé*, jedno delikatniejsze, drugie grubsze. W pierwszym przypadku okrywę zewnętrzną tworzy drucik okręcony jedwabiem i silnie, nieregularnie poskręcany. W taki sposób w końcu XV wieku formowano włosy haftowanych postaci m.in. na szatach liturgicznych z kościoła Mariackiego w Gdańsku¹⁵.

Plastyczna okrywa wieńca MNG/SD/587/TH jest grubsza i bardziej regularna, gdyż wykonana ze skręconych, dłuższych pętelek w spłowiałym kolorze błękitnym

¹⁴ W katalogu Mannowsky'ego nr 387.

¹⁵ por. ornat z Ukrzyżowaniem, z końca XV wieku, w zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku nr inw. MNG/SD/261/TH [M 97]. W. Mannowsky. *Der Danziger Paramentenschatz*,... T. 3, s. 8, tabl. 114-115.

il. 6. Wianek -M 385; MNG/SD/587/TH.

oraz srebrnym z nici błonkowych (il. 4). Jedwabna nić konstrukcyjna ma kolor jasnooliwkowej zieleni¹⁶.

Dla pełnego obrazu zastosowanej techniki warto wspomnieć też o tych wieńcach, które do zbiorów gdańskich nie wróciły. Jak już wspomniano St. Annienmuseum w Lubece posiada pięć tych unikatowych tekstyliów¹⁷. Forma i sposób zdobienia jest podobna¹⁸, choć wieńce

widoczny na fotografii w katalogu Mannowsky'ego oznaczony numerem 394 ma „runo” z przyszytych pętelek jedwabnych bez usztywnienia, co nadaje mu bardziej miękką, aksamitną strukturę okrywy¹⁹. W nocie katalogowej do tego egzemplarza pojawia się też ważna informacja, dotycząca istotnych kontekstów ikonograficzny. Autor katalogu wspomina o tryptyku-relikwiarzu, na którym uwieczniony został wianek zawieszony na haku²⁰.

Z opisów i fotografii w katalogu Mannowsky'ego wynika, że w grupie 11 wieńców zostały zastosowane przynajmniej cztery sposoby uzyskiwania dekoracyjnej warstwy zewnętrznej, z czego trzy wykorzystano w wiankach ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku. Plastyczny efekt, jaki został uzyskany dzięki regularnie ułożonym pętelkom, czy bardziej swobodnie poskręcanym nitkom, daje wrażenie, że starano się nawiązać do wianków plecionych z materiałów naturalnych – kwiatowych i liściastych, choć

¹⁶ W nocie w katalogu Mannowsky'ego w opisie, poza kolorem srebrnym są inne barwy – czerwona i biała. Podobne kolory ma wianek M 394. Prawdopodobnie w opisie doszło do pomyłki redakcyjnej. Opis stanu zachowania oddaje jednak realnie znaczny stopień uszkodzenia wianka. Szerokość również jest zbliżona do obecnej, choć jej precyzyjne ustalenie jest trudne, ze względu na poziom zniszczeń.

¹⁷ Leonie von Wilckens, *Aus dem Danziger Paramentenschatz und dem Schatz der Schwarzhäupter zu Riga*. Nürnberg 1958, s. 39-40. Wymienione zostały wianki o numerach M 386; 389; 390; 392; 394.

¹⁸ Wieńce w zbiorach lubeckich -5 sztuk nr: M 386, 389, 390, 392, 394.

¹⁹ Wianek M 394 – W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz*, T. 4, tabl. 179 a.

²⁰ „Einen Kranz ganzgleicher Art trägt auf dem Gemälde eines Reliquienaltarchens der Marienkirche ein heiliger Gregor”. Informacja ta pojawiła się w haśle do ostatniego z wieńców, o nr 394. Uwaga Autora skupiła się jednak na postaci św. Jerzego ze skrzydła ołtarzyka, a nie znajdującej się w centrum Madonnie i wiszącym za nią wianku. W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz*, T. 4, s. 48.

w formie mocno przestylizowanej, odpowiadającej charakterowi użytych, trwałych, tekstylnych materiałów²¹. Niezmienny pozostaje sposób ułożenia pasów kolorystycznych. Wszystkie powtarzają układ skośny.

W historii gdańskich tekstylnych wianków ważną kwestią był i jest ich stan zachowania. Już w okresie kiedy powstawał katalog paramentów mariackich, kondycja konserwatorska niektórych wieńców daleka była od doskonałości²². W notach katalogowych Autor zawarł informacje na ten temat. Dotyczyły one m.in. dwóch wianków znajdujących się obecnie w zbiorach MNG. Nota Mannowsk'ego dla obiektu M 385, o aktualnym numerze MNG/SD/587/TH informuje, że wieniec był już wówczas połamany. Uszkodzeniom nie oparł się też wianek nr M 393 - obecnie MNG/SD/586/TH. Wynika z tego, że w momencie ewakuacji gdańskich zbiorów w głąb Niemiec, pod koniec II wojny światowej, stan tych obiektów przedstawiał wiele do życzenia. Wojenna tułaczka pogłębiła proces destrukcji, gdyż miękkie warstwy na otoku stały się pożywieniem moli, czego liczne ślady pozostały pomiędzy jedwabnymi nitkami i tkaninami na poziomie wszystkich warstw. W obiektach, w których dewastacji uległ drewniany szkielet, zniszczenia miały szeroki zakres i przedstawiały się szczególnie dramatycznie. Ich kształt przypominał bardziej elipsę niż owal. W takim stanie obiekty powróciły w 1961 roku z NRD do Gdańska, do Muzeum Pomorskiego²³. Trafiły do inwentarza zastępczego, zapewne z powodu złych rokowań dla tych trzech obiektów i możliwości pogłębiania się

²¹ Od starożytności po czasy powstania gdańskich wianków najczęściej splatano je z materiałów naturalnych. Wykorzystywano kwiaty róż, lilii, fiołków, kwiaty polne, ale także laur, mirt, bluszcz, winorośl, gałązki gruszy, oliwne, dębowe, topolowe, świerkowe, kłosa zbóż, a nawet liście selera. H. Karczevska, *Funkcja wieńców w tradycji antycznej*, „Seminare”, 26 [2009], s. 342-345.

²² Uszkodzenia różnego stopnia Autor odnotował w notach obiektów nr 384, 385, 390,391,392,393. W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz*, T.4.s.47-48.

²³ Historyczne losy trzech wieńców są trochę zagadkowe. Nie można w 100 procentach odtworzyć ich losów powojennych. W protokole zdawczo – odbiorczym sporządzonym 12 października 1961 roku, pomiędzy Muzeum Narodowym w Warszawie, a Muzeum Pomorskim w Gdańsku, podczas przyjmowania paramentów średniowiecznych z NRD sporządzono listę przekazanych zabytkowych tkanin. Numeracja obejmuje 189 pozycji, wśród których nie zostały wymienione 3 wianki. Nie przesądza to, że wieńców w tym zespole paramentów nie było, ponieważ spis zawierał parę błędów. Zdublowane zostały dwa obiekty, ornatu M 348 w ogóle nie wymieniono, co odnotowała na marginesie kustosz Maria Żelewska. Dokumenty w Archiwum MNG - spis nr 11/A I/08 poz. nr 45. Skoro 5 wieńców znalazło się w Lubece, także te trzy zapewne odbyły wojenną wędrówkę w okolicy Halle.

procesów destrukcji²⁴. Przy ówczesnych możliwościach konserwatorskich jakiegokolwiek zabiegi renowacyjne mogły zakończyć się niepowodzeniem, dlatego ich nie podjęto. Obiekty zostały zabezpieczone i oczekiwały na możliwość pełnej konserwacji w przyszłości. Dopiero w XXI wieku technika i technologia konserwacji tkanin, wypracowane przeze lata, dały możliwość podjęcia właściwych działań. W ostatnim kwartale 2015 roku zabytkowe tekstylia przewieziono do Katedry Konserwacji Tkanin warszawskiej ASP²⁵. W tym miejscu czeka je konserwacja, aby w przyszłości mogły być bezpiecznie przechowywane i eksponowane.

Wśród 11 zabytków, opisanych w katalogu paramentów mariackich wymiary otoków rzadko się powtarzają. Ich średnice są znacznie zróżnicowane i wahają się od 9 do 26 centymetrów²⁶. Różnorodność średnic była zapewne dla Mannowsky'ego istotną poszlaką w próbie ustaleniu funkcji tych zabytków. Miały według badacza służyć do nakładania na kościelne rzeźby i hermy w świątyni Mariackiej²⁷. Stawiając tę hipotezę, być może brał pod uwagę fakt, że srebrne hermy relikwiarzowe miawały czasami ozdobne, nakładane wianki jak np. w przypadku relikwiarzowego, złotniczego popiersia św. Cyriaka ze zbiorów Herzog Anton Ulrich-Museum w Braunschweig²⁸. Można podejrzewać, że taki zwyczaj mógł funkcjonować także w kościele gdańskim, jednak informacje na ten temat się nie zachowały, choć można przyjąć, że ozdabianie herm relikwiarzowych w predellach ołtarzy jest prawdopodobne. Inaczej ma się sprawa z dekoro-

²⁴ Wpisane zostały pod numerami TTH/0/MNG – obecnie MNG/SD/587/TH; TTH/1/MNG – obecnie MNG/SD/585/TH; TTH/2/MNG- obecnie MNG/SD/586/TH. por.: karty katalogowe trzech wieńców z 2015 roku, autorstwa B. Szyber.

²⁵ Obiekty w roku 2014 znalazły się na liście paramentów średniowiecznych w zbiorach MNG, które objęte zostały programem badawczym p.t.: „Gdański skarb średniowiecznych paramentów”. Projekt przygotowany został i jest prowadzony przez Katedrę Konserwacji i Restauracji Tkanin w ASP w Warszawie, przy współpracy MNG. Kieruje nim konserwator tkanin prof. Helena Hryszko. W ramach projektu badawczego podjęta została decyzja o konserwacji wieńców i jej zakresie. Praca ta została przydzielona studentce p. Paulinie Maniewskiej jako temat pracy magisterskiej. Promotorem jest dr Monika Stachurska. Konserwacja powinna zostać ukończona w 2017 roku. Wszystkie dane konserwatorsko-techniczne znajdują się w dokumentacji konserwatorskiej i rozprawie magisterskiej.

²⁶ Średnica: 26 cm = 81,64 cm w obwodzie; 25 cm = 78,50; 9 cm = 28,26 cm w obwodzie.

²⁷ W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschats*, T.4, s.47.

²⁸ Wieniec na głowie świętego męczennika jest obszerny, „puszysty”, łączący w sobie nici jedwabne zielone i czerwone, lniane, druciki i zawieszona na nich m.in. drobne elementy srebrne, szklane perełki. Zob. Leonie von Wilckens, *Die mittelalterlichen Textilien. Katalog der Sammlung*, Braunschweig 1994, nr kat. 50, s. 100; il. s. 101.

waniem innych plastycznych wyobrażeń świętych. W kościele Mariackim ozdabianie rzeźb w wielu wypadkach byłoby bardzo trudne ze względu na to, że drewniane i kamienne wizerunki świętych zwykle wieńczone już były różnymi typami nakryć głowy –korony, opaski, czepce, czapki-związany integralnie z rzeźbą. Nałożenie zamkniętego, tekstylnego wieńca mogło być znacznie utrudnione lub zupełnie niemożliwe. Sporą przeszkodą w sprawnym posługiwaniu się taką ozdobą mogła być słaba dostępność plastycznych wizerunków, umieszczanych często na znacznej wysokości. Kwestii tej nie sposób definitywnie rozstrzygnąć, ze względu na ubóstwo przekazów archiwalnych z okresu średniowiecza dla kościoła Mariackiego w Gdańsku.

Określona przez Mannowsky'ego przypuszczalna funkcja gdańskich tekstylnych wianków nie musi być jedyna. Warto przeanalizować inne możliwe zastosowania tych wyjątkowych zabytków, biorąc pod uwagę bogata historię wieńców i koron w średniowiecznych obyczajach sakralnych i świeckich. Cenne informacje zachowały także przekazy ikonograficzne, które pozwalają poznać różnorodne formy wianków i ich wielorakie zastosowania.

Mannowsky przyjął wyłącznie religijno-dewocyjny kontekst dla tekstylnych artefaktów. Można jednak rozważyć także inne powody korzystania z tych ozdobnych przedmiotów.

W historii była to jedna z najbardziej popularnych zdób, z którą wiązano również znaczenia symboliczne i alegoryczne. Zarówno informacje techniczne jak i przekazy ikonograficzne naświetlają wiele związanych z tym kwestii. Warto zastanowić się, czy tekstylne wianki z Gdańska mogły być np. traktowane użytkowo. Pod tym kątem należy przyrzeć się ich rozmiarom. Wielkości wianków nie są jednakowe. Wymiary trzech wieńców w zbiorze MNG są następujące: ~20 cm - MNG/SD/587/TH [M 385]; 19 cm - MNG/SD/585/TH[M 387], 14 cm MNG/SD/586/TH - [M 393]²⁹.

Dopiero przeliczenie tych danych na długości obwodów daje pojęcie o ich proporcjach. Obecnie średni obwód głowy dorosłego człowieka to + - 57 cm³⁰. Gdańskie wieńce mają następujące wymiary:

²⁹ Średnice wieńców z Lubeki i zaginionych. Lubeckie: 20 cm - M 386; 9 cm - M 389; 9,5 cm - M 390; 21 cm - M 392; 19 cm - M 394. Zaginione: 22 cm [M 384], 18 cm [M 388], 26 cm [M 391].

³⁰ Obecnie funkcjonują rozmiary nakryć głowy sklasyfikowane następująco: Small 55-56 cm; Medium 57-58 cm; Larg 59-60 cm.

MNG/SD/587/TH [M 385] średnica –około 20 cm = obwód 62,83 cm. przy wysokości 3 cm; MNG/SD/585/TH [M 387] średnica – 19 cm = obwód 59,66 cm. przy wysokości 3 cm; MNG/SD/586/TH [M 393] średnica - 14 cm = obwód 43,96 cm. przy wysokości 2,5 cm.

Różnice są znaczne. Nie wszystkie nadawałyby się do noszenia. Jednak gdy rozmiary są zbliżone do średnich wymiarów głowy człowieka nie można całkowicie takiej możliwości wykluczyć. Tym bardziej, że ten sposób zdobienia głów kobiecych i męskich był w średniowiecznej i w nowożytnej modzie bardzo popularny³¹.

Jak widać rozmiary wianków nie okazały się kluczowe w rozstrzygnięciu roli pełnionej w kościele Mariackim. Pozostaje na tekstylne wieńce spojrzeć jak na przedmioty mające też inne walory, w tym znaczenia symboliczne na które średniowiecze było szczególnie uwrażliwione.

Średniowieczne obyczaje, funkcje i znaczenia związane z wiankami, nie wyrosły w próżni. Wianki-korony-diademy mają długą historię, sięgającą odległej starożytności. Różne rodzaje wianków, wykształcone w tradycji antycznej Grecji i Rzymu, miały wiele form i zależną od nich symbolikę³². Wykonywano je z materiałów naturalnych, które łatwo ulegały zniszczeniu [kwiaty, zboża, trawy, gałązki drzew, pędy winorośli]. Wyróżniało je bogactwo kolorów i aromatów oraz powszechność stosowania. Pojawiały się w bardzo wielu sferach życia sakralnego i świeckiego. Ozdoby o podobnym kształcie, ale trwalsze i bardziej kosztowne, wykonano także z metalu i kamieni ozdobnych. Użyte w nich elementy nawiązywały jednak do wianków roślinnych i niesiona przez nie symbolika była identyczna lub podobna. Niektóre symboliczne treści zostały zaadoptowane przez chrześcijaństwo. Początkowo jednak przedmiot ten, mocno osadzony w kulturze antycznej, nie cieszył się zaufaniem Kościoła³³. Dawali temu

³¹ Rozliczne kwestie dotyczące wianków m.in. w średniowieczu, panujących wówczas zwyczajów świeckich i sakralnych, przepisów związanych z ich używaniem przedstawił E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 2001, s. 78-90.

³² H. Karczewska, *Funkcja wieńców w tradycji antycznej*, „Seminarie”, 26 [2009], s. 341-350 http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Seminare_Poszukiwania_naukowe/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r2009-t26/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r2009-t26-s341-350/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r2009-t26-s341-350.pdf.

³³ O. M. C. Paczkowski OFM, *Symbolika wieńców w starożytności chrześcijańskiej*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, XXVIII/4/2015, s. 34-55. D. Forstner OSB, Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon. Warszawa 2001, s. 436. Autorka powołuje się na Klemensa Aleksandryjskiego oraz Tertuliana i jego dzieło *De corona militum* [O wieńcu żołnierzy]

szczególne wyraz Tertulian i Klemens Aleksandryjski, którzy byli zagorzałymi przeciwnikami wykorzystywania w obrzędowości i życiu Kościoła przedmiotu łączonego tak silnie ze zwyczajami przedchrześcijańskimi³⁴. Początkowa nieufność, przed tym popularnym w starożytnym Rzymie wieloznacznym przedmiotem, była dość stanowcza. To skrajne stanowisko nie zakończyło jednak wielowiekowej kariery wieńca. Dość szybko niechęć została przełamana i wianki weszły do obyczajów i rytów chrześcijan³⁵. Tym bardziej, że istniały także teksty biblijne, które o wieńcach i koronach, w różnych wartościowych kontekstach wspominały i dawały powody, aby spojrzeć na ich znaczenia w świetle teologicznym i etycznym³⁶. W sukurs wiankom przyszła poezja religijna i potrzeba otaczania się przedmiotami o głębszych znaczeniach³⁷. W początkach chrześcijaństwa wieńce i korony określano tymi samymi słowami, zarówno po grecku jak i po łacinie [łac. *corona*; gr. *stephanos* – *στέφανος*]³⁸. Oba słowa traktowano jako synonimy.

Ten ozdobny przedmiot, od starożytności chrześcijańskiej po późne średniowiecze, nie ominął w zasadzie żadnego ważnego aspektu życia świeckiego i religijnego. Wianki stosowane były powszechnie, a ich rozległe symboliczne znaczenia sprawiły, że towarzyszyły ludziom od narodzin po kres życia. Ich użyteczność przekraczała nawet granicę śmierci i sięgała także czasu po odejściu spośród żywych³⁹.

Zachowane pisemne informacje o ozdobnych wiankach i koronach noszonych w okresie późnego średniowiecza dają przegląd różnorodnych technik i materiałów, stosowanych do ich wykonania. Były to zarówno materiały organiczne jak i trwalsze od kwiatów i liści jedwabne pasmanterie

s. 438; H. Karczevska. *Funkcja wieńców w tradycji antycznej*, „Seminare”, 26 [2009], s. 341-350. http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Seminare_Poszukiwania_naukowe/.

³⁴ H. Karczevska, *Funkcja wieńców w tradycji antycznej*, „Seminare”, 26 [2009], s. 341.

³⁵ Por. St. Kobielski, *Florarium Christianum. Symbolika roślin-chrześcijańska starożytność i średniowiecze*. Tyniec 2006, s. 16.

³⁶ Listy św. Pawła 1Kor 9,24-25; 2 Tym 2, 3-5 i 4,7-8; Flp 3, 14 oraz Ap 2,10.

³⁷ Np. utwory Aureliusza Prudenjusza Klemensa. M. Starowieyski, *Wstęp*, w: *Aureliusz Prudenjusz Klemens, Wieńce męczęńskie, tłum. M. Brożek* i in., seria „Źródła Myśli Teologicznej”, t. 40, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.

³⁸ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Leksykon, Warszawa 2001, s. 435. por. całość opracowania zawartą na stronach 435-440. Autorka opracowała łącznie korony i wieńce. Szczegółowo przedstawił problematykę wieńca i jego pochodnych o. Celestyn Mieczysław Paczkowski OFM, j.w.

³⁹ Wianki wkładano do grobów panien, kawalerów i dzieci. E. Kizik, *Wesele, kilka chrzciów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*. Gdańsk 2001, s. 79, 197.

oraz najbardziej długowieczne szlachetne kruszce. Opisy tych przedmiotów nie dają jednak pełnego pojęcia o ich wyglądzie. Dopiero połączenie ich z malarstwem i grafiką obraz dopełniają.

W starożytności wieńce wykorzystywano w życiu religijnym i świeckim, a ich formy były bardzo różnorod-

il.7. Orszak męczenników. Nawa główna. Ravenna, bazylika San Apolinare Nuovo, VI w.

ne. Podobnie było w chrześcijańskiej Europie. W czasach pokonstantyńskich wianki pełniły rolę symbolicznej korony chwały męczenników i męczennic. Ich wizerunki przekazują m.in. mozaiki Rawenny z VI wieku. Niesione przez świętych wieńce były szerokie, z regularnie zachodzącymi na siebie lancetowatymi liśćmi, zapewne laurowymi lub oliwnymi, którymi w starożytności wieńczono zwycięzców igrzysk sportowych⁴⁰. Wieniec zwycięstwa i nagrody za wierność Bogu spoczął w rękach świętych, przedstawionych na ścianach nawy głównej w San Apollinare Nuovo⁴¹.

W wiekach średnich wiankami kwiatowymi wieńczono skronie św. Cecylii i św. Waleriana, symbolicznie odnosząc się jednocześnie do ich cnotliwego życia jak i męczeńskiej śmierci⁴².

Szczególną formę przyjęły wieńce w XIV-wiecznych wizerunkach św. Cecylii w Norfolk i Filby. Oryginalna ozdoba na głowie świętej i w jej dłoniach, spleciona z grubych gałązek, przypomina zakwitającą różami

⁴⁰ H. Karczewska, *Funkcja wieńców w tradycji antycznej*, „Seminare”, 26, 2009, s. 343.

⁴¹ Jest to zapewne nawiązanie do traktowania we wczesnym chrześcijaństwie wieńca w rozumieniu np. Aureliusza Prudencjusza Klemensa, który w tym znaku widział zwycięstwo nad prześladowcami i szatanem. Była to dla męczenników nagroda za wygraną walkę duchową. Prudencjusz napisał 14 hymnów, w których poprowadził teologiczno-poetyckie rozważania z wieńcem w roli głównej. Zatytułował je *Peristephanos*. por. M. Starowieyski, *Wstęp*, w: *Aureliusz Prudencjusz, Klemens, Wieńce męczeńskie*, tłum. M. Brożek, Kraków 2006, s. 67-69.

⁴² Św. Cecylia i Walerian, miniatura, British Museum; (British Library, Harley 2897, fol. 440v.) c. 1413-19. <https://pl.pinterest.com/pin/400538960586895333/>.

i liliami koronę cierniową⁴³, symbolicznie odnosząc się do pasji Chrystusa.

Kwiatowy wianek był jednym z najczęstszych atrybutów św. Doroty⁴⁴. W malarstwie włoskim także św. Katarzyna bywała koronowana rozbudowanym, kwiatowym wieńcem, jak w obrazie Bartolomeo Veneto z XV wieku⁴⁵. Równie obfite wianki zostały założone na głowy rzeźbionym wizerunkom Panien Mądrych z 2 poł. XV wieku, spoglądających na wiernych z fasady katedry w Bernie^{46, 47}.

il. 8. Św. Cecylia, kościół Mariacki w North Elmham.

W graficznej wersji, autorstwa Martina Schongauera ewangeliczne Panny oczekujące Oblubieńca zaopatrzone były nie tylko w lampy oliwne, ale też w delikatne wianki druheń⁴⁸.

il.9. Panny Mądre, XV w. Berno, główny portal katedry św. Wincentego⁴⁷.

⁴³ Obrazy tablicowe z North Elmham. <http://www.norfolkchurches.co.uk/northelmham/northelmham.htm> oraz Filby Norfolk - <https://www.gettyimages.co.uk/detail/photo/filby-rood-screen-painting-st-cecilia-high-res-stock-photography/157304784>.

⁴⁴ Zob. postać św. Doroty na skrzydle Ołtarza Bractwa Kapłańskiego z kościoła Mariackiego w Gdańsku. T. Dobrzeński, *Malarstwo tablicowe*. Warszawa 1972, s. 135-40.

⁴⁵ Bartolomeo Veneto, ok.1520, Glasgow Museum nr 210. <https://artuk.org/discover/artworks/saint-catherine-83142>.

⁴⁶ Panny Mądre towarzyszą scenie Sądu Ostatecznego na głównym portalu katedry w Bernie. https://en.wikipedia.org/wiki/Bern_Minster.

⁴⁷ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Muensterportal02.jpg>.

⁴⁸ Grafik różnicował jednak ten atrybut druheń. Panny Mądre noszą je na rozpuszczonych włosach. Wianki Panien Nierozsądnych leżą u ich stóp. https://pl.wikipedia.org/wiki/Martin_Schongauer#/media/File:Martin_Schongauer_-_The_Fifth_Wise_Virgin_-_WGA21038.jpg; https://pl.wikipedia.org/wiki/Martin_Schongauer#/media/File:Martin_Schongauer_-_The_Fifth_Foolish_Virgin_-_WGA21028.jpg.

il. 10. Panna Mądra. Martin Schongauer, XV w.⁴⁹

W 1432 roku ukończony został wielkoformatowy poliptyk Baranka Mistycznego w kościele św. Bawona w Gandawie. Imponujące wrażenie robił w nim tłumny orszak świętych Dziewic. Wszystkie panny, jako symbol czystości, noszą na głowach szerokie, puszyste wieńce ze ściśle ułożonych kwiatów w kolorach błękitu, czerwieni, bieli i purpury. Niektóre są jednobarwne, ale znaczna ilość ma parę kolorów, tworzących pionowe pasy⁵⁰. Forma tych panieńskich ozdób i ich kolory wykazują duże podobieństwo do wianków z kościoła mariackiego w Gdańsku.

Interesująco prezentuje się grupa świętych Dziewic z ołtarza Trzech Króli Stefana Lochnera w katedrze kolońskiej. Malarz stworzył swego rodzaju żurnal ozdób panieńskich. Wśród nich jest też wianek tekstylny w formie grubego, ozdobnego wałka w skóncie, prawdopodobnie haftowane paski, którego wypukła forma zbliżona jest do gdańskich wianków⁵¹.

il.11. Pochód świętych dziewic. Fragment ołtarza Baranka Mistycznego, H. i I. van Eyck. Gandawa 1432 r.

⁴⁹ j.w.

⁵⁰ Hubert i Jan van Eyck, Gandawa, katedra św. Bawona, 1432. https://pl.wikipedia.org/wiki/O%C5%82tarz_Gandawski#/media/File:Ghent_Altarpiece_D_-_Women.jpg.

⁵¹ Stefan Lochner, prawe skrzydło ołtarza 3 Króli, katedra w Kolonii, 1440-45. https://en.wikipedia.org/wiki/Stefan_Lochner#/media/File:Altarpiece_of_the_patron_saints_detail.jpg.

il. 12. Stefan Lochner, Skrzydło ołtarza Trzech Króli, Kolonia 1445 r.

ikonografii maryjnej. Można je zobaczyć na głowie Maryi w scenach Zwiastowania i Zaślubin, Maryi z Dzieciątkiem w ogrodzie oraz w przedstawieniach dewocyjnych i kultowych. Wianki różane najczęściej towarzyszą Madonnie Różańcowej. W tych przedstawieniach nie tylko służyły jako kwiatowa korona. Traktowane były także jako dar donatora dla świętej Patronki i umieszczane przy jej wizerunku. Bywało też odwrotnie. To Maryja przekazywała wieńce towarzyszącym jej pobożnym wiernym jak np. w monumentalnej kompozycji zatytułowanej Święto Różańcowe Albrechta Dürera z 1506 roku, w zbiorach Galerii Narodowej w Pradze⁵³.

Piętnastowieczne Anioły także nosiły wyjątkowe nakrycia głów. Cherubin z chóru kościoła w Barton Turf, ma dużych rozmiarów wieniec, którego łuskowata struktura jest bardzo zbliżona do gęsto nałożonych pętelek, tworzących zewnętrzną okrywę wianków z Gdańska⁵².

W i a n k i ,
wraz z diademami i koronami, są też stałym elementem

il. 13. Cherubin w kościele w Barton Turf. XV wiek.

⁵² Cherubin z tablicowej obudowy łuku tęczowego w kościele w Barton Turf, XV w. Norfolk. <https://www.gettyimages.co.uk/detail/photo/filby-rood-screen-painting-st-cecilia-high-res-stock-photography/157304784>.

⁵³ Informacje podstawowe i ilustracja za: https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Awi%C4%99to_R%C3%B3%C5%BCa%C5%84cove#/media/File:Albrecht_D%C3%BCrer_099.jpg].

il. 14. Święto Różańcowe, A. Durer, 1506 r. Galeria Narodowa w Pradze.

Wianki w tym obrazie nie są splecione z całych gałązek różanych, ale główki kwiatów zostały nałożone na szeroki, drewniany otok. Taka konstrukcja jest mocno zbliżona do techniki zastosowanej w gdańskich wiankach tekstylnych.

W kościele Mariackim w Gdańsku nabożeństwo do Matki Boskiej Różańcowej jest udokumentowane w końcu wieku XV. Istniało Bractwo pod tym wezwaniem, a członkowie Ławy Malborskiej na jej cześć zmienili nawet wezwanie kaplicy, którą w 1499 roku przejęli⁵⁴ Niestety nie są znane formy praktykowanej pobożności para - liturgicznej przez członków Bractwa. Trudno więc przyjąć choćby hipotezę, że tekstylne wianki mają jakiś związek z tym Bractwem i tą kaplicą.

⁵⁴ P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych*. Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo, Toruń 2008, s. 249.

Mniej znanym obecnie, a bardzo popularnym w XV wieku i czczonym przedstawieniem maryjnym, szczególnie w krajach niemieckojęzycznych, był wizerunek dziewczęcej Maryi - Służebnicy świątyni⁵⁵. W przedstawieniach tych często pojawiał się wieniec z różanych kwiatów zawieszony na haku lub na pręcie. Takie przedstawienia maryjne utrwalone zostały w malarstwie tablicowym, grafice, a także w rzeźbie. Szczególnie dużo interesujących informacji zawierają dwa obrazy wotywny, w których Maryi towarzyszą donatorki. Pierwszy z nich z Wiesenkirche, z około 1434 roku, namalowany przez Mistrza westfalskiego przedstawia Maryję, w granatowej sukni z kłosami w kaplicznym wnętrzu. Po jednej stronie znajduje się mężczyzna zakuty w dyby, a klęcząca niewiasta po prawej stronie Madonny ofiarowuje jej duży, kwiatowy wianek⁵⁶.

Jest on najprawdopodobniej wotum za otrzymaną łaskę.

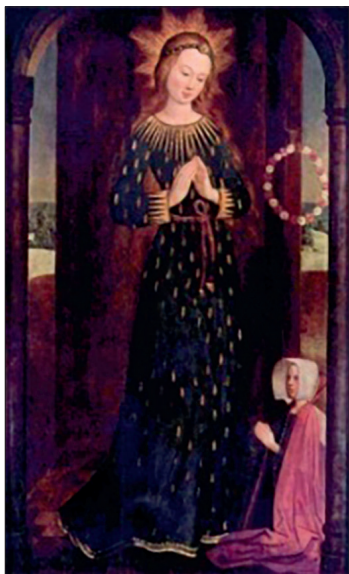
Drugi z obrazów wykonany został przez Hinrika Funhof'a w 1480 roku dla konwentu św. Marii Magdaleny w Hamburgu⁵⁷. U stóp Madonny w sukni z kłosami, czyli wizerunku Służebnicy Świątyni przyklęła modląca się donatorka w białym czepcu na głowie. Duży wianek z biało-czerwonych róż zawieszony na haku na ścianie. To zapewne także symboliczne podziękowanie za wymodloną pomoc.

il. 15. Obraz wotywny. Madonna – Służebnica świątyni z donatorami. Mistrz westfalski, ok. 1434 r. Wiesenkirche.

⁵⁵ Historia tego przedstawienia została opisana m.in. przez André Pigler, „*La Vierge aux épis*”, *Gazette des beaux-arts*, t. VIII - VIe période, juillet 1932, p. 129-136 oraz T. Dobrzeński, *Ze studiów nad rzeźbą na Mazowszu*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, VIII, 1964, s. 35-89.

⁵⁶ Ilustracja [za:] https://fr.wikipedia.org/wiki/Vierge_aux_%C3%A9pis; http://helmutvoss.de/kirchen_soest_st_maria_zur_wiese_01.html.

⁵⁷ Obraz obecnie w zbiorach Kunsthalle w Hamburgu. Informacje o artyście i ilustracja [za:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Hinrik_Funhof.

il. 16. Madonna w sukni z kłosa-
mi z donatorką, HinrikFunhof,
1480 r., Hamburg.

Nie tylko w obrazach tablicowych z Maryją – Służebnicą Świątyni pojawia się motyw wieńca. Także w niemieckich grafikach ulotnych z XV wieku powtarzany jest podobny schemat ikonograficzny, zainspirowany m.in. tekstem PnP 7, 3. Drzeworyty upowszechniające kult tego maryjnego wizerunku przedstawiały dziewczęcą Maryję we wnętrzu sakralnym, stojącą przy ołtarzu, w geście modlitewnym. Obok Marii na haku lub pręcie widać zawieszony jeden lub kilka wianków. Wystarczy wspomnieć druk z 2 połowy XV w. z Zurichu z wiankiem zawieszonym nad ołtarzem, na poprzeczce zamocowanej na dwóch uchwytach⁵⁸, czy grafikę Mistrza ES z ok. 1467, który drobniawo odtworzył wewnątrz zajmowane przez Madonnę z wiankiem na haku, umieszczonym na architektonicznym obramieniu sceny⁵⁹. Wiszący wianek jest lepiej widoczny w barwionym drzeworycie ze zbiorów British

Museum w Londynie, gdzie w scenie zredukowano do minimum detale wnętrza⁶⁰. Szczególnie interesujące są grafiki, w których przy ołtarzu znajduje się długi pręt, a na nim umieszone trzy wianki⁶¹.

⁵⁸ Drzeworyt niemiecki z 2 poł. XV wieku z Zurichu [za] <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6101706n>.

⁵⁹ Grafika-Mistrz E.S. Die betende Maria im Gemach, Kupferstich 1467, grafische Sammlung Albertina Wien. <https://i.pinimg.com/originals/64/50/0d/64500d053cf832116973b6ef84723a05.jpg>.

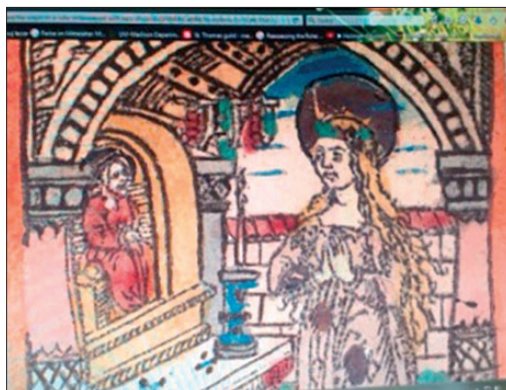
⁶⁰ Drzeworyt z 2 poł. XV w. British Museum w Londynie. <https://www.artfund.org/supporting-museums/art-weve-helped-buy/artwork/392/6-woodcuts-and-an-engraving>,

⁶¹ Por. niemiecką grafikę barwioną z ok. 1470-80 r., z uproszonym wnętrzem i wiankach o różnych wielkościach.

^h<http://www.alamy.com/stock-photo-german-15th-century-the-virgin-in-a-robe-embroidered-with-cars-of-77359249.html> ; niemiecką grafikę barwioną z lat 1470-80, z Rosenwald Collection w zbiorach National Gallery w Waszyngtonie o nr 1943.3.823 <https://www.nga.gov/collection/art-object-page.4038.html>.

il. 17. Maryja - Służebnica
świątyni, drzeworyt barwiony,
Niemcy, ok. 1470-1480.

il. 18. Maryja - Służebnica świątyni, drzeworyt barwiony, Niemcy, ok. 1470-1480. National Gallery of Art Washington.

Poza znaczeniem symbolicznym, przypuszczalnie trynitarnym, pokazany został sposób w jaki instalowano wota w miejscach kultu. Tradycja wykorzystywania metalowego prętu do podwieszania darów jest długa i sięga zwyczajów z sanktuariów w Ziemi Świętej⁶².

Zwielokrotnione wieńce towarzyszą przedstawieniu Marii-Służebnicy Świątyni nie tylko w grafice ulotnej, ale odnajdujemy je także na skrzydle ołtarza z 1519 roku⁶³. Maryję otacza 12 aniołków i 6 z nich trzyma wianki. Kształt wianków z początku wieku XVI ma już znaną z wcześniejszych wizerunków formę. Bazą jest obręcz, a na niej warstwę wierzchnią tworzą gęsto nałożone kwiaty, w tym wypadku biało-czerwone.

⁶² O zwyczaju zawieszania wotów na żelaznych prętach we wnętrzu sanktuarium Grobu Pańskiego w Jerozolimie pisał Anonim z Piacenzy w *Itenerarium [za:] Of the Holy Places Visited by Antoninus Martyr (circa 560-570)*, translated by A. Stewart. Palestine Pilgrims Text Society 1887, s. 15. Dziękuję Panu Ryszardowi Zankowskiemu za wskazanie tej publikacji i podzielenia się informacjami dotyczącymi eksponowania wotów. Podobny sposób zawieszania wotów pokazują też XV-wieczne grafiki związane z kultem św. Walentego, można więc przypuszczać, że ten rodzaj podwieszania darów wotywnych był powszechnie stosowany – zob. <https://fineartamerica.com/featured/german-15th-century-saint-valentine-1470-1480-woodcut-quint-lox.html>.

⁶³ Madonn w sukni z kłosami jako Służebnica Świątyni, skrzydło ołtarza, 1519r. Depozyt Fundacji Studienseminar. <https://www.heiligkreuzkirche-aula-foerdereverein.de/index.php/hl-kreuzkirche/architektur>.

il. 19. Madonna w sukni z włosami skrzydło ołtarza, 1519 r. Depozyt Fundacji Studiense-minar⁶⁴

W kościele Mariackim w Gdańsku również znajdował się wizerunek Maryi-Służebnicy świętyni, istniejący do czasów II wojny światowej. Pozostał po nim fotograficzny świadek z 1936 roku⁶⁵ oraz zdjęcie w publikacji W. Drosta⁶⁶. Fotografia pokazuje tryptyk, w którym na środkowej tablicy umieszczona została dziewczęca Madonna, a obok niej wisi na haku wianek. Jego szerokość i mięsista struktura bardzo przypomina tekstylne wianki z tej świętyni. Widok jednej z gablot wystawowych w artykule Mannowsky'ego pokazuje, że dla autora wystawy i katalogu paramentów mariackich to powiązanie również było czytelne. Obecność tego wizerunku w świętyni gdańskiej pozwala sądzić, że istniał w nim kult powiązany z tym obrazem⁶⁷. Być może tekstylne wianki, tak zbieżne z namalowanym obok Maryi egzemplarzem, są tego materialnym śladem.

Zanim jednak zostaną wyciągnięte ostateczne wnioski warto rozważyć wszystkie pozostałe możliwości. Poza *stricte* sakralnymi kontekstami wianki występowały też w bardziej świeckich rolach. Miedzy innymi stały się popularnym elementem w przedstawieniach alegorycznych. Najczęściej w tej roli pojawiają się w księgach Godzinek i związane są z dziewczęcymi postaciami, personifikujące kwiecień lub maj. Młode dziewczęta, symbolizujące te wiosenne miesiące, siedzą zwykle na łąkach lub w ogrodach wśród kwiatów, z których wyplatają

⁶⁴ <https://www.heiligkreuzkirche-aula-foerdereverein.de/index.php/hl-kreuzkirche/architektur>.

⁶⁵ Por. ilustrację nr 2. W. Mannowsky, *Die Neuauftstellung des Paramentenschatz von St. Marien in Danziger Stadtmuseum*, w: „Museumkunde, Neue Folge“, VIII, Heft 2. Berlin, tabl. 5. [1936].

⁶⁶ Il. za: W. Drost, *Marienkirche* 1963; Fotografia także w: Haerder-Institut- nr inw. 203624

⁶⁷ Kult cudownego wizerunku Maryi-Służebnicy świętyni, zapoczątkowany przez niemieckiego kupca w katedrze w Mediolanie był w XV wieku mocno rozpowszechniony. Dotarł też do Europy środkowej. Na Śląsku pozostawił m.in. ważki ślad na kwaterze polipptyku Zwiastowania z Jednoróżcem -Wrocław. ok. 1480 r. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 6257819.

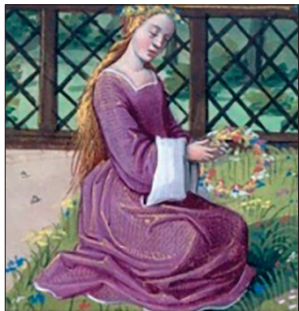
il.19a. Tryptyk relikwiarzowy, 2 poł XV w. z kościoła Mariackiego w Gdańsku.

il. 20. Godzinki, personifikacja kwietnia. MS H.5 fol. 2v

wianki⁶⁸ (il. 20-23). Im bliżej XVI wieku, tym częściej pojawia się wianek konstruowany na wiórowym otoku z nałożonymi na niego główkami kwiatów.

⁶⁸ Przykłady miniatur z tymi wyobrażeniami: alegorii kwietnia i maj: Kwiecień. Godzinki, MS H.5 fol. 2v; Maj – dziewczyna w ogrodzie, Album z kalendarzem ilustrowanym miniaturami, iluminacje autorstwa Mistrza Claude de France, ca. 1517-20 (France, Tours). MS M.1171, fol. 5. The Morgan Library, New York; Pierpont Morgan Library (MS M.85). MS M.85 fol. 4r.; Dziewczyna z wiankiem - Book of Hours, MS M.131 fol. 8v -XV w. - The Morgan Library & Museum Rouen c. 1480.

il. 21. Godzinki króla Henryka VIII, personifikacja kwietnia.: MS H.8 c. 1500, Tours, France -Jean Poyer⁶⁹.

il. 22. Godzinki, personifikacja kwietnia, Pierpont Morgan Library, Book of hours (MS M.85). MS M.85 fol. 4r.

Wianki były obecne w wielu średniowiecznych historiach literackich. W ilustrowanych książkach np. w *Decameronie* autorstwa Boccaccia, pojawiały się ilustracje, których bohaterkami były postacie z wiankami. Jedną ze starożytnych, sławnych kobiet - Emilia, przedstawiona została, podobnie jak alegorie wiosennych miesięcy, kiedy w ogrodzie splota wianek, słuchając rozmowy swoich adoratorów⁷⁰. Jego forma – stelaż z drewna i sposób instalowania kolejnych warstw kwiatów jest identyczny z tekstylnymi wiankami gdańskimi. Książka i jej wyszukane ilustracje powstał około 1465 r. Widać więc, że ten typ wieńca, o charakterystycznej konstrukcji na wiórze drewnianym, był już wówczas znany i popularny. Na bazie zacytowanych dotąd wizualnych przekazów można też przyjąć, że forma nie miała wpływu na funkcję tej owalnej ozdoby.

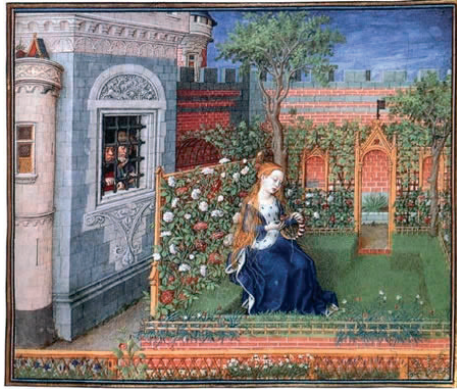
⁶⁹ <http://www.themorgan.org/collection/Hours-of-Henry-VIII>.

⁷⁰ „*La Teseida*” Giovanni Boccaccio. Emilia, siostra królowej amazonek Hipolity, w ogrodzie i jej dwóch adoratorów Panamon i Arcitas. Mistrz Godzinek Księcia Burgundii, Francja, około 1465 r. Österreichische Nationalbibliothek, Vienna, Austria. Codex 2617. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Emilia_in_the_rosegarten_\(Teseida\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Emilia_in_the_rosegarten_(Teseida).jpg).

il. 23. Godzinki - personifikacja miesiąca maja. I illuminated by the Master of Claude de France, ca. 1517-20 (France, Tours). MS M.1171, fol. 5. The Pierpont Morgan Library, New York.

il. 24. Emilia w ogrodzie „La Teseida” Giovanni Boccaccio, Mistrz Godzinek Księcia Burgundii, Francja, około 1465 r. Österreichische Nationalbibliothek, Vienna, Austria. Codex 2617.

W życiu ludzi średniowiecza, mocno przesiąkniętym kontekstami religijnymi wianki nie służyły wyłącznie postaciom świętym, historycznym czy alegorycznym. Czasami pojawiały się na pograniczu *sacrum i profanum*.

Wianki od wieków pełniły rolę uniwersalnego znaku afektu miłownego, stąd częsta ich obecność na głowach zauroczonych sobą osób, np. powiązanych konwencją miłości dworskiej, elegancko zilustrowanej m.in. w Kodeksie Manesse⁷¹. Nie zabraknie ich też w sławnym romansie Tristana i Izoldy i w równie popularnym w średniowieczu literackim utworze *Roman de la Rose*⁷².

Nakładano je na skronie narzeczonym i nowożeńcom bez względu na płeć⁷³. Były nieodłączną ozdobą panieńskich głów, bez względu na status

⁷¹ Codex Manesse –XIII w.-Heidelberg –<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848>

⁷² Jacek Kowalski, Czas i przestrzeń w tekście i ilustracjach warszawskiego rękopisu *Roman de la Rose* [w:] Sztuka około 1400. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Poznań, listopad 1995. T.2. Warszawa 1996, 163-187.

⁷³ D. Forstner, dz. cyt. s 439; por. obrazy: portret króla węgierskiego Władysława V Postumusa i księżniczki francuskiej Magdaleny z 2 poł. XV w. repr. w: *Kunst Der Reformationszeit, Ausstellung im Alten Museum vom 26. August bis 13 November 1983*, Berlin 1983, s. 234(nr D 3) za: E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów.* s.8, przypis 201.

il. 25. Dama ofiarowuje wieńiec. Codex Manesse –XIII w.- Heidelberg⁷⁵.

chanych z różnych stanów społecznych, uwieńczonych roślinnymi wieńcami⁷⁶.

Bardzo często używano wieńców jako znaku narzeczeństwa. Szczególnie cennym dowodem jest dwustronnie malowany obraz z roku 1508, autorstwa Hansa Kulmbacha, ze zbiorów Metropolitan Museum w Nowym Yorku. Dziewczyna siedząca w oknie splota wianek z niezapominajek. Widać wyraźnie jaką techniką wykonuje swoje dzieło. Kwiatki nakłada na otok z drewnianego wióra i przytrzymuje je owijając nicią. Błękitny

społeczny. Nie tylko zachowały się ich ikonograficzne wizerunki i informacje pisane o wiankach, ale bywają też odnajdywane w czasie prac archeologicznych. Odkryto je m.in. w pochówkach przy kościele św. Jakuba w Toruniu⁷⁴.

Pozostały też plastyczne świadectwa bardziej frywolnego traktowania uczuć, co w swych dziełach zanotowali graficy w XV i XVI stuleciu, przedstawiając pary zako-

il. 26. Rycerz i dama. Mistrz ES, Niemcy, 1450–67⁷⁷.

⁷⁴ Serdecznie dziękuję dr Lilianie Krantz-Domasławskiej z Uniwersytetu w Toruniu za zwrócenie uwagi na opracowanie dotyczące średniowiecznych pochówków przy kościele św. Jakuba w Toruniu. Wśród odnalezionych artefaktów były tam wianki przy szczątkach kobiecych. *Cmentarz św. Jakuba i inne chrześcijańskie cmentarze nowomijskie*. red. Krzysztof Mikulski, M. Niedzielska, K. Sułkowska-Tuszyńska, A. Gorzyńska, Toruń 2010, s. 45.

⁷⁵ <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848>.

⁷⁶ Grafiki z przedstawieniami zakochanych zob. Rycerz i dama. Mistrz ES, Niemcy, ca. 1450–67. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ritter_und_Dame_mit_Helm_und_Lanze_2.jpg.

⁷⁷ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ritter_und_Dame_mit_Helm_und_Lanze_2.jpg.

il. 27. Narzeczona splatająca wianek, H.S. Kulmbach ok.1508, Norymberga. Metropolitan Museum of Art New York⁷⁹.

wianek jest symbolem jej uczuć do narzeczonego, co zostało wyartykułowane na filakterii wijącej się nad jej głową⁷⁸.

Kiedy po okresie narzeczeństwa następowała uroczystość ślubna, ona także miała w swoim rycie użycie korony lub wieńców dla obojga zaślubianych. Głowy oblubieńców wieńczono w trakcie ceremonii, co skrzętnie pędzłem zanotowali twórcy miniatur przedstawiających sceny zaślubin Philippa Augusta i Isabelli de Hainaut [il. 22]⁸⁰ oraz scena zaślubin w księdze Jacques'a Legrand⁸¹.

il. 28. Ceremonia zaślubin Philippa Augusta i Isabelli de Hainaut. c. XV. boulogne-sur-mer - BM - ms. 0149, t. III, f. 088.

⁷⁸ H. Nickiel, The Bride and the Cat: "A possible source for Overbeck's Freundschaftbild of Franz Pforr: Metropolitan Museum Journal, v, 27 (1992). <https://www.metmuseum.org/pubs/journals/1/pdf/1512942.pdf.banned.pdf>.

⁷⁹ <https://www.metmuseum.org/pubs/journals/1/pdf/1512942.pdf.banned.pdf>.

⁸⁰ boulogne-sur-mer - BM - ms. 0149, t. III, f. 088. c. XV. Linda iluminura. Raromanuscrito. Medieval Imago & Dies Vitae Idade Media e Cotidiano.

⁸¹ Le livre de bonnesmœurs, 1410, Paris Bibliothèque nationale de France MSS Français 1023, French, 60v.

il. 29. Scena zaślubin, Jacques'a Legrand, *Le livre de bonnes mœurs*, 1410 r., Paris Bibliothèque Nationale de France MSS Français 1023, French, 60v.

W obu plastycznych pamiątkach z ceremonii państwo młodzi mają na głowach wianki o zwartej formie i jednolitej fakturze zewnętrznej, uzyskanej dzięki ciasno przylegającym do siebie główek kwiatowych. Ich prosta konstrukcja jest zbliżona do wianków gdańskich.

Nie tylko zaręczyny czy ślub był okazją do nałożenia tej ozdoby. Wianki należały do klasycznych elementów stroju pańńskiego. Panny ubierały je

szczególne chętnie w niedziele i święta.

Wianki i wianuszki były tak pożądaną ozdobą, że władze wielu miast w Europie ograniczały ich wybujałe rozmiary i nadmierne zdobienia. Miało to powstrzymać od obnoszenia się z nadmiernym bogactwem i nieco hamować próżność noszących je pańien oraz zapobiec nadmiernym wydatkom, na przedmiot służący do ozdoby. Pod specjalną kuratelą znalazły się wianki niedzielne, wianki narzeczonych i wreszcie wianki ślubne, ale także pogrzebowe⁸². Ich forma często łączyła elementy tekstylne i złotnicze, a bogactwo ozdób podnosiło prestiż tego specyficznego klejnotu-nakrycia głowy⁸³.

Niewiele zachowało się tekstylnych wianków z XV wieku w zbiorach muzealnych. Przetrwwały tylko nieliczne egzemplarze. Jednym z wyjątków jest ozdoba na głowę w formie wałka wiązowanego z tyłu, z haftem na aksamicie⁸⁴.

⁸² E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów...*, s. 81.

⁸³ E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów...*, s. 79.

⁸⁴ J. von Fircks, *Liturgische Gewänder des Mittelalters aus St. Nikolai in Stralsund*. Abegg-Stiftung 2008, s. 297. Nr inv. 2004:5 w zbiorach KHM w Wiedniu.

il. 30. Wianek z aksamitu, haftowany, XV, Stralsund⁸⁵.

Jana Kapistrana. Młoda dama pozbywa się przedmiotu zbytku wrzucając go do ognia⁸⁶. To jeden z fasonów ozdoby, którą nosili także mężczyźni⁸⁷.

Pomysłów na przesadzoną formę ozdobnego nakrycia głowy narzeczonej, panny młodej było wiele. Skromny wianek roślinny mógł zmienić się w jubilerską opaskę, diadem, a nawet koronę. Szczególny fason wieńca, udokumentowany na piśmie oraz „sportretowany” przez malarza znany jest z Florencji. W XV wieku bogaty Marco Parenti podarował go swej narzeczonej Catarinie Strozzi. Wieniec, o kolosalnych rozmiarach został skonstruowany z pięciuset pawich piór, piór sztucznych, pereł, złotych liści, niebieskich i czerwonych kwiatów emaliowanych. Po ceremonii dostał drugie życie, gdyż okazał się swoistego rodzaju inwestycją pana młodego i wypożyczany przynosił realny dochód⁸⁸.

il. 26. Kazanie św. Jana Kapistrana w Bambergu, tempera na desce, ok. 1470, Muzeum Historyczne, Bamberg.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Wianek - Kazanie św. Jana Kapistrana w Bambergu, tempera na desce, ok. 1470, Muzeum Historyczne, Bamberg.

⁸⁷ Zob. Józef z Arymatei z obrazu Opłakiwanie Chrystusa Pietra Perugina. [https://en.wikipedia.org/wiki/Lamentation_over_the_Dead_Christ_\(Perugino\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Lamentation_over_the_Dead_Christ_(Perugino))

⁸⁸ M. Mielnik, *Kobieta w zwierciadle przedmiotów. Narzeczeństwo, małżeństwo i macierzyństwo w XV-wiecznej Italii*. [w:] *Virtus et Splendor. Sztuka w życiu Włochów XIV-XVII w.* Fundacja XX. Czartoryskich. Red. M. Kaleciński. Gdańsk 2014, s. 54. Wieniec nie skończył życia po uroczystościach ślubnych lecz w całości bądź w częściach był odpłatnie wypożyczany przez Paretego. Panna młoda w tak imponującym wieńcu ślubny została uwieczniona na skrzyni wiannej tzw. Adimari, malowanej przez Giovanni di ser Giovanni Guidi ok. 1450 r. W zbiorach Galleria dell' Accademi we Florencji. j.w., il. na stronie 31.

Czasami wianki, wieńce i korony ślubne kończyły jednak bardziej szlachetnie i stawały się darami wotywnymi. Tak stało się z koroną ślubną Małgorzaty z Yorku. Korona, którą włożyła na swój ślub z Karolem Śmiałym, księciem Burgundii w 1468 roku, po jej śmierci książę przekazał w 1475 roku do katedry w Akwizgranie, do ołtarza maryjnego⁸⁹. Zwyczaj składania wotywnych darów i eksponowania ich przy ołtarzach ma długą tradycję. Dary w postaci małych koron z pendiliami otaczały ołtarz główny w Hagia Sophia⁹⁰. Ten zwyczaj wyszedł poza Bizancjum. Najbardziej spektakularny zespół wotywnych, wizyockich koron z VII wieku zachował się w Guarrazar koło Toledo⁹¹.

Gdańskie tekstylne wianki są zabytkami, które łatwo nie poddają się badaniom. Ich historia znana jest zaledwie w niewielkiej części. Jednak przegląd ikonograficzny wyobrażeń wieńców utrwalonych w malarstwie, grafice i przekazach pisanych pozwala na pewne hipotezy. Zapewne, tak ja zasugerował W. Mannowsky, zostały wykonane w Gdańsku. Użyto do ich wykonania niezbyt różnorodnych materiałów. Bazą tworzącą owal był drewniany wiór, utrzymujący fason wianków i dający sztywną podstawę dla nałożonych elementów. Jak pokazały przykłady ikonograficzne, tak konstruowane były wianki od początku XV wieku po początek XVI stulecia. W gdańskich wiankach pojawiła się specyficzna technika zdobienia. Zewnątrz okrywa utworzona z regularnych pętelek imitujących listki, została wykonana z druciku okręconego jedwabną, niebieską, czerwoną, purpurową i zieloną nicią. Metalowe nici zastąpiono lekkimi, srebrnymi niciami błonkowymi. Z podobnego druciku utworzono okrywę o nieregularnym charakterze. Wszystkie wianki mają skoście ułożone pasy kolorystyczne. Być może jest to nawiązanie do opasek na głowę, zwijanych z paru pasów tkaniny i pasmanterii. Wianki z kościoła Mariackiego, w porównaniu z malarskimi wyobrażeniami z różnych stron Europy, charakteryzują się oszczędną formą. Nie są dodatkowo zdobione żadnymi jubilerskimi dodatkami. W większości przypadków imitują raczej wianki liściaste, o regularnie nakładanych elementach. Jedyne wianek o skręconej okrywie upodobił się do kwiatowych. Zastosowana oryginalna, powtarzalna technika, wskazuje na jeden warsztat, a co za tym idzie także na podobny

⁸⁹ Dziś w zbiorach Katedry w Akwizgranie. <https://www.flickr.com/photos/amthomson/3309287077>.

⁹⁰ J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, Penguin History of Art, Yale 1979, 345.

⁹¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Votive_crown. Skarb z Guarrazar został podzielony pomiędzy Muzeum Cluny w Paryżu i Palacio Real w Madrycie.

czas powstania. Wśród przekazów ikonograficznych wianki, o najbardziej zbliżonym wyglądzie do gdańskich, pochodzą z obrazów z 2 połowy XV wieku i początku następnego stulecia. Ich forma nie pozwala jednak na proste ustalenie spełnianej funkcji. Odnalezienie ich w kościele raczej wyklucza świecki charakter. Mannowsky przyjął, że wianki należały do ozdób nakładanych na rzeźby i hermy relikwiarzowe. Tej ewentualności nie można wykluczyć. Szczególnie przekonujące jest dekorowanie nimi popiersi z relikwiami. Taka praktyka była stosowana, wystarczy przywołać wspomniana hermę św. Cyriaka.

Równie prawdopodobne wydaje się połączenie wianków z wizerunkami kultowymi. W kościele Mariackim, w końcu XV stulecia funkcjonowało Bractwo Matki Boskiej Różańcowej. Wianki mogły towarzyszyć maryjnemu wizerunkowi. Możliwe jest także, że tekstylne wianki powinno się połączyć z kolejnym, kultowym wizerunkiem obecnym w gdańskiej świątyni. Tryptyk z Maryją-Służebnicą świątyni, tak jak znaczna część obrazów z tym przedstawieniem, ma obok Madonny wyobrażony wianek. Jest on bardzo podobny w formie do zachowanych artefaktów. Omawiane grafiki niemieckie z 2 poł. XV wieku dodają kolejny argument do tej hipotezy – hak lub pręt na którym wisały wianki. W taki sposób były eksponowane wota w sanktuariach. Być może w podobny sposób wieszano je jako wota w kościele Mariackim i stąd drewniany wiór stracił okrągły kształt.

Nie można także pominąć zwyczajów ślubnych. Wprawdzie wymiary wianków są dość różnorodne i nie każdy nadawałby się do noszenia, jednak nie wyklucza to całkowicie, że przy obrzędzie w jakiś sposób nie korzystano z nich. Jak pokazały przykłady z miniatur francuskich dość podobne ozdoby ubierane były przy tych ceremoniach. Niektóre wianki mogły w kościele pozostać jako panieńskie wota lub zostać podarowane w innych okolicznościach, analogicznie jak w przypadku korony księżnej burgundzkiej Małgorzaty z Yorku, która trafiła przed maryjny ołtarz w Akwizgranie. Hipoteza o wotywnym charakterze gdańskich wianków wydaje się najbardziej prawdopodobna.

The medieval textile wreaths in National Museum in Gdańsk. Iconography and function

Summary: In the collection of the National Museum in Gdańsk, three textile wreaths can be found.

They are made of silk, colourful thread, membran silver thread and a shaving which stabilizes the oval of the wreath. Those unique relics originate from Mariacki Church in Gdansk. Before the second World War the collection included 11 wreaths. It is not certain, what they were used for and what their function in the religious customs was. W. Mannowsky supposed they were used to decorate sculpture and herms. However it is more probable to associate them with one of the Marian images that was popular in the northern Europe in the 15th century. Namely Mary as the temple ancillary. In this iconographic type Madonna is dressed in dark blue robe decorated with ears of grain. A lot of German, Swiss and Austrian paintings, sculptures and drawings repeat this iconographic variant in the second half of the 15th century. In most cases Madonna is accompanied by wreaths hanging on walls, for example in the votive painting from Wiesenkirchen, which makes the impression that they should be treated as gratitude for received grace. Among numerous Marian paintings in Mariacki Church, there is a small reliquary triptych with Madonna wearing a robe with ears of grain and a flower wreath. Therefore it can be claimed that the cult of Madonna as a temple ancillary was known in Gdansk and the preserved wreaths can be associated with this cult.

Keys words: Gdańsk, Mariacki Church, Maria - Temple Ancillary, silk thread, membran thread, textile wreaths, wreaths, votive wreaths.
(Translation Filipina Łyszkiewicz)

BIBLIOGRAFIA

- Cmentarz św. Jakuba i inne chrześcijańskie cmentarze nowomiejskie*, red. Krzysztof Mikulski, Toruń 2010.
- Dorothea Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Leksykon, Warszawa 2001.
- T. Dobrzeniecki, *Ze studiów nad rzeźbą na Mazowszu*, Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie VIII, 1964, s. 35-89.
- W. Drost, *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze*. Stuttgart 1963
- Juliane von Fireks, *Liturgische Gewänder des Mittelalters aus St. Nikolai in Stralsund*. Abegg-Stiftung 2008, s. 297.
- Helmut Nickiel, *The Bride and the Cat: A possible source for Overbeck's Freundschaftsbild of Franz Pforr*: Metropolitan Museum Journal, v, 27 [1992].
- Helena Karczevska. *Funkcja wieńców w tradycji antycznej*. „Seminare” 26 [2009], s. 341-350. http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Seminare_Poszukiwania_naukowe/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r2009-t26/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r2009-t26-s341-350/Seminare_Poszukiwania_naukowe-r2009-t26-s341-350.pdf (18.04.2015).
- Edmund Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów*. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku. Gdańsk 2001.
- St. Kobielus, *Florarium Christianum*. Symbolika roślin-chrześcijańska starożytność i średniowiecze. Tyniec 2006.
- W. Mannowsky, *Gotische Paramente und Bildwerke*. Ausstellung August-September in Stadtmuseum Danzig, 1934.
- W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz*, Berlin 1930-33, T. 4.
- W. Mannowsky, *Die Neuauftellung des Paramentenschatz von St. Marien in Danziger Stadtmuseum*. [w:] *Museumkunde*, Neue Folge VIII, Heft 2. Berlin br. tabl. 5. [1936].
- W. Mannowsky. *Gotische Paramente und Bildwerke*. Ausstellung August-September 1934 im Stadtmuseum Danzig.
- André Pigler, « *La Vierge aux épis* », *Gazette des beaux-arts*, t. VIII - Vle période, juillet 1932, p. 129-136. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6101706n/f139>.
- M. Starowieyski, *Wstęp*, w: *Aureliusz Prudencjusz Klemens, Wieńce męczeńskie*, tłum. M. Brożek i inni tłumacze, ŻMT 40, Kraków 2006, Wydawnictwo WAM.
- Leonie von Wilckens. *Aus dem Danziger Paramentenschatz und dem Schatz der Schwarzhäupter zu Riga*. Nürnberg 1958.

Kunst Der Reformationszeit, Ausstellung im Alten Museum vom 26. August bis 13 November 1983, Berlin 1983, s. 234 (nr D 3).

M.Mielnik, *Kobieta w zwierciadle przedmiotów. Narzeczeństwo, małżeństwo i macierzyństwo w XV-wiecznej Italii*. [w:] *Virtus et Splendor. Sztuka w życiu Włochów XIV-XVII w.* Fundacja XX. Czartoryskich. Red. M.Kaleckiński. Gdańsk 2014, s. 54.

Of the Holy Places Vistited by Antoninus Martyr (circa 560-570), translated by A.Stewart. Palestine Pilgrims Text Society 1887.

Nota o autorze:

Beata Szyber, 1958, mgr historii sztuki, mgr teologii. Muzeum Narodowe - Działu Sztuki Dawnej – Pracownia Tkanin i Haftów- starszy kustosz.

Adres: b.szyber@mng.gda.pl

Miroslaw Kuczkowski (Sierakowice)

Los manuscritos de la Congregación de La Tercera Orden de San Francisco de Asís en Sierakowice

Abstracto: En la oficina parroquial de San Martín en Sierakowice se encuentran, entre otros, los archivos - manuscritos de la Congregación de La Tercera Orden de San Francisco de Asís, utilizados por los terciarios agrupados en la parroquia local.

El presente estudio intenta caracterizar los manuscritos de la congregación franciscana, que se encuentran entre los pocos y valiosos documentos del período de entreguerras en Polonia. Primero, se describen las circunstancias de la creación de la congregación en Sierakowice, así como sus actividades y requisitos con respecto a la documentación entonces vigente, para luego centrarse en las características detalladas de la colección.

Estos archivos son escasos teniendo un importante valor sustantivo e histórico, no solo para la comunidad de Sierakowice, sino también para toda la Tercera Orden en Polonia.

Los manuscritos conservados presentan un testimonio del compromiso de los laicos en el desarrollo espiritual y también de alguna manera mostraron su presencia en la comunidad parroquial.

El esmero en el cuidado de estos libros indica la seriedad de su estado y camino a la santidad.

Glosario: Congregación, Tercera Orden de San Francisco de Asís, terciario franciscano, archivos – manuscritos, catálogo, el libro.

I. Introducción

En la oficina parroquial de San Martín en Sierakowice se encuentran, entre otros, los archivos - manuscritos de la Congregación de La Tercera Orden de San Francisco de Asís, utilizados por los terciarios agrupados en la parroquia local.

El movimiento terciario franciscano se remonta al siglo XIII, cuando muchas personas de varios estados civiles se reunían alrededor del pobre de Asís, y se estableció una gran familia religiosa. El nombre original de La Tercera Orden fue: „los hermanos de la penitencia” (*Fratres de Poenitentia*) y

desde el año 1230 el Papa Gregorio IX a esta institución la llamó „La Tercera orden de San Francisco” llamándose ahora - La Orden Franciscana Seglar.

El nombre de la orden fue aceptado por el modo y el propósito de la vida, que en esencia era el mismo que en las órdenes religiosas estrictas. Además, había similitudes externas, como la vestimenta y los conceptos religiosos: postulante, noviciado, profesión y otros.

La Tercera Orden Franciscana se puede describir como una asociación de fieles que viven en el Mundo, que están tratando de manera propia sus vidas en el mundo aspirando a la perfección cristiana bajo la guía y según el espíritu de la Orden Franciscana, guardando la regla de San Francisco aprobada por la Santa Sede.

Las primeras comunidades terciarias en las tierras polacas se formaron después de la llegada de los franciscanos a Breslavia (1236) y Cracovia (1237). El mayor florecimiento de los terciarios franciscanos en Polonia tuvo lugar en el período de entreguerras, alcanzando en el año 1937 más de 200,000 miembros reunidos en 1994¹ congregaciones, así como también los llamados terciarios solitarios. La congregación² puede ser llamada la asociación local de los terciarios establecida de acuerdo con las normas de la regla, así como fundada de acuerdo con la ley y orgánicamente constituida (teniendo su propio gobierno - el directorio - , celebrando las reuniones, etc.). En 1921-1939 los terciarios franciscanos en Polonia fueron coordinados por el Consejo General de la Tercera Orden.

Por desgracia, no es posible obtener total conocimiento de la actividad de los terciarios, *porque en el Fondo documental no existen los archivos terciarios relacionados con el periodo de entreguerras en Polonia, persistiendo quizás las actas muy incompletas de una u otra congregación*³.

El presente estudio intenta caracterizar los manuscritos de la congregación franciscana, que se encuentran entre los pocos y valiosos documentos del período de entreguerras en Polonia. Primero, se describen las circunstancias de la creación de la congregación en Sierakowice, así como sus actividades y requisitos con respecto a la documentación entonces vigente, para luego centrarse en las características detalladas de la colección.

¹ M. Kuczkowski, *Historia de la Tercera Orden de San Francisco de Asís en las tierras polacas en los años 1918-1939 a la luz de las revistas terciarias*, Pelplin 2010, pag. 302.

² El nombre de la congregación se usó hasta 1978, actualmente la comunidad local.

³ R. Prejs, *Reseña*, en: „Estudios Franciscanos”, Poznań 2010, vol. 20, pag. 460-463.

2. La Congregación de La Tercera Orden de San Francisco en Sierakowice

Los terciarios de Sierakowice de aquel entonces estaban ubicados en la diócesis de Chełmża, donde el movimiento franciscano también florecía en la década de los años veinte del siglo XX.

La Congregación de La Tercera Orden de San Francisco de Asís fue fundada en Sierakowice el día 12 de diciembre de 1926. En toda la diócesis, un año antes, funcionaron 39 congregaciones⁴, y en el 1926 había 42, lo que representaba la presencia de los terciarios en el 16% de las parroquias de la diócesis de Chełmża⁵. La población en la parroquia de Sierakowice en ese momento oscilaba entre sete u ocho mil fieles⁶.

La comunidad de Sierakowice abrazó la advocación de San Antonio de Padua. La fundación canónica fue hecha por el sacerdote J. Krysiński, director diocesano de la Tercera Orden. El director de la congregación fue el sacerdote P. Bernard Łosiński⁷, párroco y decano de Kartuzy, actualmente el Siervo de Dios que está en el grupo de los mártires polacos de la Segunda Guerra Mundial.

Las reuniones de la comunidad se realizaban una vez al mes, y cada trimestre tenía lugar una reunión de la junta. En el año de constitución de la congregación pertenecían a la comunidad 44 hermanas, y en el año 1927 había un total de 68 terciarios. En los años siguientes, el número de integrantes aumentaba progresivamente. Después de la Segunda Guerra Mundial, ocurrió lo contrario, los miembros disminuyeron. En el año 1950 a la congregación pertenecían 156 terciarios, en el 1962 - 40 y en el 1987 - 4 personas.

⁴ *De la vida terciaria en Pomerania*, en: „Escuela Seráfica”, 12 (1926), pag. 27: en las siguientes localidades: Barłóžno, Borzyszkowo, Brodnica, Brusy, Bysław, Chełmno, Chełmża, Chmielno, Chwaszczyno, Czarnylas, Dziemiany, Grudziądz, Jastarnia, Kamień, Kartuzy, Kasparus, Kokoszki, Lipinki, Lipusz, Lubichowo, Łasin, Łęg, Nawra, Osiek, Pelplin, Rytel, Rywałd, Skarlin, Skórcz, Starogard Gdański, Toruń (Ntra.Sra.), Toruń (de San Juan), Trzebcz, Wąbrzeźno, Wejherowo, Wiele, Wola, Wygoda, Zblewo.

⁵ *Una mirada al desarrollo de la Tercera Orden del Santo Padre Francisco en Polonia*, en: „Noticias Terciarias”, 1 (1927), pag.16.

⁶ M. Kuczowski, J. Sikora, *Parroquia de San Martín en Sierakowice (1382-2015). Repaso histórico*, Pelplin 2016, pag. 40.

⁷ *Muertos en los campos de concentración*, en: *Martirio del clero de Pomerania (1939-1945)*, Pelplin 1947, pag. 36: „X. Bernard Łosiński, Canónigo honorífico, Decano y Párroco en Sierakowice, con la edad de 75 años, sacerdocio de 49 años, 22 de abril de 1940”.

La Congregación tenía un cuadro de San Francisco de Asís, colocado en la iglesia parroquial⁸, en la capilla de Santa Bárbara. Además del cuadro, los terciarios tenían un estandarte comprado en 1931 (conservado hasta el día de hoy), una pequeña biblioteca e importantes documentos vinculantes, de los cuales se han conservado cinco libros.

3. Los requisitos contenidos en los documentos de la congregación

Cada una de las congregaciones terciarias estaba obligada a tener una documentación específica, entre esos documentos debía figurar un libro que contenía una lista de miembros (catálogo)⁹. Además, de acuerdo con los requisitos del ceremonial terciario (artículo VII), había otros libros, de los cuales era responsable el fundador de la congregación - un sacerdote religioso o diocesano que tenía una delegación apropiada. No se mencionan los nombres de esos libros, pero para el buen gobierno de la congregación fueron todavía precisos: el protocolo de las reuniones del Consejo, el libro de contabilidad - libro de entradas y salidas -, el libro de admisiones y profesiones, además de una crónica de la congregación que contenía también los informes de las reuniones generales¹⁰.

⁸ Actualmente, está ubicado en la antigua iglesia de madera en Sierakowice.

⁹ Can. 694, en: *Codex Iuris Canonici*, Vaticanis MCMXXXI, pag. 206-207; *El Breviario de la Tercera Orden del Santo Padre Francisco*, Cracovia, 1887, pag. 152: „Mantiene el catálogo de los miembros de la congregación terciaria, en el que inscribe el nombre del bautismo y nombre religioso, apellido, domicilio, día de la recepción, de la profesión, de la muerte de cada persona; una rúbrica a parte se usará para registrar comentarios. También registrará a los terciarios que no pertenecen a la congregación, y todo esto para, si es necesario, se pueda probar si la persona pertenece a la tercera orden o no”.

¹⁰ C. Bogdalski, *Organización y actividad de la Tercera Orden del Santo Padre Francisco*, Cracovia 1926, pag. 34-35: „A continuación de la crónica se colocan: 1. una lista de los nombres de los mayores, elegidos en la asamblea general para tres años, 2. cada cambio de la persona del Padre Director (día y año), 3. el nombre y apellido de aquellos que en otros pueblos, pero pertenecientes a esta parroquia se han convertido en los encargados, 4. la lista y manera de celebrar los servicios terciarios, 5. cualquier fiesta terciaria solemne, 6. días de la solemne recepción a la Tercera Orden y la profesión, 7. el curso de la sesión mensual de los ancianos y resoluciones adoptadas en estas sesiones, 8. todos los eventos relacionados con obras terciarias, tanto consoladoras como tristes, 9. las obras benéficas ordenadas por la comunidad terciaria, tanto en el campo social, como en el campo de la misericordia cristiana, 10. el tema de las enseñanzas mensuales del Padre Director”; *Breviario de la Tercera Orden*, pag. 158-159.

De acuerdo con las recomendaciones, la primera operación, después de la fundación canónica de la congregación, fue elaborar el catálogo exacto (lista) de los miembros, ya mencionado anteriormente. Para conocer mejor a los miembros de la congregación, se mantuvo un segundo catálogo en algunas comunidades, el llamado fichero¹¹. En el caso de una gran cantidad de terciarios, los libros fueron llevados por separado para hermanos y hermanas. Se usó una ficha para cada miembro de la congregación, sin escritura en el reverso. La ficha debía contener los siguientes datos: apellido, nombre, nombre religioso, estado civil, profesión, dirección, fecha de la toma del hábito, el número de la entrada al libro de los miembros y notas. Las fichas de las personas que murieron, fueron expulsadas o renunciaron, se guardaron por separado. El fichero se elaboraba en dos copias, una la escribía el que ingresaba a la comunidad y la otra el director o el secretario de la congregación. Una copia la tenía el director para su uso, y la otra estaba destinada para el Consejo y la conservaba el secretario.

Un libro importante fue la crónica de la congregación escrita para las generaciones „futuras”. En la introducción se colocó una copia del permiso del ordinario del lugar de la diócesis para fundar la congregación, además de una descripción y una copia del acta de la fundación de la misma. Luego, constaba el nombre del primer director y de los miembros del Consejo. Se registraba también cada cambio del director, el resultado de las elecciones al Consejo de la congregación, el modo de celebrar la devoción terciaria, unos breves informes de las juntas generales y otros eventos importantes para la comunidad.

Si la congregación poseía algunos bienes inmuebles o bienes muebles, se debía elaborar un inventario detallado.

Los libros fueron administrados por los titulares responsables, autorizados y obligados a gestionarlos y firmarlos adecuadamente. Cada una de las congregaciones terciarias debía tener un archivo, que era un armario

---

¹¹ Ibid, pag. 47: „Cada uno de los hermanos y hermanas recibe una tarjeta de registro por separado y de acuerdo con las preguntas contenidas en ella, la rellena personalmente, o si es analfabeto por una persona recomendada. En esta tarjeta de registro inscribe su apellido, su nombre del bautizo, nombre religioso recibido en la toma del hábito terciario, la dirección exacta del domicilio actual, determina su profesión es decir su ocupación, indica si es soltero, casado o viudo, indica el año y el lugar de su nacimiento, también la fecha de la toma del hábito terciario, la fecha de la profesión terciaria y finalmente hace una declaración: si a los servicios comunes y las reuniones puede venir regularmente, o solo algunas veces, o no puede, en el último caso debe presentar los motivos”.

cerrado ubicado en la sala de reuniones o la sacristía de la iglesia. El Consejo de la congregación fue responsable de mantener el orden en los archivos.

Para autenticar los documentos emitidos por la congregación se utilizaba un sello redondo, de no más de 3 cm de diámetro. Los sellos se usaron según el tipo de congregación (mixta, masculina, femenina) o el lugar de actividad, agregando una advocación a la iglesia.

4. Características de los libros

De la primera reunión de la fundación de la Congregación en 1926, tenemos conocimiento que el sacerdote J. Krysiński proporcionó los siguientes libros a los miembros del Consejo: libro de contabilidad, libro de protocolo de las reuniones de la Junta, así como los libros de primas mensuales y trimestrales¹². La comunidad no poseía otros libros en aquel tiempo.

Actualmente, los archivos conservados - manuscritos de la Congregación de la Tercera Orden de San Francisco de Asís en Sierakowice incluye los siguientes ejemplares:

- *El libro de protocolo de la Congregación de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice.*
- *El Libro de entradas y salidas de la Congregación de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice.*
- *El Libro de primas mensuales y trimestrales de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice.*
- *Lista de los profesos de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice 1927.*
- *La Tercera Orden de San Francisco en Sierakowice 1927. (Aceptados para la toma del hábito).*

El libro de protocolo de la Congregación de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice

El libro encuadernado cosido con tapa dura, con las dimensiones de 21 cm x 33 cm, tiene una tapa de cartón de color marrón claro con apariencia de mármol, donde hay dos roturas, el canto es de lienzo, con tapa sucia, en el medio un espacio más claro, falta la descripción de la unidad de archivo, el título actual del manuscrito se realizó con un bolígrafo, el estado general externo - regular.

---

¹² *Libro de protocolo de la Congregación de la Tercera Orden de San Francisco en Sierakowice*, pag.1.

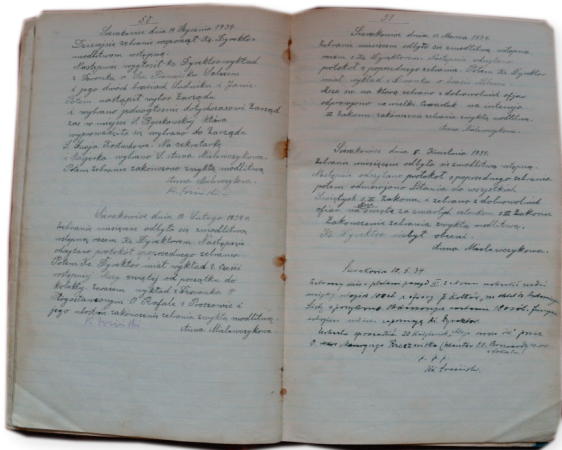

El libro de protocolo de la Congregación de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice.

En el interior de la tapa figura un número estampado - № 6140. El libro contiene un total de 96 páginas, incluyendo las 61 páginas numeradas y escritas, así como las 27 páginas escritas sin numerar y 6 en blanco. La primera inscripción fue hecha el 12 de diciembre de 1926 por el sacerdote Jan Krysiński, director diocesano de la Tercera Orden de la diócesis de Chełmża, y la última inscripción fue hecha por el señor Gronowski, secretario de la congregación el 13 de agosto de 1939. En total se realizaron 176 inscripciones cuyos autores fueron ocho personas (diferentes tipos de letra manuscrita): el sacerdote J. Krysiński, el sacerdote B. Łosiński, el padre Basilio Gabrjel OFM, la señora M. Brzeska, la señora M. Byczkowska, los señores S. Gronowski, Konkel y la señora A. Mielewczykowa.

Las inscripciones se han realizado en forma de protocolo e incluyen la fecha de la reunión. Debajo de ellas hasta el 12.01.1930, se escribía „p.p.p.”, lo que significaba: pol. „prze-czytano” – leído, pol. „przyjęto” – aceptado, pol. „podpisano” – firmado¹³. Los protocolos se elaboraban periódicamente, al menos una vez al mes informaban sobre eventos actuales relacionados con la congregación, entre otros sobre la realiza-

El libro de protocolo, pag. 50-51.

¹³ Dictionario del archivo polaco, Varsovia 1974, pag. 64.

ción de una conferencia formativa, los admitidos a la Orden, los muertos, la ley religiosa aplicable etc. Al comienzo de cada año natural se introducía una descripción relacionada con la liquidación financiera del año anterior, y también el importe transferido al Consejo Diocesano de Pelplin. En una página se realizaban de 1 a 4 inscripciones, cada uno de los protocolos se firmó al menos por el secretario de la congregación, y una parte significativa de ellos también contienen una firma del sacerdote Director de la congregación. Los protocolos relacionados con las finanzas de la comunidad en su mayoría contienen cuatro firmas. Las inscripciones se hicieron con una pluma, solo las firmas del sacerdote Łosiński se hicieron con un lápiz o un lápiz de color.

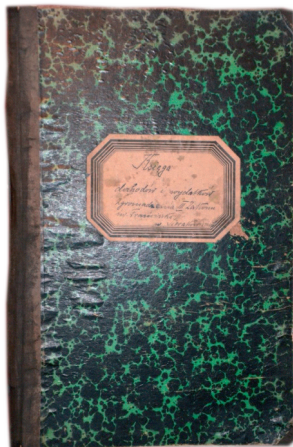
En el caso de algunas páginas existe una suciedad oxidada en el medio, en los lugares de costura. Hay daños (roturas) entre las páginas 64-65 y la página 80 tiene una mancha de tinta.

Cada una de las páginas tiene un margen de 3 cm a la derecha.

El texto del manuscrito es legible y, en esencia, muy valioso históricamente.

El Libro de entradas y salidas de la Congregación de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice

El libro encuadernado cosido con tapa dura, con las dimensiones: 22 cm x 34,5 cm, tiene una tapa de cartón de color negro-verde con apariencia de mármol, descolorido en la parte superior. Las esquinas de la tapa están enmarcadas con un lienzo triangular. Numerosas grietas y protuberancias en ambos lados de la encuadernación. El canto es de lienzo rasgado en el reverso. En el medio, una etiqueta octagonal con dimensiones: 12,3 x 8,5 cm con el título del libro escrito a mano con tinta. La etiqueta está enmarcada con seis franjas de varios anchos que se van estrechando hacia el interior, sobre ella numerosas manchas. El estado general del libro es bueno.

El libro de entradas y salidas de la Congregación de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice.

El interior del manuscrito está dañado, la tapa separada de las páginas y entre las páginas 20-21 hay una rasgadura.

El libro contiene en total 105 páginas, incluidas 23 páginas numeradas y escritas, 6 páginas escritas sin número, así como 76 páginas en blanco. La primera inscripción proviene de 23 de diciembre de 1926 y la última del 31 de octubre de 1939. Las inscripciones se realizaron por cinco personas (diferentes tipos de letra manuscrita), siendo el texto legible y transparente.

Las páginas del manuscrito contienen cuadros dibujados con líneas rojas y dos líneas de color violeta. Además de ellos, en el interior hay cuadrículas pequeñas para registrar las cantidades de dinero. Por encima de cada cuadro se escribió un ejercicio contable. El cuadro consta de cinco columnas (fecha, número, contenido, entradas y salidas), además la columna „entradas y salidas” se dividió en dos (zl, gr.).

Al final de cada año natural se subrayó y cerró el importe, las páginas terminan con la inscripción „para transferencia” y empiezan en la página siguiente con la inscripción „de transferencia”.

El control del libro lo realizaba el director de la congregación, por ejemplo, escribiendo: „revisado Sierakowice 5 de marzo de 1932 el cuaderno X Łosiński”. La inscripción pertinente durante la visita del 30 de abril de 1931 fue realizada por el Padre-Visitador Basilio Gabrjel_OFM (*vidi in visitationu canonica*). La comprobación de la conformidad de la caja fue hecha por el tesorero de la congregación con su firma, inscribiendo también la ciudad y la fecha.

Libro de entradas y salidas, pag. 10-11.

A través del contenido del libro descubrimos importantes acontecimientos relacionados con la congregación, así como otros sucesos en la parroquia y en el pueblo. La mayoría de las inscripciones se refieren a los gastos relacionados con la compra de los escapularios, cintrurones (*cingulum*), crucifijos y reglas, así como a los gastos de suministros de oficina. Los terciarios estaban obligados a pagar las contribuciones mensuales, que

se inscribían en el libro, conjunta y nominalmente. Los miembros particulares hacían ingresos adicionales por „el pan de San Antonio”. A través de las inscripciones averiguamos las suscripciones a las revistas terciarias: „La Campanilla de la 3ª Orden”, „La Familia Seráfica” y „La voz de San Francisco”. Se utilizaba una biblioteca que se complementaba con otras revistas („Guía Católica”, „Guía de la sobriedad”), libros y manuales (*Beato Juan de Dukla, Novena a San Francisco*).

En los años 1928-1939 la Congregación tenía una cuenta en el Banco Popular en Sierakowice, y cada año se inscribía en el libro el interés obtenido en el depósito.

Los terciarios participaron en la fundación del „Estandarte Popular” y el estandarte para la Asociación Católica de la Juventud, de la sección de la Juventud Femenina, y también participaron en la construcción del monumento de la Madre de Dios Reina de la Corona de Polonia y en el encuentro de jóvenes en Sierakowice.

En la actividad caritativa apoyaban a los pobres y a los niños organizando fiestas de Navidad para ellos, así como unas ayudas materiales.

El Libro de primas mensuales y trimestrales de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice.

El libro encuadernado, cosido con tapa dura, con las dimensiones: 20,5 cm x 33 cm, tiene una tapa de cartón de color marrón claro con apariencia de mármol, donde hay una rotura, el canto es de lienzo, en el medio dañado, con tapa sucia, descolorido en la parte superior. En el medio, una etiqueta octogonal con dimensiones: 12,3 x 8,5 cm, con el título del libro escrito a mano con tinta y con tonalidad grisacea. La etiqueta está enmarcada con seis franjas de diferente ancho, que se estrecha hacia el interior. Los daños más grandes están entre las páginas 27-28 y 59-60, la costura rasgada. Las páginas restantes están en buenas condiciones, las inscripciones legibles. La condición externa general es suficiente.

El libro de primas mensuales y trimestrales de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice.

En el interior de la tapa figura un número estampado - № 6140 y probablemente un precio de 3.20 zł. El libro contiene un total de 181 páginas, incluyendo 124 páginas numeradas y escritas, así como 50 páginas escritas sin numerar y 7 en blanco. Las primeras dos páginas son un modelo de cuadros y columnas sin numerar. El cuadro está hecho a mano en color rojo y tiene 21 columnas, donde se inscribió: número, apellido, nombre, estado civil, domicilio (ciudad), meses consecutivos (enero - diciembre) y cuatro trimestres. Entre diciembre y el primer trimestre hay una doble línea vertical, encima del cuadro se escribió el año.

El libro se usaba para las entradas personales de contribuciones mensuales y trimestrales. En la primera reunión de la congregación en el año 1926 se estableció que la contribución mensual de los miembros será de 20 groszy, y la contribución trimestral al consejo diocesano 1 zł. Los terciarios pobres estaban exentos de las contribuciones.

The image shows an open book with two pages of a ledger. The pages are filled with handwritten entries in a red grid. The entries include names, surnames, and numerical values, likely representing contributions. The year '1928' is written at the top of the right page. The grid has 21 columns, with a double vertical line separating the first four columns from the rest. The entries are organized into rows, with some rows having a double horizontal line above them, indicating a new section or year.

El libro de primas mensuales y trimestrales, pag. 59-60.

En la primera anotación al libro del año 1927 fue inscrito el sacerdote B. Łosiński, y la última inscripción con el número 210 de 1939 se cita a una viuda de Sierakowice - Agustina Grzenkowiczowa.

En el libro se hicieron cinco anotaciones no relacionadas con las contribuciones, las inscripciones fueron hechas por: el sacerdote Łosiński (1928, 1930), Gronowski (1931, 1934) y el padre Basilio Gabrjel OFM durante la visita canónica de 30 de abril de 1931.

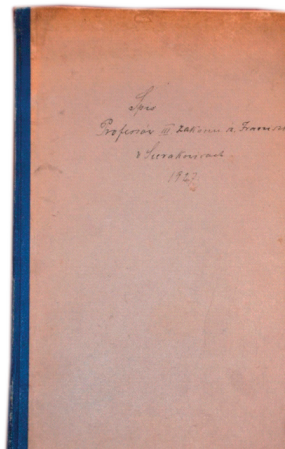
Además de la dimensión financiera, en el libro descubrimos el número de integrantes de la comunidad y el estado civil de los miembros, el domicilio, así como las muertes en respectivos años y la dinámica del crecimiento numérico de los terciarios. En 1927 la congregación contaba

con 108 miembros (incluyendo 2 hombres) y después de diez años de existencia, el número aumentó más que por duplicado y ascendió a 231 personas (incluyendo 29 hombres). El número de hombres que pertenecen a la congregación en respectivos años fluctúa dentro de los límites de 2 a 29.

La mayoría de los terciarios provenían de Sierakowice, además también de: Bącka Huta, Ciechomic, Dąbrowa, Gowidlino, Janowo, Kamienica, Karczewko, Kokwino, Kujaty, Łyśniewo, Młyny, Mojusz, Mrozy, Paczewo, Pałubice, Patoki, Poręby, Potęgowo, Puzdrowo, Sierakowska Huta, Skrzyszewo, Szklana, Szopa, Tuchlino, Tuchlinko, Welk, Wygoda y Załakowo.

Lista de los profesos de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice 1927

El libro encuadernado mediante costura con cartón duro y con una mezcla de hilo y algodón, sus dimensiones: 22 cm x 34 cm. La tapa es de color gris, los bordes descoloridos, el canto es de lienzo de color azul, la tapa en buen estado y limpia. El título del manuscrito se hizo a mano en tinta negra, dentro las páginas están limpias, las inscripciones mantenidas de forma clara y cuidadosamente, el estado general es bueno.

El libro servía para los registros nominales de los terciarios que hicieron la profesión religiosa. El libro contiene 100 páginas, incluidas 48 páginas escritas y numeradas, 13 páginas escritas sin numerar y 39 páginas en blanco.

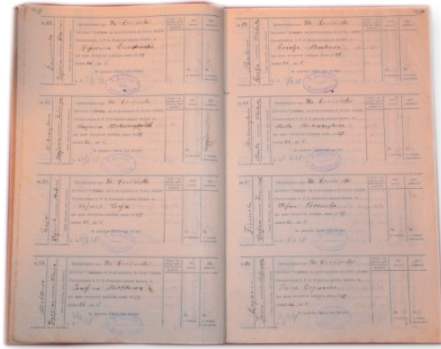
Lista de los profesos de la 3ª Orden de San Francisco en Sierakowice 1927.

Nº _____	Infrascriptus ego _____	Kiedy i do jakiego prze- mijał się Zgro- madzenia	data śmierci	data wydania
(inscripcja)	Director,* Visitator ad professionem in Tertio Ordine Penitentium S. P. N. Francisci admissi Domin. in _____			
(tęże, chrzest, imię osobowe)	qui quae receperat habitum anno 19 _____ mense _____, die _____			
	In quorum fidem ego scripsi		Nº _____ w katalogu	Nº _____ w książce nowicjatskiej
	L. S. _____			

* przekształć co nie potrzebuje

Cuadro de la Lista de los Profesos.

En cada página están impresos cuatro cuadros. El cuadro contiene los siguientes elementos: número, apellido, nombre del bautismo, nombre religioso, contenido de la inscripción (quien la hizo, nombre y apellido del terciario, la fecha de la toma del hábito – el noviciado, la firma de quien dio su aprobación) cuando y a que Congregación se trasladó,

fecha de la muerte, el número del catálogo sin directorio, fecha de la expulsión, el número en el libro del noviciado.

El cuadro número 1 fue rellenado por el sacerdote Łosiński el 2 de febrero de 1927 y se refiere a Matilda Plotkowa, que tomó el hábito en 1916. Los cuadros se numeraron hasta la posición 219, en los demás falta la inscripción del número. El último cuadro escrito fue completado por el sacerdote E. Kamiński, administrador de la parroquia de Sierakowice. La inscripción se refiere a Marta Kolka nacida en 10 de junio de 1890 en Sierakowice, que tomó el hábito el 4 de diciembre de 1947 y la profesión se realizó el 4 de octubre de 1949 y adquirió el nombre religioso - María.

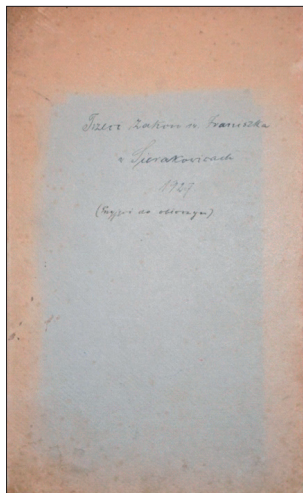
Las inscripciones en el libro a lo largo de los años se realizaron por: el sacerdote B. Łosiński (1927-1930, 1933, 1938), el padre Władysław OFM (1932), el padre Kapistran Holte OFM (1935-1936), el sacerdote F. Kalisz 1939 y el sacerdote E. Kamiński (1949).

El sacerdote B. Łosiński a veces confirmaba la inscripción sobre la profesión con un sello oval con dimensiones: 3,5 x 2 cm. En total en el libro se registró 246 de los que profesaron, también tres anotaciones de la muerte y dos traslados.

Sello del sacerdote. B. Łosiński.

La Tercera Orden de San Francisco en Sierakowice 1927 (Aceptados para la toma del hábito).

La Tercera Orden de San Francisco en Sierakowice 1927. (Aceptados para la toma del hábito).

El libro con encuadernación dura mediante costura, posee unas dimensiones: 22 cm x 34 cm. La tapa es de cartón y de color gris, los bordes descoloridos, el canto es de lienzo de color azul, la tapa en buen estado y limpia. El título del manuscrito se hizo a mano en tinta negra. Dentro algunas de las páginas tienen óxido. El único daño (rotura) está entre las páginas 2-3. Las inscripciones se llevaban de forma legible y cuidadosa. Los datos se escribían con tinta azul y negra, algunas de las firmas se hicieron con un lápiz de color. La condición general del libro es buena. Además aproximadamente el 20% de las inscripciones se confirmaron con un sello.

El libro servía para los registros nominales de los terciarios, que recibieron el hábito religioso - comenzaron su noviciado en la Tercera Orden de San Francisco de Asís. El libro contiene 100 páginas, incluidas 71 páginas escritas y numeradas, 14 páginas escritas no numeradas y 15 páginas en blanco. En su diseño similar al libro *Lista de los Profesos*, también tiene cuatro cuadros impresos en cada página. El cuadro contiene los siguientes elementos: número, nombre, nombre de bautismo, nombre religioso, el contenido de la inscripción (quien lo hizo, nombre y apellido del terciario, la fecha

El libro con encuadernación dura mediante costura, posee unas dimensiones: 22 cm x 34 cm. La tapa es de cartón y de color gris, los bordes descoloridos, el canto es de lienzo de color azul, la tapa en buen estado y limpia. El título del manuscrito se hizo a mano en tinta negra. Dentro algunas de las páginas tienen óxido. El único daño (rotura) está entre las páginas 2-3. Las inscripciones se llevaban de forma legible y cuidadosa. Los datos se escribían con tinta azul y negra, algunas de las firmas se hicieron con un lápiz de color. La condición general del libro es buena. Además aproximadamente el 20% de las inscripciones se confirmaron con un sello.

El libro servía para los registros nominales de los terciarios, que recibieron el hábito religioso - comenzaron su noviciado en la Tercera Orden de San Francisco de Asís. El libro contiene 100 páginas, incluidas 71 páginas escritas y numeradas, 14 páginas

escritas no numeradas y 15 páginas en blanco. En su diseño similar al libro

Lista de los Profesos, también tiene cuatro cuadros impresos en cada página. El cuadro contiene los siguientes elementos: número, nombre, nombre de bautismo, nombre religioso, el contenido de la inscripción (quien lo hizo, nombre y apellido del terciario, la fecha

Nº	Nombre	Nombre de bautismo	Nombre religioso	Contenido de la inscripción	Fecha	Firma
				Anno Domini 19... mense... die... in Ecclesia oratorio* presente Fratrum et Sororum Congregatione: Infrascriptus Director, Visitator, habitum Terti Ordinis Penitentium S.P.N. Francisci imposui Domin... In quorum hinc ego scripsi... L. S.		

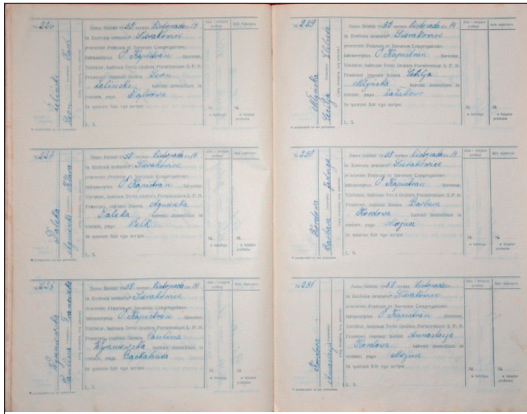
Cuadro del libro la Tercera Orden.

de la toma del hábito – el noviciado, la firma de quien dio su aprobación), la fecha y el lugar de la profesión, el número del catálogo, fecha de la expulsión, el número en el libro de los profesos.

El cuadro número 1 fue rellenado por el sacerdote J. Krysiński el 12 de diciembre de 1926, y se refiere al sacerdote B. Łosiński, que ese día tomó el hábito terciario de la mano del director diocesano y adoptó el nombre religioso Francisco.

Los cuadros fueron numerados hasta la posición 249, además tres

cuadros no tienen número y el último recibió el número 1, que fue rellenado por el sacerdote E. Kamiński. La inscripción se refiere a Otylia Brzeska, nacida en el 22 de noviembre de 1890 en Paczewo, que tomó el hábito el 4 de octubre de 1949, con el nombre religioso Ana.

Las inscripciones en el libro a lo largo de los años se realizaron por: el sacerdote B. Łosiński (1927-1933), el padre Basilio (1931), el padre Władysław OFM (1932), el padre Kapistran Holte OFM (1927, 1934-1935, 1937), el sacerdote F. Kalisz (1935) y el sacerdote E. Kamiński (1949).

Los terciarios pertenecientes a la congregación en Sierakowice eran de 37 pueblos. La mayoría de los inscritos en el libro fueron de Sierakowice (63), luego de Paczewo (24) y Puzdrowo (17). En dos cuadros no se inscribió el domicilio. El número de los miembros de otros lugares se presenta de la siguiente manera: Baćka Huta (2), Bukowina (1), Bukowo (1), Ciechomie (3), Dąbrowa (7), Dolina Św. Jadwigi (1), Gowidolino (4), Janowo (1), Jelonko (1), Kamienica (9), Karczewko (9), Koryta (1), Kujaty (8), Łączki (2), Łyśniewo (6), Migi (1), Młyny (2), Mojuż (12), Mrozy

(12), Mściszewice (1), Nowa Wieś (1), Pałubice (10), Patoki (3), Poręby (2), Sierakowska Huta (5), Skrzyszewo (3), Sulęczyno (1), Szklana (4), Szopa (2), Tuchlinko (4), Tuchlino (12), Welk (5), Wygoda (1) y Załakowo (6).

5. Conclusión

El trabajo sobre los manuscritos enriqueció significativamente el conocimiento en varios ámbitos acerca de la congregación de la Tercera Orden de San Francisco de Asís en Sierakowice. Definitivamente, basándose en los cinco libros preservados, uno no puede hacerse una idea completa de las actividades de esta comunidad. Es una lástima que no se ha conservado la lista (catálogo) de los miembros y la crónica que complementaría el conocimiento histórico actual de los terciarios de Sierakowice. Estos archivos son escasos teniendo un importante valor sustantivo e histórico, no solo para la comunidad de Sierakowice, sino también para toda la Tercera Orden en Polonia.

Los manuscritos conservados presentan un testimonio del compromiso de los laicos en el desarrollo espiritual y también de alguna manera mostraron su presencia en la comunidad parroquial. Los miembros individuales se involucraban no solo en las obras relacionadas con la Iglesia, sino también en las amplias actividades sociales y caritativas que se llevaba a cabo mediante el apoyo concreto a los pobres y a los niños pobres, o también respaldando la obra llamada „El pan de San Antonio”.

Un asunto importante fue la formación de los miembros, constituyendo una actividad muy extensa. El buen funcionamiento formativo está reflejado en los ritos religiosos documentados, incluidas las fechas de la toma de hábito (el noviciado) y la profesión.

La solidez del funcionamiento de las comunidades dependía del grado del compromiso del clero, incluido el párroco de la parroquia madre y los visitantes de la Primera Orden Franciscana. El sacerdote Bernardo Łosiński guiaba sabiamente la congregación como director, lo que se traducía, entre otros, en el número de los miembros de la comunidad y en la frecuencia de las reuniones, que eran un medio de comunicación importante entre los terciarios.

Un asunto importante fue la visita canónica de la congregación, celebrada regularmente por los padres franciscanos que venían a Sierakowice desde la provincia de Silesia. A través de la cooperación con la Primera

---

Orden, el grupo de los terciarios se desarrollaba de manera adecuada y apropiada en el espíritu franciscano.

La actividad de los franciscanos seculares no fue accidental, ni arbitraria, sino que se originaba en el propósito de la Tercera Orden y en la adhesión a las indicaciones de la Santa Sede. Los terciarios cumplían sus tareas diarias ordinarias, que entrelazaban en una experiencia auténtica de fe en Dios. El esmero en el cuidado de estos libros indica la seriedad de su estado y camino a la santidad.

Rękopiśmienne księgi Kongregacji Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu w Sierakowicach

Abstrakt: W parafii pw. św. Marcina w Sierakowicach znajdują się rękopiśmienne księgi Kongregacji Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu, którymi posługiwali się tercjarze skupieni przy miejscowej parafii. W opracowaniu podjęto się charakterystyki archiwaliów dotyczących kongregacji franciszkańskiej, które należą do cennych dokumentów tercjarzy okresu międzywojennego w Polsce.

Archiwalia te mają cenną wartość merytoryczną i historyczną nie tylko dla sierakowickiej wspólnoty, ale również dla całego Trzeciego Zakonu w Polsce, ponieważ należą do nielicznych. Zachowane rękopisy przedstawiają świadectwo zaangażowania świeckich w rozwój duchowy, a także w pewien sposób ukazały ich obecność we wspólnocie parafialnej. Tercjarze wypełniali swoje zwyczajne zadania dnia codziennego, które splatali w autentycznym przeżywaniu wiary w Boga. Ze starannego prowadzenia tych ksiąg wynika, że poważnie traktowali swój stan i drogę do świętości.

Słowa kluczowe: Kongregacja, Trzeci Zakon św. Franciszka z Asyżu, tercjarze franciszkańscy, archiwalia, katalog, księga.

Bibliografia

- Bogdalski C., *Organización y actividad de la Tercera Orden del Santo Padre Francisco*, Cracovia 1926, pag. 34-35.
- Codex Iuris Canonici*, Vaticanis MCMXXXI, pag. 206-207: Can. 694.
- De la vida terciaria en Pomerania*, en: „Escuela Seráfica”, 12 (1926), pag. 27.
- Diccionario del archivo polaco*, Varsovia 1974, pag. 64.
- El Breviario de la Tercera Orden del Santo Padre Francisco*, Cracovia, 1887, pag. 47, 152, 158-159.
- Kuczkowski M., *Historia de la Tercera Orden de San Francisco de Asís en las tierras polacas en los años 1918-1939 a la luz de las revistas terciarias*, Pelplin 2010, pag. 302.
- Kuczkowski M, Sikora J., *Parroquia de San Martín en Sierakowice (1382-2015). Repaso histórico*, Pelplin 2016, pag. 40.
- Libro de protocolo de la Congregación de la Tercera Orden de San Francisco en Sierakowice*, pag.1.
- Muertos en los campos de concentración*, en: *Martirio del clero de Pomerania (1939-1945)*, Pelplin 1947, pag. 36.
- Prejs R., *Reseña*, en: „Estudios Franciscanos”, Poznań 2010, vol. 20, pag. 460-463.
- Una mirada al desarrollo de la Tercera Orden del Santo Padre Francisco en Polonia*, en: „Noticias Terciarias”, 1 (1927), pag. 16.

Notka o autorze:

Miroslaw Marek Kuczkowski, doktor nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła, ur. 1961 r., nie jestem pracownikiem naukowym. Niektóre z publikacji zostały zamieszczone w: „Teologia i Człowiek”, „Studia Franciszkańskie”, „Studia Pelplińskie”, „Studia Elbląskie”, „Studia Bydgoskie”, „W Nurcie Franciszkańskim”, „Roczniki Teologiczne”, „Uniwersitas Gedanensis”.
83-340 Sierakowice, ul. Kościerska 51 mir.kuczkowski@gamil.com

„Universitas Gedanensis”, R. 29, 2017, t. 53, ss. 103-117

Eugeniusz Śliwiński (Leszno)

„Przyjaciel Ludu” 1834 – 1849 Leszno

Abstrakt: „Przyjaciel Ludu czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości”, ukazywał się w Lesznie, od dnia 2 lipca 1834 roku do 22 grudnia 1849 roku. Inicjatywa jego założenia wyszła od Jana Poplińskiego, nauczyciela łaciny i języka polskiego w leszczyńskim Gimnazjum. Nakładcą i drukarzem był miejscowy drukarz Ernest Günther. Redaktorami kolejno byli: Jan Popliński, Józef Łukaszewicz, dr Maksymilian Szymański i ksiądz Franciszek Wawrowski. Pismo miało wsparcie ziemiaństwa wielkopolskiego, a szczególnie księcia Antoniego Sułkowskiego i hrabiego Edwarda Raczyńskiego. Wbrew tytułowi *Przyjaciel Ludu* przeznaczony był głównie dla inteligencji. Był pierwszym pod zaborem pruskim tygodnikiem ilustrowanym, poświęconym głównie historii Polski, literaturze, sztukom pięknym, etnografii, folklorowi i krajoznawstwu. Był związany z obozem konserwatywnym. Propagował popularne wtedy w Poznańskim hasła pracy organicznej. Podkreślał znaczenie handlu i przemysłu, nawoływał do zakładania kas oszczędnościowych, czytelników wiejskich i szerzenia oświaty wśród ludu. Ukazało się 780 numerów *Przyjaciela Ludu*, łącznie 6250 stron, 2087 ilustracji i 113 partytur muzycznych. Nakład wahał się od 1700 do 3 tysięcy egzemplarzy. Popularny był także poza Wielkopolską, szczególnie w Galicji. W 1946 r. *Przyjaciel Ludu* ukazał się ponownie, ale na krótko. W 1986 r. rozpoczęto jego trzecie wydanie, które szatą graficzną oraz zawartością nawiązuje do XIX-wiecznego poprzednika. Wydawcą jest Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne.

Słowa kluczowe: „Przyjaciel Ludu”, tygodnik ilustrowany, zabór pruski, Wielkopolska, oświata.

W tym roku przypada 184 rocznica ukazania się pierwszego numeru tygodnika, którego pełna nazwa brzmiała: „Przyjaciel Ludu czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości”. Pierwszy numer wyszedł z datą 2 lipca 1834 roku. Pismo ukazywało się w Lesznie do 22 grudnia 1849 roku, chwilowo, w 1845 r. w Poznaniu i było znane nie tylko w Wielkopolsce. Nakładcą i drukarzem przez wszystkie lata pozostawał Ernest Wilhelm Günther, którego oficyna wydawała druki zarówno w języku niemieckim jak i polskim. Inicjatywa założenia tygodnika wyszła od Jana Poplińskiego, nauczyciela łaciny i języka polskiego w Gimnazjum leszczyńskim.

Jan Popliński urodził się 1 czerwca 1796 r. w Popłomyku niedaleko Ostrowa Wielkopolskiego. Wraz z bliźniaczym bratem Antonim początkowo nauki pobierał w Ostrowie, później uczęszczał do Gimnazjum w Kaliszu, a następnie w Poznaniu. Studia wyższe z zakresu filologii starożytnej i nowożytnej bracia odbyli w Berlinie. W związku z przynależnością do tajnej organizacji niepodległościowej „Polonia” zostali aresztowani. Zwolnieni dzięki interwencji namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego, księcia Antoniego Radziwiłła, kontynuowali studia i uzyskali uprawnienia nauczycieli szkół średnich. Antoni uczył w Poznaniu a Jan osiadł w Lesznie. J. Popliński jest autorem gramatyki języka polskiego, napisanej w języku niemieckim, wydanej w Lesznie i Głogowie w 1829 r. Jest także autorem książki wydanej w Lesznie w 1830 r. pt. „Wybór bajek polskich z rozprawą o apologu wraz z krótkimi biografiami bajkopisów” Zdając sobie sprawę jak ważną rolę w nauczaniu języka polskiego w okresie zaborów pełnią podręczniki szkolne, przygotował „Nowe wypisy polskie czyli wybór różnych wyimków prozę i poezję zawierające dla użytku młodzieży szkolnej”. Podręcznik ukazał się drukiem w 1831 r. w Głogowie i Lesznie, ale bez nazwiska autora. Kilka lat później, w 1838r., ukazały się „Nowe wypisy polskie. Część druga zawierająca historię prozy polskiej z wyimkami”. Z „Wypisów” młodzież polska poznawała utwory ojczystego piśmiennictwa, zaś ich autor zyskał sobie miano „pioniera literatury narodowej w Wielkopolsce”. Książka ta przekroczyła granice zaborów zyskawszy szczególną popularność w Galicji.”

W założeniu „Przyjaciela Ludu” pomagali mu: brat Antoni, ks. Antoni Tyc - miejscowy proboszcz i nauczyciel religii w Gimnazjum oraz Józef Łukaszewicz – bibliotekarz powstałej przed kilku laty Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Nowe czasopismo musiało mieć oficjalnego redaktora. Nie mógł nim zostać Jan Popliński, będący „osobą urzędową”. Początkowo proponowano Antoniego Edwarda Odyńca, przyjaciela Adama Mickiewicza, poetę i wydawcę, który przebywał wówczas na emigracji w Dreźnie. Brał on udział w pracach przygotowawczych, m.in. nakreślił program czasopisma, ale władze pruskie nie zgodziły się na jego kandydaturę. Zastwierdziły natomiast kandydaturę emerytowanego nauczyciela Gimnazjum leszczyńskiego, Pawła Ciechańskiego Pełnił on tą funkcję jedynie formalnie, bowiem faktycznym redaktorem był Jan Popliński.¹

¹ B. Goldmann, *150 rocznica Tygodnika*, wydawca Muzeum Okręgowe [Leszno 1984], s. 1-2; A. Żalik, *Jan Popliński*, [w:] „Przyjaciel Ludu”, nr 1, Leszno 1986, s. 16; K. Jazdon, „Przyjaciel Ludu” 1834 – 1849, Poznań 2003, s.5; M. Kosman, „Przyjaciel Ludu” *na tle prasy*

Starania o uzyskanie koncesji podjął Ernest Günther. Drukarz motywował prośbę „intencją krzewienia pożytecznych wiadomości wśród ludu polskiego”, ponadto zobowiązał się, że pismo wychodzić będzie raz w tygodniu w objętości jednego arkusza, zawierać będzie artykuły przyrodnicze, ludoznawcze, geograficzne, krajoznawcze, historyczne z dziedziny sztuki i rzemiosła. Tematy ustrojowo-polityczne i religijne nie będą uwzględniane. Po dwóch latach starań, w dniu 30 marca 1834 r. uzyskał zgodę naczelnego prezesa prowincji Edwarda Flottwella, na wydawanie pierwszego w Wielkopolsce ilustrowanego pisma. Wsparcie i pomoc obiecywali tygodnikowi książę Antoni Sułkowski i hrabia Raczyński.²

Pierwszy numer „Przyjaciela Ludu, czyli tygodnika potrzebnych i pożytecznych wiadomości” ukazał się 2 lipca 1834 r., w postaci 8. stronicowej małej broszurki [zbliżonej do formatu A5]. Zawierał sześć krótkich artykułów: „Pan Twardowski” ilustrowany ryciną, „Ziemia jest okrągła”, „Biblioteka Raczyńskich” z ilustracją frontową budynku, „Arab i wielbłąd” z ryciną, „Chrześcijaństwo”- pierwszy odcinek i „Chata Lapońska” z ryciną przedstawiającą jej wnętrze. Artykuły nie były sygnowane, wiadomo jednak, że ten o bibliotece napisał jej pracownik Józef Łukaszewicz. Na ostatniej stronie, w stopce redaktorskiej podano, że każdy kolejny numer będzie zawierał od 3 do 5 rycin, a 26 kolejnych numerów będzie stanowiło osobny tom do którego dodany będzie spis rzeczy i piękna okładka.. Roczna prenumerata pisma kosztuje 2 talary i 15 srebrnych groszy [funt masła kosztował od 4–6 groszy, a 1 talar = 30 sgr].

Numer 2. wyszedł 9 lipca i miał numerację stron od 9 do 16. Zawierał pięć artykułów: „Ratusz w Poznaniu” autorstwa J. Łukaszewicza z ryciną przedstawiającą elewację frontową, „Połów wielorybów” z ryciną, „Mumia”- część pierwsza z ryciną, druga część art. „Pan Twardowski” i „Mikołaj Kopernik” ilustrowany dwoma rycinami – portret astronoma i warszawski pomnik Kopernika.

---

polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim, [w:] „Przyjaciel Ludu” 1834–1849 w 180. Rocznicy ukazania się pierwszego numeru, red. J.M. Halec, Leszno 2015, s.12–13. Ernest Günther przybył do Leszna z Głogowa i w styczniu 1826 r. otworzył tu księgarnię. Wraz z bratem Fritzem wydawał sygnowane w obu miastach książki („Leszno i Głogów Günther, Drukarnia Nowa”, ale wkrótce się usamodzielniał, założył własną drukarnię wraz z zakładem litograficznym. W latach 1840–1849 prowadził filię księgarni i wydawnictwa w Gnieźnie.

² B. Goldmann, op. cit. , s. 2 ; M. Kosman, op. cyt. , s. 13 ; S. Nawrocki, *Leszno pod zaborem pruskim (1815–1918/1920)*, [w:] *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997, s. 208–209.

Przyjaciół Ludu

czyli

Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości.

Leszno

No. 1.

dnia 2. Lipca 1834.

Pan Twardowski.

Pan Twardowski.

„Ależ znoważ choć leniwa,
Nagada się w naszę noc;
„To karamo! karamo! się rozgwa,
„Kładę głowę na Waszce!”

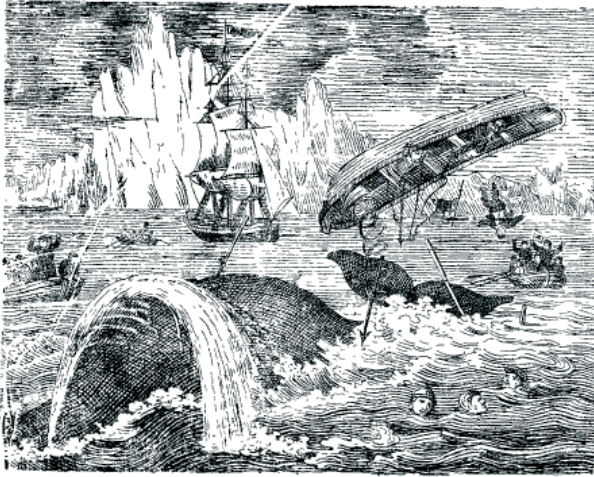
Twardowski ku dziwom się kwapił;
Na solne dietum a ce i loum,
Dłobek za kontasz obpalił;
„A gdzie jest uobawo werbum?”
znała ballada.

Jak za życia Twardowski tajemniczą czarodziejstwa otaczał się zasłoną, tak po zgonie róż-

Twardowski nie należy do owych fantastycznych zagorzańców imaginacyi obrazów, które przecierają okropnością, świadczą najlepiej o zepsuciu wieku i przewrotności ich tworców. Jest to raczej plód wesołej i niewinnej umyślności igraszki. — Lud prosty, z miernymi potrzebami, na ciele i umyśle zdrowy, nie zwykł puszczać lotu rozbujałej wyobraźni; ale owszem trzymając na wodzy, w szczupłe zimnej rozważki i ograniczonego doświadczenia ujmował ją szranki. Jak czarownice swoje i wrożki na Łysą górę w skromnych ekwipażach,

Ryc. 1. „Pan Twardowski”, strona tytułowa, „Przyjaciół Ludu”, R. 1, 1834, nr 1

12

P o ł ó w w i e l o r y b ó w .

Ubwionemu odcina się ogon, wydobywa się, przechodzi wszelkie wyobrażenie, i słusznieby
 fluszczy zakórni. wzmienia się z górnej szczeki i nozdrzewać należało a nrawizwie wielu toaa

Ryc. 2. „Połów wielorybów”, [w:] „Przyjaciel Ludu”, R. 1, 1834, nr 2, s. 12.

Numer 3. Ukazał się 16 lipca z numeracją stron od 17 do 24. Zawiera sześć artykułów, każdy ilustrowany ryciną: „Kościół Św. Piotra w Rzymie”, „Popiel, którego myszy zjadły”, „Wieża Popiela w Kruszwicy”, „Perska Artylerya”, kolejny odcinek art. „Chrześcijaństwo” oraz „Balon czyli okręt napowietrzny”.

Przyjaciel Ludu.

Leszno

No. 3.

dnia 16. Lipca 1834.

Kościół Sgo Piotra w Rzymie.

Rycina wystawia nam most Sgo Piotra, wzniesiony na pięciu łukach nad mełnemi Tybru nurkami: po prawej stronie Zamek Sgo aniola (Castella di San Angelo) niegdyś muzeum Hadriana, teraz twierdza i więzienie. Po lewej stronie zamku, wznosi się wysoko po nad inne domy na pagórku zbudowany ogromnej wielkości gmach, Watykanem zwany, mieszkanie papieża. Dalej w samym środku kościół Sgo Piotra, najwspanialsza na całym świecie świątynia, która podług zdania znawców przechodzi najokazalsze gmachy architektury starożytności. Konstantyn W.

przyłożył się najwięcej Angelo Buonarroti, który najwięcej rysunków wypracował, i kopułę nadzwyczajnej wielkości, 200 stóp średnicy mającą, (zaiste najmiejsze w budownictwie dzieło) na szczycie osadził. *) Dziesięć papieżów, bliżko przez 200 lat przykładało się do ukończenia i ozdobienia tego zadziwiającego gmachu, a Leon X w celu przyspieszenia budowy, i zastąpienia potrzebnych wydatków, odpusty po całym Chrześcijaństwie ogłaszał kazal, co w Niemczech dało powód do zaciętych sporów, i wiadomego w religii rozdrożenia. Dopiero r. 1614 ukończono bu-

Ryc. 3. „Kościół Św. Piotra w Rzymie”, [w:] „Przyjaciel Ludu”, R. 1, 1834, nr 3

W numerze tym jest też kilka krótkich rad dla czytelników, m.in. „Dobra rada Prof. Lichtenberga”, którą przytaczam w całości: „Niewątpliwą jest rzeczą, że zabitych na dworze od pioruna ludzi, dwie trzecie było takich, którzy pod drzewem schronienia szukali. Zmarły Professor w Getyndze Lichtenberg, radził przybijać tabliczki do drzew, osobno po polu stojących, z napisem: „tu piorun uderzy”. Daleko jest lepiej zmoknąć na wolnym powietrzu, a niżeli na sucho zabitym być od pioruna”. Oraz krótkie „Zdania

moralne”, m.in. „Siebie znać, pamiętać na przyszłość, a drugim za życia dobrze czynić; oto cała tajemnica wewnętrznego szczęścia i pokoju”.³

Początki nie były łatwe. Czasopismu brakowało tradycji, do której mogłoby nawiązać. Były kłopoty z pozyskaniem korespondentów, ilustratorów, przyrządów do sporządzania odbitek oraz finansów. Jan Popliński zwrócił więc uwagę na literacko uzdolnionych absolwentów leszczyńskiego gimnazjum. W gronie współpracowników tygodnika znaleźli się także autorzy z innych rejonów Wielkopolski, jak i spoza niej. Tu próbował swoich sił Ryszard Wincenty Berwiński, poeta, etnograf i publicysta. Na łamach *Przyjaciela Ludu* o Janie Kochanowskim pisał też Hipolit Cegielski, filolog, doktor filozofii i późniejszy przemysłowiec. Szybko z redakcją tygodnika związał się także Edmund Bojanowski, znany społecznik na polu oświatowym i charytatywnym, który drukował tu swoje pierwsze prace translatorskie. Pisali tu także m. in.: Marceli Motty, Antoni Woykowski, Włodzimierz Wolniewicz, ks. Antoni Tyc oraz Józef Łukaszewicz.

Wśród twórców spoza Wielkopolski wymienić należy Jana Nepomucena Jaśkowskiego, poetę, autora wierszy lirycznych, gawęd i ballad, m.in. „Elegia na śmierć Kazimierza Brodzińskiego” [R. IV, 1837, nr 21, s. 160]. Utwory Brodzińskiego także gościły na łamach „Przyjaciela Ludu” [R. XIII, 1846, t.1, nr 14, nr 15]. Przesyłał kilkakrotnie swe teksty, z dalekiego Wołynia, młody Józef Ignacy Kraszewski. W ciągu szesnastu lat istnienia czasopisma ukazało się w nim około 600 utworów literackich (z dziedziny prozy, poezji, krytyki, historii literatury).

Na kierunek zainteresowań tygodnika wpłynął znacząco generał Franciszek Dzierżykrój Morawski z Luboni, poeta, krytyk literacki, tłumacz, żołnierz armii napoleońskiej, uczestnik powstania listopadowego, zesłaniec. Morawski zdobył rozgłos m.in. dzięki udziałowi w sporze klasyków z romantykami. W rodzinnych stronach był autorytetem w sprawach literackich.

Największy jednak wpływ na kształt „Przyjaciela Ludu” w początkowym okresie jego istnienia miał Jan Popliński. To on czuwał nad całością procesu wydawniczego, prowadził korespondencję redakcyjną i zabiegał o materiały do kolejnych numerów. Preferował twórczość romantyczną. Bogato reprezentowane były utwory literatury ludowej: pieśni, legendy, podania, klechdy, opowiadania, przysłowia. „Przyjaciel Ludu” stał się pismem prekursorskim w dziedzinie folklorystyki. Popliński wraz ze współpracownikami postanowili, że nadrzędnym celem pisma będzie podtrzymywanie

³ „Przyjaciel Ludu”, R. 1, 1834, nr 1; nr 2; nr 3.

i umacnianie w społeczeństwie ducha narodowego. Byli przekonani, że w tych trudnych czasach uratować go może rodzima tradycja.⁴

Najważniejszym w dziejach „Przyjaciela Ludu” okresem było pierwsze pięciolecie, kiedy pełnił on rolę pionierską na niwie czasopiśmiennictwa w Wielkopolsce pod zaborem pruskim. Stał się ośrodkiem myśli literackiej i naukowej. Teksty z zaborów austriackiego i rosyjskiego przybliżyły Wielkopolanom wspólne dzieje, przyczyniając się do integracji narodu.⁵

Ilustracje nie znajdowały się na wszystkich stronach, a tekst był zawsze w dwóch kolumnach na stronie. Wyróżnienia w tekście wykonywano rozstrzelonym drukiem, tytuły większą i pogrubioną czcionką. Na pierwszej stronie była winieta tygodnika oraz ilustracja, czasami całostronicowa umieszczana w poprzek, a pod mniejszą (umieszczoną normalnie) znajdował się tekst. Prócz rysunków umieszczano także plany np. zamków, podane z podziałką i skalą. Wszystkie ilustracje pełniły funkcję pogładową ułatwiającą zrozumienie artykułu.

W pierwszych latach ilustratorem był Teofil Mielcarzewicz, który nie był wprawdzie z wykształcenia artystą, ale nauczył się rysować od swojego ojca, samouka i malarza amatora. Od 1825 r. zatrudniony był w zakładzie litograficznym Karola Antoniego Simona w Poznaniu. Najchętniej rysował sceny z historii Polski. Poza tym część ilustracji przedrukowywano z zagranicznych pism. Ryciny dostarczali także Edward Raczyński, Antoni Sułkowski i ks. Dyniewicz. Większość dotyczy obszaru Wielkopolski. Ryciny przedstawiają głównie różnego rodzaju budowle, ale także portrety królów, hetmanów, uczonych, artystów, pomniki, monety i inskrypcje.⁶

Poczytność „Przyjaciela Ludu” nasunęła braciom Poplińskim i Józefowi Łukaszewiczowi myśl założenia drugiego czasopisma, tym razem kierowanego do wybranego grona odbiorców. Był to „Tygodnik Literacki, Literaturze, Sztukom Pięknym i Krytyce Poświęcony”. Pierwszy numer tego czasopisma ukazał się 2 kwietnia 1838 r. w Poznaniu. Oficjalnym redaktorem był Antoni Woykowski, młody publicysta, wydawca i muzyk. Do kolegium redakcyjnego należeli także Józef Łukaszewicz i Antoni Po-

⁴ A. Żalik, *Redaktorzy „Przyjaciela Ludu” i ich wpływ na kierunki zainteresowań czasopisma*, [w:] „Grabonoskie Zapiski Regionalne”, t. 6, Grabonóg 1996, s. 79-81 ; K. Jazdon, op. cit. ; Szerzej o literatach J. M. Halec, *Literaci w „Przyjacielu Ludu” 1834-1849*, [w:] „Przyjaciel Ludu” 1834-1849, red. J.M. Halec, Leszno 2015, s.49-70.

⁵ M. Kosman, op. cit., s. 15-16.

⁶ B. Goldmann, op. cit., s. 4.

pliński. Korespondencję z pismami polskimi i zagranicznymi prowadził Jan Popliński.⁷

Niestety, w lutym 1839 r., podczas panującego w Lesznie tyfusu, zmarł Paweł Ciechański, a w następnym miesiącu J. Popliński. „Przyjaciel Ludu” został osierocony przez obu redaktorów, nominalnego i faktycznego.

W kwietniu Ernest Günther skierował pismo do nadprezydenta Poznania, w którym informował, że redakcję tygodnika obejmie Józef Łukaszewicz. Począwszy od 8 czerwca 1839 r. umieszczano jego nazwisko jako nowego redaktora.

Józef Andrzej Łukaszewicz urodził się w 1797 r. w Kręplewie, niedaleko Stęszewa w pow. poznańskim. Początkowo nauki pobierał w Pyzdrach, w szkole klasztornej u franciszkanów. Potem dostał się do prywatnej protestanckiej szkółki w Bninie. Następnie podjął naukę w gimnazjum w Poznaniu, którą przerwała mu poważna choroba. Po wyzdrowieniu dokończył naukę w gimnazjum w Kaliszu znajdującym się w zaborze rosyjskim. Studia ukończył na Uniwersytecie Jagiellońskim. Ówczesny dyrektor biblioteki uniwersyteckiej, Jerzy Samuel Bandtke, proponował mu pracę, ale Łukaszewicz wrócił do Poznania. Tu w maju 1829 r. nastąpiło otwarcie Biblioteki Raczyńskich, z którą Łukaszewicz związał się na długie lata.⁸

Zmiana redaktora zaważyła na charakterze „Przyjaciela Ludu”. Wkrótce zmniejszyła się liczba tekstów literackich na rzecz artykułów historycznych. Wpłynęły na to zapewne także oczekiwania czytelników, którymi było głównie środowisko inteligencji. Stawał się więc tygodnik „magazynem narodowych rzeczy”. Dostarczał wiadomości o wojnach, bitwach, pomnikach i zabytkach. Przybliżał życie publiczne i prywatne z okresu niepodległości Polski oraz życiorysy znakomitych Polaków.

Rozległe kontakty Józefa Łukaszewicza i pośrednictwo Edmunda Bojanowskiego doprowadziły do współpracy z Krzysztofem Celestynem Mrongowiuszem, pastorem w Gdańsku, językoznawcą, tłumaczem, popularyzatorem i obrońcą języka polskiego na Pomorzu Gdańskim, Warmii i Mazurach oraz badaczem folkloru Kaszubów. Dzięki tym związkom znalazły się na kartach leszczyńskiego tygodnika *Pieśni, które lud wiejski*

⁷ A. Żalik, *Redaktorzy „Przyjaciela Ludu”...*, s.84-85; J. Wiśniewski, *Głosy o „Przyjacielu Ludu”*, [w:] „Przyjaciel Ludu”, z. I, 1987, s. 10-12. „Tygodnik Literacki” pisał o tygodniku leszczyńskim nie tylko pozytywnie. Najbardziej krytyczna była pierwsza dama feministek polskich, obrazoburca Julia Molińska-Woykowska [„Tygodnik Literacki”, 1842, nr 50, s. 399-400].

⁸ A. Żalik, op. cit., s. 83-84.

w okolicach Osterode w Prusach Wschodnich śpiewa [R. VI, 1839, nr 5; nr 6; nr 7]. Zebrał je Gustaw Marcin Gizewiusz, kaznodzieja parafii ewangelickiej w Ostródzie, a Łukaszewicz napisał do nich przedmowę.

Materiały folklorystyczne zamieszczano również dzięki pracom Wydziału Literackiego Kasyna Gostyńskiego [istniało w latach 1835-1846]. Działający w nim bardzo aktywnie Edmund Bojanowski nawiązał m.in. kontakty ze Śląskiem. Współpracował głównie z Józefem Lompą, nauczycielem z Lubczy, oraz Robertem Fiedlerem, polskim pastorem w Międzybórz. Obydwójce byli znanymi obrońcami polskości na Śląsku. W ten sposób na łamy *Przyjaciela Ludu* trafiły klechdy i pieśni śląskie, które drukowano w latach 1844 i 1846.

Mimo wprowadzenia wielu zmian „Przyjaciel Ludu” zaczął tracić na popularności. Zarzucano redakcji, że drukuje materiał bez wyboru, tak jak wpływał. Redakcja kierowała się jednak modną wówczas teorią widzącą w czasopiśmie swoistą encyklopedię. Atakowano Łukaszewicza również za to, że tygodnik nosi niewłaściwy tytuł, ponieważ nadaje się raczej do czytania dla szlachty. Łukaszewicz bronił się pisząc w „Orędowniku Naukowym” iż „wyrasz z ludu” nie oznacza bynajmniej samego ludu wiejskiego, ale odpowiada łacińskiemu „populus” i odnosi się do całego narodu. Co raz wyraźniej jednak można było dostrzec, że redakcja prowadzona jest w duchu konserwatywnym, podczas gdy w całej Europie coraz bardziej zaostrzała się walka społeczno-polityczna i narastały ruchy rewolucyjne.⁹

W dniu 12 grudnia 1845 r. Ernest Günther poinformował czytelników, że od następnego roku prowadzenie tygodnika przejmie dr Maksymilian Szymański, nauczyciel gimnazjum. Zawiadomił także, że redakcja, przeniesiona przez Łukaszewicza do Poznania, powróci znowu do Leszna.¹⁰

Maksymilian Szymański urodził się 12 października 1815 r. w Rogoźnie. Był absolwentem Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu i uniwersytetu w Berlinie. Przybył do Leszna wiosną 1841 r. i objął obowiązki wykładowcy języka polskiego w miejscowym gimnazjum.

⁹ Tamże, s. 85-87; „Przyjaciel Ludu”, R. VI, 1839, nr 5; nr 6; nr 7. Warto tu wspomnieć, że Kasyno Gostyńskie wydawało w latach 1836-1845 dwutygodnik – „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy”, drukowany w Lesznie przez E. Günthera. Było to fachowe pismo dla większych właścicieli ziemskich, patrz S. Jankowiak, *Kasyno Gostyńskie 1835-1846*, Poznań 1985; W latach 1837-1849 wychodziła w Lesznie u Günthera „Szkółka Niedzielną”, pod red. ks. Tomasza Borowicza. Był to czterostronicowy tygodnik przeznaczony do ówczesnego chłopstwa.

¹⁰ „Przyjaciel Ludu”, R. XII, 1845, nr 24, s. 192.

Kierownictwo „Przyjaciela Ludu” objął w styczniu 1846 r. Sytuacja w jakiej się znalazł była trudna. Nie miał bowiem tak rozległych kontaktów, jak jego poprzednicy. Nie sprzyjały mu też warunki polityczne. W 1847 r. odbywał się w Berlinie słynny proces członków polskiej konspiracji. W lutym 1848 r. wybuchła rewolucja w Paryżu. Niespokojnie było we Włoszech i Austrii, a w marcu doszło do rewolucyjnych wydarzeń w Berlinie. Nie był to czas sprzyjający dla literackich czy historycznych lektur. Próbował wyszukiwać nowe talenty literackie, m.in. drukował prozę i poezję Romana Zamorskiego, powiązanego z ruchem spiskowym i zbieracza podań ludowych. Zaczęły ukazywać się utwory ludowe ze zbiorów Oskara Kolberga. Szymański również publikował własne teksty. W artykule *Kilka słów o znaczeniu ludu* [R. XIII, 1846, nr. 15, s. 34-35], napiętnował niesprawiedliwość społeczną. Zaprezentował się jako rzecznik postępu, wierzący w potęgę oświaty i w logikę biegu historii. Pokładając nadzieję w zrównaniu stanów w obliczu prawa, wyraził wiarę w nadejście epoki wolności, równości i braterstwa. Niestety nie dane mu było wypowiedzieć się w pełni, bowiem dalszy druk artykułu przerwano z nakazu cenzury.

M. Szymański w 1846 r. poważnie zachorował, była to „piersiowa choro­ba”. Walczył z nią dwa lata. Ostatni numer tygodnika pod jego redakcją ukazał się 24 czerwca 1848 r. Zmarł w Poznaniu 19 września.¹¹

Kolejnym, jak się okazało ostatnim, redaktorem został Franciszek Wawrowski, ksiądz z Krotoszyna. Urodził się 2 kwietnia 1821 r. we Wróblewie w pow. szamotulskim. Uczył się w Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu, a następnie w Katolickim Gimnazjum we Wrocławiu. Rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym tutejszego uniwersytetu, ale wkrótce przeniósł się na Wydział Teologiczny. Został jednak w 1844 r. skreślony z listy studentów. Powodem najprawdopodobniej była jego działalność w Towarzystwie Literacko-Słowiańskim. Przeniósł się do Poznania i studio­wał dalej teologię w tutejszym seminarium. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1847 r. Został księdzem w Krotoszynie.

Już podczas studiów we Wrocławiu zajmował się gromadzeniem utworów literatury ludowej. Już w 1846 r. ukazało się w „Przyjacielu Ludu” kilka jego pieśni wiejskich i powiastka *Zła macocha* [R. XIII, 1846, nr 19 ; nr 23: nr 25 ; nr 30]. Był żarliwym obrońcą pamiętek przeszłości: ginących obrzędów, zanikających zwyczajów, zapomnianych zabytków Słowiańszczyzny.

¹¹ A. Żalik, op. cit., s. 88-90 ; „Przyjaciel Ludu”, R. XIII, 1846, nr 15, s. 116-118.

Po przejściu przez niego redakcji zaznaczył się w „Przyjacielu Ludu” wyraźnie nurt słowianofilstwa. Pismo drukowało pieśni serbskie, słowackie, czeskie i ruskie w przekładzie Kazimierza Brodzińskiego. Popularyzowało znajomość dziejów Słowian. Sporo uwagi poświęcono odbywającemu się w Pradze, w dniach od 2 do 12 czerwca 1848 r., Zjazdowi Słowiańskiemu [R. XV, 1848, nr 44 ; nr 46 ; nr 47 ; nr 48]. W 1848 r. pojawiło się w piśmie sporo tekstów dotyczących Krotoszyna. Rozwinął się także dział recenzji, dzięki temu czytelnicy otrzymywali wiadomości o polskiej literaturze współczesnej.¹² Dnia 22 grudnia 1848 r. wyszedł ostatni numer tygodnika. Ostatnie słowa napisał Ernest Günther – „Z numerem dzisiejszym >>Przyjaciel Ludu<< wychodzić przestanie”.¹³

„Przyjaciel Ludu” zajął trwałe miejsce na mapie prasowej nie tylko Wielkopolski, ale całości ziem Rzeczypospolitej. Odegrał w swoim czasie rolę pionierską na drodze do powstania nowoczesnego narodu polskiego.¹⁴ Tygodnik propagował popularne wtedy w Poznańskim hasła pracy organicznej. Podkreślał znaczenie handlu i przemysłu, nawoływał do zakładania kas oszczędnościowych, czytelniki wiejskich i szerzenia oświaty wśród ludu. Prezes rejencji Bauermann w sprawozdaniu przesłanym do ministerstwa, w dniu 15 lipca 1842 r. pisał: „ (...) dążnością jego jest utrzymanie w czystości idei polskiej, szerzenie jej w miarę możliwości w stanie niższym, utrwalanie przywiązania do polskości, wytykanie Polakom ich wad i błędów, ale również przykuwanie do swojej ojczyzny przez przedstawienie bohaterkich czynów ich przodków”.¹⁵

Żeby uzmysłowić sobie czym był „Przyjaciel Ludu” warto przytoczyć kilka liczb: ukazało się 780 numerów – łącznie 6250 stron, 2087 ilustracji w tym 438 całostronicowych i 113 partytur muzycznych. Nakład wahał się od 1700 do 3 tysięcy egzemplarzy.¹⁶

Po prawie stu latach, 18 lutego 1946 r., „Przyjaciel Ludu” ukazał się ponownie, jako dodatek do „Biuletynu Powiatowego” wychodzącego

¹² A. Żalik, op. cit., s. 90-92 ; „Przyjaciel Ludu”, R. XIII, 1846, nr 19, s. 152 ; nr 23, s. 184 nr 25 s. 200 ; nr 30, s. 237-240.

¹³ „Przyjaciel Ludu”, R. XVI, nr 26, s. 215; Szerzej o artykułach dotyczących przeszłości – M. Wróbel, *O starożytnościach w „Przyjacielu Ludu” 1834-1849*, [w:] „Przyjaciel Ludu” 1834-1849 w 180. rocznicę ... , s. 39-47.

¹⁴ M. Kosman, op. cit. , s. 16.

¹⁵ *Wybór tekstów do dziejów kultury Wielkopolski*, red. L. Leja (i in.), Poznań 1962, s. 129-130.

¹⁶ Dane za, antykwariatpolski.pl/wycena-przyjaciel-ludu-1834-1849-leszno-ernesta-guntera.html (dostęp marzec2018 r.).

w Kościanie. Redakcja informowała, że będzie poświęcony kulturze południowo-zachodniej Wielkopolski. Ukazało się jednak tylko pięć numerów w odstępach dwutygodniowych i w skromnym czterostronicowym wydaniu Ostatni ukazał się 25 kwietnia 1946 r.¹⁷

Trzecie wydanie „Przyjaciela Ludu” rozpoczęto w styczniu 1986 r. Piśmo szatą graficzną oraz zawartością nawiązuje do swego XIX-wiecznego poprzednika. Objętościowo jest grubsze (zeszyt ok. 40 stron) i zaczęło ukazywać się jako dwumiesięcznik. Wydawane jest do dnia dzisiejszego. Wydawcą jest Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne.¹⁸

---

¹⁷ J. Stawiński, *Pierwsze wznowienie „Przyjaciela Ludu”*, [w:] „Przyjaciel Ludu”, z. II, 1986, s. 2 ; B. Foryńska, *Pięć numerów „Przyjaciela Ludu” z 1946 r.*, [w:] „Przyjaciel Ludu” 1834-1849 w 180. rocznicę ... , s. 77-80.

¹⁸ B. Głowinkowska, *Czy współczesny „Przyjaciel Ludu” odpowiada na zapotrzebowanie środowiska lokalnego*, [w:] „Przyjaciel Ludu” 1834-1849 w 180. rocznicę... , s.93-96.

“The Friend of the People” 1834 – 1849 Leszno

Abstrakt: “The Friend of the People - a weekly magazine presenting the news that is needed and useful” was published in Leszno from 2 July 1834 to 22 December 1849. Its initiator was Jan Popliński, a teacher of the Latin and Polish languages at the Middle School in Leszno whereas its printer was a local printer Ernest Günther and the editors of the weekly magazine were consecutively: Jan Popliński, Józef Łukaszewicz, Maksymilian Szymański PhD and father Franciszek Wawrowski. The magazine was supported by the landed gentry of Wielkopolska, particularly by Duke Antoni Sułkowski and Count Edward Raczyński.

Despite its title „Przyjaciel Ludu” [The Friend of the People] - the weekly was mainly intended for the intelligentsia. It was the first illustrated magazine under the Prussian Partition devoted to the history of Poland, literature, fine arts, ethnography, folklore or tourism and sightseeing. The magazine was related to the conservatives. It propagated the idea of work at the grass roots, popular at that time in the region of Poznań. It emphasized the meaning of trade and industry, encouraged to set up savings banks and reading rooms for the inhabitants of rural areas and promote education amongst the commonality.

„Przyjaciel Ludu” was published in a number of 780 issues, including 6250 pages, 2087 illustrations and 113 scores. The edition ranged from 1700 up to 3 000 copies. It also gained popularity beyond the district of Wielkopolska, especially in Galicia. In 1946 “Przyjaciel Ludu” was published again, but for a short period of time only. In 1986 its third edition stated to appear, which in terms of its graphic layout and content refers to its predecessor from the nineteenth century. It is published by Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne [Leszno Cultural Association]

Key words: “The Friend of the People”, an illustrated weekly, the People, education, the Prussian Partition, Wielkopolska.

Bibliografia:

- Goldmann B., *150 rocznica Tygodnika*, wydawca Muzeum Okręgowe [Leszno 1984].
- „Grabonoskie Zapiski Regionalne”, red. K. Maćkowiak i S. Sroka, t. 6, Grabonóg 1996.
- Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997.
- Jankowiak S., *Kasyno Gostyńskie 1835-1846*, Poznań 1985.
- Jazdon K., „Przyjaciel Ludu” 1834 – 1849, Poznań 2003.
- „Przyjaciel Ludu”, R. 1, 1834; R. VI, 1839, nr 5; nr 6; nr 7; R. XII, 1845, nr 24; R. XIII, 1846, nr 15; nr 19; nr 23; nr 25; nr 30; R. XVI, nr 26.
- „Przyjaciel Ludu”, z. I, 1987.
- „Przyjaciel Ludu” 1834 – 1849 w 180. rocznicę ukazania się pierwszego numeru, red. J.M. Halec, Leszno 2015.
- Stawiński J., *Pierwsze wznowienie „Przyjaciela Ludu”*, [w:] „Przyjaciel Ludu”, z. II 1986
- „Tygodnik Literacki”, 1842, nr 50.
- Wybór tekstów do dziejów Wielkopolski*, red. L. Leja (i in.), Poznań 1962.
- Zalik A., *Jan Popliński*, [w:] „Przyjaciel Ludu”, nr 1, Leszno 1986.

Nota o autorze:

Eugeniusz Śliwiński, ur. w 1951 r. w Bronikowie. Jest doktorem nauk humanistycznych w zakresie historii i Członkiem Zarządu Głównego Towarzystwa Pamięci Powstania Wielkopolskiego.

W kręgu jego zainteresowań są dzieje Wielkopolski, historia wojskowości i biografistyka. Autor wielu publikacji, m.in.: *Walki powstańcze w rejonie Czarnkowa* („Rocznik Nadnotecki” t. IX, 1978), *W 25-tą rocznicę leszczyńskiej Solidarności*, *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich, Leszczyńskie Bractwo Kurkowe 1627-1947, Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Śmiglu 1458-2011, W 90-tą rocznicę Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 – Grupa Leszno, Dał nam przykład Bonaparte..., Rok 1939 w południowo-zachodniej Wielkopolsce, Południowo-zachodnia Wielkopolska w latach I wojny światowej. Wybór źródeł* (współautor), *W 70. rocznicę bitwy pod Lenino*, „*W 70. rocznicę bitwy o Monte Cassino 1944-2014*”. W latach 1975–1978 pracował w Muzeum Walk Niepodległościowych w Poznaniu, później do 1990 r. i od 2005 r. do 2017 r. w Muzeum Okręgowym w Lesznie. W latach 1990 – 1998 był dyrektorem Wydziału Kultury, Sportu i Turystyki w Urzędzie Wojewódzkim w Lesznie. W latach 1999–2001 był dyrektorem Centrum Kultury i Sztuki w Lesznie, w latach 2001–2004 dyrektorem Muzeum Regionalnego w Kościanie. Od 2001 roku jest wykładowcą PWSZ w Lesznie.
Kontakt: eugeniusz.sliwinski@gmail.com

Patrycja Kudzin (Bydgoszcz)

Podbój Jerozolimy przez Nabuchodonozora II w świetle II Księgi Królewskiej i Księgi Jeremiasza

Abstrakt: W 605/604 roku p.n.e. Nabuchodonozor II został królem Babilonu. Panował do 562 roku p.n.e. Podczas jego panowania Babilonia była największą potęgą na Bliskim Wschodzie, państwo Nabuchodonozora II rozciągało się od Morza Śródziemnego do gór Tygrysu i gór Armenii. Do podbitych przez niego ziem należy obszar Syro-Palestyny, w trakcie jego kampanii zdobyta i zniszczona została Jerozolima. Informacje o tych wydarzeniach zapisane zostały m.in. w Biblii, w której odnajdujemy wiadomości dotyczące historii Izraela. Szczególnie ważne są w tym kontekście II Księga Królewska oraz Księga Jeremiasza. Pochodzenie obu tekstów wskazywane jest na VI wiek p.n.e., są więc współczesne opisywanym wydarzeniom.

Okres podbojów i dominacji babilońskiej na obszarze Syro-Palestyny rozpoczął się w 604 roku p.n.e. Do 602 roku p.n.e. Juda była krajem wasalnym Babilonii. Wtedy też władca judejski zbuntował się przeciw dominacji Nabuchodonozora II, co zakończyło się przybyciem armii babilońskiej na obszar państwa judejskiego. W 598/597 roku p.n.e. Jerozolima została przez Babilończyków zdobyta, a powstanie upadło. Rezultatem tych wydarzeń była masowa deportacja ludności nazywana niewolą babilońską. W Jerozolimie pozostawiono ubogą ludność, a na tronie Judy król babiloński osadził Sedecjasza. Sedecjasz po jedenastu latach panowania również podniósł bunt. Ponownie Nabuchodonozor II pojawił się na obszarze Syro-Palestyny i po osiemnastu miesiącach oblężenia zdobył Jerozolimę. Miasto razem ze świątynią i pałacem królewskim zostało doszczętnie zniszczone, miała też miejsce kolejna deportacja ludności. Następnie Jerozolima została włączona do systemu prowincjonalnego Babilonii, a państwo judzkie przestało istnieć. Relacje dotyczące ówczesnych wydarzeń w II Księdze Królewskiej oraz Księdze Jeremiasza są bardzo podobne, różnią się między sobą poziomem szczegółowości. Porównując je między sobą otrzymujemy podobne informacje.

Słowa kluczowe: Biblia, II Księga Królewska, Księga Jeremiasza, Babilonia, Jerozolima, Nabuchodonozor II, Jehojakim, Jehojachin, Sedecjasz.

Nabuchodonozor II, przedstawiciel dynastii chaldejskiej, zasiadał na tronie Babilonu w latach 604-562 p.n.e.¹/605-562 p.n.e.². Rozbieżność przy określeniu konkretnych lat jego panowania wynika z faktu, że władzę przejął w 605 roku p.n.e., kiedy krótko po bitwie pod Karkemisz zmarł Nabopolasar, będący zarazem pierwszym przedstawicielem tej dynastii³. Na tronie Nabuchodonozor II zasiadł 7 IX 605 roku p.n.e.⁴, przy czym pierwszy urzędowy rok jego panowania liczono od święta Nowego Roku, które miało miejsce we wrześniu 604 roku p.Ch.⁵. Z *Kroniki Babilońskiej* dowiadujemy się też, że w pierwszym roku jego panowania Babilończycy zdobyli Aszkelon⁶. Nabuchodonozor II wymieniony jest również w *Kanonie Ptolemeusza*⁷ oraz *Liście królewskiej z Uruk*⁸. Jego właściwe imię brzmiało Nabu-kudurri-uşur (lub Nabu-kudurri-uşur⁹, Nabu-kudurri-uşur¹⁰), co można przetłumaczyć jako „Nabu strzeż mojego kamienia granicznego”¹¹. W trakcie swoich rządów podbił on obszar Syro-Palestyny, kilkakrotnie zdobył też Jerozolimę¹². Jego wojska zajęły całą Syrię po Peluzjum z wyjątkiem Judei¹³. Podczas panowania Nabuchodonozora II Babilonia

¹ S. Zawadzki, *Mane. Têkel. Fares. Źródła do dziejów Babilonii chaldejskiej*, Poznań 1996, s. 20.

² S. H. Horn, P. K. McCarter jr, *Podzielona monarchia. Królestwa Judy i Izraela, w: Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, Warszawa 1999, s. 288.

³ *Ibidem*, s. 288.

⁴ R. Idzik, *Wielcy władcy starożytności*, Warszawa 2010, s. 143-144.

⁵ J. Bright, *Historia Izraela*, Warszawa 1994, s. 338.

⁶ [b.a.], *Kronika 21 roku Nabopolasara i pierwszych 11 lat Nabuchodonozora II*, w: S. Zawadzki, *Mane. Têkel. Fares. Źródła do dziejów Babilonii chaldejskiej*, Poznań 1996, s. 39; D. J. Wiseman, *Chronicles of Chaldean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum*, London 1956, s. 66-74.

⁷ [b.a.], *Kanon Ptolemeusza*, w: S. Zawadzki, *Mane. Têkel. Fares. Źródła do dziejów Babilonii chaldejskiej*, Poznań 1996, s. 18-20.

⁸ [b.a.], *Lista królewska z Uruk*, w: S. Zawadzki, *Mane. Têkel. Fares. Źródła do dziejów Babilonii chaldejskiej*, Poznań 1996, s. 17-18.

⁹ J. Bromski, *Pradzieje ludzkości i historia państw Wschodu*, Warszawa 1935, s. 86.

¹⁰ R. H. Sack, *Images of Nebuchadnezzar*, wyd. 2, Selingsgrove, Susquehanna University Press 2004, s. 1.

¹¹ R. Idzik, *Wielcy władcy starożytności... op. cit.*, s. 144.

¹² Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata. Filistyni i Hebrajczycy w czasach biblijnych*, Toruń 2012, s. 79.

¹³ *Ios. AI X. VI.1*, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, red. E. Dąbrowski, Poznań 1962.

była największą potęgą na Bliskim Wschodzie, państwo to w wyniku podbojów rozciągało się od Morza Śródziemnego do Tygrysu i gór Armenii.

Informacje o podboju ziem Syrii i Palestyny oraz oblężenia i zniszczenia Jerozolimy, niezwykle ważnego miejsca dla wyznawców chrześcijaństwa, judaizmu i islamu, zostały zapisane m.in. w Biblii. Szczególnie ważne w tym kontekście są *II Księga Królewska* i *Księga Jeremiasza*, wydarzenia te wspomniane są również w *II Księdze Kronik*¹⁴.

Autorstwo *Księgi Jeremiasza*, będącej najdłuższą księgą Starego Testamentu, przypisuje się prorokowi Jeremiaszowi urodzonemu około 650 roku p.Ch. w Anatot. Trudno określić dokładny okres powstania tego tekstu. Ze względu na postać Jeremiasza wskazuje się zwykle VI wiek p.Ch., ponadto istnieje różnica pomiędzy wersją tego tekstu zawartą w Septuagincie i Tekstem Masoreckim¹⁵. Jeremiasz nie był autorem całego utworu, ponieważ podczas pisania swego dzieła korzystał z innych tekstów¹⁶. W *Księdze Jeremiasza* ukazane zostały wydarzenia z lat 629-587, jednak nie są one przedstawione w kolejności chronologicznej¹⁷.

Zatrzymując się przy relacji zawartej w *Księdze Jeremiasza* trzeba nawiązać do działań samego proroka Jeremiasza, który był zdecydowanym zwolennikiem współpracy z Babilonią. W państwie Nabuchodonozora II miał on upatrywać narzędzia do wypełnienia kary boskiej przepowiadając jednocześnie upadek powstania przeciwko Babilończykom i zdobycie przez nich Jerozolimy: „Tak mówi Pan, Bóg Izraela «Oto Ja wycofam za mury narzędzia wojenne, którymi się posługujecie w walce przeciw królowi babilońskiemu oblegającym was Chaldejczykowi, i zgromadzę je w środku tego miasta. (...) Pobję śmiertelną zarazą mieszkańców tego miasta, tak ludzi, jak i bydło. Potem - wyrocznia Pana - króla Judy Sedecjasza, jego sługi, lud i tych, którzy ostali się w tym mieście po zarazie, mieczu i głodzie, oddam w ręce Nabuchodonozora, króla babilońskiego, oraz w ręce wrogów czyhających na ich życie. (...) Kto pozostanie w tym mieście, umrze od głodu, miecza i zarazy. Kto zaś wyjdzie i podda się oblegającym Chaldejczykowi, będzie ży-

¹⁴ I. Eph'al-Jaruzelska, *Prophets, royal legitimacy and war in Ancient Israel*, Warsaw 2009, s. 7.

¹⁵ A. Aejmelaeus, *Jeremiah at the turning-point of history: the function of Jer. XXV 1-14 in the Book of Jeremiah*, „*Vetus Testamentum*”, vol. 52, 2002, s. 459-482.

¹⁶ H. Langkammer, *Historia czasów Starego i Nowego Testamentu*, Wrocław 1995, s. 39.

¹⁷ S. Gądecki, *Wstęp do ksiąg prorockich Starego Testamentu*, Gniezno 1993, s. 147-148.

ł”¹⁸. Dalej Jeremiasz napisał, że: „Zgodnie z tym wszystkim powiedziałem do króla Judy Sedecjasza: «Poddajcie się pod jarzmo króla babilońskiego» (...) Służcie królowi babilońskiemu, a pozostaniecie przy życiu”¹⁹. Należy też zaznaczyć, że w okresie panowania Sedecjasza istniały w Jerozolimie dwa stronnictwa. Jedno z nich było proegipskie, synkretyczne, drugie natomiast probabilońskie, jahwistyczne²⁰. Zwolennikiem drugiego był wspomniany już prorok Jeremiasz, natomiast pierwszego doradcy Sedecjasza²¹, zwolennicy stanowiska proegipskiego posiadali też większe wpływy na politykę Sedecjasza.

II Księga Królewska również pochodzi z VI wieku p.Ch. Badacze przyjmują, że obie *Księgi Królewskie* powstały około 586 roku p.Ch. w Palestynie. Ich autor pozostaje nieznan. Oparte są na innych utworach, wśród których wymienia się *Księgę Rządów Salomona* oraz *Księgę Kronik Królów Judy*. W *Księgach Królewskich* ukazana została historia władców Judy i Izraela od śmierci Dawida do zburzenia Jerozolimy²².

II Księga Kronik, w której znajdują się bardzo ogólne wzmianki dotyczące podboju Jerozolimy, powstała około 300 roku p.Ch., a więc kilkaset lat po podboju Jerozolimy przez Nabuchodonozora II. Razem z *I Księgą Kronik* spisana została w języku hebrajskim, zawiera też wpływy języka aramejskiego. Ich autor powołał się na inne, nieznanie współczesnym badaczom, źródła. W *Księgach Kronik* przedstawiono historię ludzkości od Adama do niewoli babilońskiej²³.

Celem wszystkich ksiąg biblijnych była gloryfikacja ludu izraelskiego. Ich autorzy w sposób subiektywny przedstawiali postacie i fakty, bronili naród i jego religię. Jest to bardzo dobrze widoczne przy opisach Babilonii i postaci Nabuchodonozora II. Trzeba pamiętać, że prorocy opisujący wydarzenia przełomu VII i VI wieku p.CH. należeli do społeczeństwa podbitego przez tego właśnie władcę. Teksty biblij-

¹⁸ Jr 21,4-9, w: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2011.

¹⁹ Jr 27,6-17.

²⁰ P. Kuncewicz, *Gój patrzy na Żyda. Dzieje braterstwa i nienawiści od Abrahama po współczesność*, Warszawa 2010, s. 108-109.

²¹ T. Jelonek, *Kultura mezopotamska a Biblia... op. cit.*, s. 44-45.

²² H. Langkammer, *Historia czasów... op. cit.*, s. 31.

²³ *Ibidem*, s. 32.

ne były przeznaczone dla określonej grupy ludzi, w tym przypadku mieszkańców podbijanego obszaru Syro-Palestyny, w związku z czym autorzy pisali je z myślą o ich potrzebach, oczekiwaniach, poglądach i historii²⁴. Trudnością przy krytyce zawartych w nich informacji jest korzystanie przez autorów poszczególnych ksiąg z wcześniej napisanych i niezachowanych często tekstów, ponadto nie znamy dokładnych dat powstania większości z nich. Ze względu na ten brak obiektywizmu i wielu ważnych informacji pozwalających na pełną krytykę naukową badacze często wykluczają Biblię jako źródło historyczne, warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że często wiadomości w niej zawarte można porównać z tekstami innych autorów, już nie tylko biblijnych, a także z informacjami zdobytymi np. podczas wykopalisk archeologicznych.

Okres podbojów i dominacji babilońskiej na ziemiach Syrii i Palestyny, który zakończył się całkowitym zniszczeniem Jerozolimy w 587/586 roku p.Ch., rozpocząć się miał w 604 roku p.n.e. Wcześniej, w 608 roku faraon Necho II mianował Eliakima władcą Judy, zmieniając mu jednocześnie imię na Jehojakim/Jojakim. Tron objął on w wieku 25 lat²⁵, według *II Księgi Królewskiej* i *II Księgi Kronik* panował jedenaście lat, a jego rządy zakończyły się w 598 roku p.Ch.²⁶. Koniec VII wieku p.Ch. był okresem, kiedy władca Judy płacił daninę faraonowi egipskiemu²⁷. W 605 roku p.Ch. Babilończycy pod wodzą Nabuchodonozora II pokonali Egipcjan pod Karkemisz oraz w pobliżu Chamat (Hamat)²⁸. Nabuchodonozor II nie mógł wtedy kontynuować podbojów ze względu na śmierć Nabopolasara i konieczność powrotu do Babilonu w celu objęcia władzy. Jednak na obszarze Syro-Palestyny pojawił się ponownie w 604 roku p.Ch. Wtedy też rozpoczął się okres podboju tych ziem przez Babilończyków. W tym samym roku armia babilońska zdobyła jeszcze Aszkelon na Równinie Filistyńskiej, Jehojakim też w tym czasie ogłosił wierność wobec Nabuchodonozora II czyniąc Judę krajem wasalnym Babilonii. Taki stan

²⁴ K. Armstrong, *Biblia... op. cit.*, s. 7-12.

²⁵ *II Kł 23,36*, w: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2011; *II Krn 36,7*, w: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2011

²⁶ *Ios. AI X. V.2*; *II Kł 23,31-35*.

²⁷ J. Bright, *Historia Izraela... op. cit.*, s. 336-337.

²⁸ *Ios. AI X. VI.1*; D. J. Wiseman, *Chronicles of chaldaean kings... op. cit.*, s. 23-24.

rzeczy trwał do 602 roku p.Ch.²⁹. Według *II Księgi Królewskiej* Jehojakim miał podlegać władzy Nabuchodonozora II przez trzy lata³⁰. Wtedy też zbiegły się ze sobą w czasie wyprawa wojenna faraona Psametyka II do Syrii (syn faraona, Apries, zdobył Gazę, zaatakował Sydon i Tyr) oraz bunt przeciwko Nabuchodonozorowi II, na którego czele miał stanąć król Judy. W *II Księdze Królewskiej* zapisano: „wtedy jednak Pan zesłał przeciwko niemu oddziały Chaldejczyków, Aramejczyków, Moabitów i Amonitów, pozwalając im niszczyć Judę (...)”³¹. W *Kronice Babilońskiej*, zbiorze tabliczek glinianych pochodzących z wykopalisk archeologicznych przeprowadzonych na terenie Babilonu, na tabliczce o syg. 21946 znajdującej się w British Museum, odnajdujemy jeszcze informację o nierozstrzygniętej bitwie między wojskami egipskimi i babilońskimi z 601 roku p.Ch. Miała ona przynieść obu stronom dotkliwe straty: „W miesiącu Kislimu (IX) stanął na czele armii i przeciwko Egipcjom ruszył. Król Egiptu usłyszał (o tym) i wojsko swoje zm[obilizował], w otwartym polu starli się i obie strony zadały sobie nawzajem ciężkie straty. Król Akadu wycofał się i do kraju swojego [powrócił]”³². Obszar ziem Syrii i Palestyny stał się miejscem rywalizacji między Egiptem a Babilonią właściwie aż do 568 roku p.Ch., kiedy na linii Gazy ustalona została granica pomiędzy Egiptem a Babilonią³³.

W celu stłumienia buntu Jehojakima wysłano oddziały państw wasalnych Babilonii: Ammonu, Moabu oraz Edomu, które połączyły się z kontyngentami babilońskimi³⁴. Natomiast w 598 roku p.Ch. na obszar tych ziem przybyła armia babilońska, w tym samym roku zamordowany został Jehojakim³⁵. Jego następcą został jego syn, Jehojachin/Jojachin/Joachim³⁶. Według *II Księgi Królewskiej* rządy Jehojachina trwały trzy miesiące³⁷, w *II Księdze Kronik* podano trzy miesiące i dzie-

²⁹ J. Bright, *Historia Izraela... op. cit.*, s. 338; S. H. Horn, P. K. McCarter jr., *Podzielona monarchia... op. cit.*, s. 289.

³⁰ *II Krl 24, 1-2.*

³¹ *II Krl 23, 36- 24, 2.*

³² [b.a.], *Kronika 21 roku Nabopolasara i pierwszych... op. cit.*, s. 40; D. J. Wiseman, *Chronicles of chaldaean kings... op. cit.*, s. 66-74.

³³ F. Joannès, *Historia Mezopotamii w I tysiącleciu p.n.e.*, Poznań 2007, s. 86.

³⁴ *II Krl 24, 1-2.*

³⁵ *II Krl 24, 1-6; II Krn 36, 1-8; J. Bright, Historia Izraela... op. cit.*, s. 339.

³⁶ *II Krl 24, 6.*

³⁷ *II Krn 36, 5.*

sięć dni³⁸. Po przejściu władzy przez Jehojachina Jerozolima została oblężona przez wojska babilońskie. Władca judejski poddał się po przybyciu króla babilońskiego pod Jerozolimę i został wzięty do niewoli w ósmym roku rządów Nabuchodonozora II³⁹. W 598/597 roku p.Ch. (według obliczeń J. Finegana 16 III 597 roku p.Ch.⁴⁰) Jerozolima została zajęta przez wojska Nabuchodonozora II. W wyniku tego podboju przeprowadzona została masowa deportacja ludności będąca początkiem tzw. niewoli babilońskiej trwającej do 538 roku p.Ch.⁴¹. Uprowadzeni zostali król, królowa matka, wyżsi urzędnicy oraz znaczniejsi obywatele, którzy mieli zostać zamknięci w pałacu królewskim, przy czym Jehojachin był przetrzymywany w Pałacu Nabuchodonozora II⁴², gdzie przebywał przez następne 37 lat i uwolniony został przez jego następcę. Pozostał jednak na dworze babilońskim⁴³. W Jerozolimie pozostawiono tylko ubogą ludność. Według relacji z *II Księgi Królewskiej* liczba przesiedlonych miała sięgać 10 tysięcy mieszkańców⁴⁴. Babilończycy złupili jeszcze Jerozolimę zabierając wszystkie kosztowności znajdujące się w Świątyni Jerozolimskiej i pałacu królewskim, a także niszcząc wiele cennych dla Izraelczyków przedmiotów. Warto zaznaczyć, że w czasie, gdy Jehojachin był więźniem na dworze Nabuchodonozora II, nazywany był przez Babilończyków „królem Judy”⁴⁵, o czym świadczą odciski pieczęci z Bet Mirsim i Bet Szemesz, na których było napisane „Eliakima, intendenta Jaukina”⁴⁶. Wiadomości dotyczące upadku Jerozolimy i początku niewoli babilońskiej odnajdujemy też w *Księdze Jeremiasza*, której autor miał przepowiedzieć niewolę ludu izraelskiego: „Cały kraj Judy wydam

³⁸ *II Krn 36, 9-10.*

³⁹ *II Krl 24, 10-12.*

⁴⁰ J. Finegan, *Nebuchadnezzar and Jerusalem*, „*Journal of Bible and Religion*”, vol. 25, no. 3, 1957, s. 204.

⁴¹ R. Idzik, *Wielcy władcy starożytności... op. cit.*, s. 145; Jack Finegan jej początek datuje na 22 IV 597.

⁴² *II Krl 24, 12-16.*

⁴³ T. Jelonek, *Kultura mezopotamska a Biblia*, Kraków 2009, s. 41.

⁴⁴ *II Krl 24, 14.*

⁴⁵ J. Bright, *Historia Izraela... op. cit.*, s. 339-340.

⁴⁶ A. Parrot, *Biblia i starożytny świat*, Warszawa 1968, s. 57-58; W. F. Albright, *The Seal of Eliakim and the Latest Preëxilic History of Judah, with Some Observations on Ezekiel*, „*Journal of Biblical literature*”, vol. 58, no. 2, s. 77-106; H. G. May, *Three Hebrew Seals and the status of exiled Jehoiakin*, „*The American Journal of Semitic Languages and Literatures*”, vol. 56, no. 2, s. 146-148.

w ręce króla babilońskiego. Uprawdzi ich do Babilonu i zabije ich mieczem. Całe bogactwo tego miasta, cały dorobek, wszystkie jego cenne rzeczy i wszystkie skarbcce królów judzkich wydam w ręce ich wrogów. Splądrują je, zaborą i wywiozą do Babilonii⁴⁷. Podobne wzmianki, chociaż znacznie mniej szczegółowe, odnajdujemy w *II Księdze Kronik*, tutaj jednak następuje pewna rozbieżność dotycząca przebiegu wydarzeń. Otóż we fragmencie wspominającym najazd Nabuchodonozora II nadmieniono, że miasto zostało zdobyte i za rządów Jojakima, i za krótkich rządów jego syna⁴⁸. Wiadomo jednak, że Jojakim zmarł jeszcze przed przybyciem Nabuchodonozora II pod Jerozolimę⁴⁹.

Informacje dotyczące podboju Judy potwierdza też *Kronika Babilońska* (inskrpcja o syg. 21946): „Rok 7 (598): W miesiącu Kislimu (IX) król Akadu zmobilizował swoje wojsko i do kraju Hatti pomaszerował i miasto Judei obległ dnia 2 Addaru (XII) miasto zdobył, króla pojmał. Króla wybranego przez siebie mianował, łup ciężki wziął i do Babilonu go przywiózł⁵⁰”, opis wejścia wojsk Nabuchodonozora II odnajdujemy również u Józefa Flawiusza, który w *Księdze X Dawnych Dziejów Izraela* poruszył kwestię podboju państwa judzkiego przez Nabuchodonozora II⁵¹. Trzeba jednak zaznaczyć, że powieli on informacje zawarte w Starym Testamencie, a opisywane wydarzenia nie były mu współczesne. Był on historykiem żydowskim, dla którego podbój Jerozolimy miał szczególne znaczenie ideologiczne.

Nabuchodonozor II osadził na tronie Judy wuja Jehojachina, Mataniasza⁵², którego imię zmieniono na Sedecjasz⁵³. W przypadku tej informacji *II Księga Królewska*, *Księga Jeremiasza* oraz *II księga Kronik* są godne, z *II Księgi Kronik* i *II Księgi Królewskiej* wiemy też, że Sedecjasz

⁴⁷ Jr 20,4-5, w: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2011.

⁴⁸ II Krn 36, 5-8.

⁴⁹ S. H. Horn, P. K. McCarter jr, *Podzielona monarchia...* op. cit., s. 289.

⁵⁰ [b.a.], *Kronika 21 roku Nabopolasara...* op. cit., s. 40; D. J. Wiseman, *Chronicles of chaldaean kings...* op. cit., s. 66-74.

⁵¹ Ios. AI X. VI.3; Ios. AI X. VII.1.

⁵² II Krl 24, 8-17.

⁵³ II Krl 24, 17; H. Tadmor, *Chronology of the last kings of Judah*, „*Journal off Near Eastern Studies*”, vol. 15, no. 4, 1956, s. 226-230.

panował jedenaście lat⁵⁴. Jego panowanie w Judei zakończyć się miało w 586 roku p.Ch., po nieudanym buncie przeciwko Nabuchodonozorowi II⁵⁵. Przygotowania do rebelii władca ten rozpoczął już około 594 roku p.Ch. Bunt rozpoczął się w dziewiątym roku panowania Sedecjasza, współpracował on też z faraonem egipskim⁵⁶ (Flawiusz podaje, że sojusz Sedecjasza i Apriesa zawarty został po ośmiu latach przymierza tego pierwszego z Babilonią⁵⁷). Informacje o rozpoczęciu rebelii odnajdujemy w *II Księdze Królewskiej* oraz *Księdze Jeremiasza* (oblężenie Jerozolimy miało się rozpocząć dziesiątego dnia dziesiątego miesiąca⁵⁸, Jeremiasz podaje, że miało ono miejsce w dziesiątym miesiącu⁵⁹). Oblężenie miasta miało się zakończyć w jedenastym roku panowania władcy judejskiego (dziewiątego dnia czwartego miesiąca⁶⁰) poprzez uczynienie wylotu w murach miasta, Jeremiasz podaje, że zrobiony on został czwartego dnia czwartego miesiąca⁶¹, Józef Flawiusz natomiast uzupełnia, że oblężenie trwało osiemnaście miesięcy⁶². Babilończycy dostali się do miasta w 587 roku p.Ch. Z powodu głodu wojska broniące Jerozolimy miały uciec w kierunku Arabów, Babilończycy dogonili jednak uciekającego Sedecjasza pod Jerychem⁶³. Schwytany został przez dowódcę straży przybocznej Nabuchodonozora II, Nebuzaradana, który wysłał go do Ribla, a tam na oczach władcy judejskiego zamordowano jego synów, samego Sedecjasza natomiast następnie oślepieno⁶⁴ i zakutego w kajdany z brązu⁶⁵ uprowadzo-

⁵⁴ *II Krl* 24,18; *II Krm* 36, 17-20.

⁵⁵ J. Bright, *Historia Izraela... op. cit.*, s. 305; H. Tadmor, *Chronology of the last kings of Judah... op. cit.*, s. 226-230.

⁵⁶ *II Krl* 25, 1; *Jr* 52, 4; W. Keller, *The Bible as history. Archaeology confirms the Book of Books*, London 1956, s. 277.

⁵⁷ *Ios. AI X. VII.3.*

⁵⁸ *II Krl* 25,1.

⁵⁹ *Jr* 39,1.

⁶⁰ *II Krl* 25, 3-7.

⁶¹ *Jr* 39, 1-2.

⁶² *Ios. AI X. VII.4.*

⁶³ *II Krl* 25,5.

⁶⁴ *II Krl* 25 6-8.

⁶⁵ *II Krl* 25,1-7.

no do Babilonu, gdzie zmarł⁶⁶. Niemal takie same informacje odnajdujemy w *Księdze Jeremiasza*⁶⁷. W 587/586 roku p.Ch., po wkroczeniu Nebuzaradana i Negilissara, miasto zostało doszczętnie zniszczone⁶⁸, spalono Świątynię Jerozolimską i pałac królewski, zniszczono też wszystkie budynki w mieście. Wojsko babilońskie zburzyło mury obronne Jerozolimy, a mieszkańcy zostali przesiedleni⁶⁹, wyjątkiem byli nieliczni mieszkańcy uprawiający winnice i rolnicy⁷⁰. Niektórych urzędników i znaczniejszych obywateli stracono jeszcze w Ribla⁷¹. Według J. Finegana ostateczne zniszczenie miasta nastąpić miało 15-18 VIII 586 roku p.Ch.⁷². W *Księdze Jeremiasza* wspomniane jest też chwilowe zaprzestanie oblężenia Jerozolimy przez Babilończyków jeszcze na początku buntu Sedecjasza, co miało mieć miejsce po wyruszeniu armii egipskiej w celu wsparcia władcy judzkiego: „Wtedy wojsko faraona wyruszyło z Egiptu, wtedy też na krótko Chaldecjczycy oblegający Jerozolimę odstąpili od miasta”⁷³, wojsko egipskie jednak zostało szybko odparte, a oblężenie miasta wznowione. W *Księdze Jeremiasza* i *II Księdze Królewskiej* znajdują się podobne relacje dotyczące buntu Sedecjasza i ponownego zdobycia Jerozolimy⁷⁴. Wzmiankę o tych wydarzeniach odnajdujemy też w *II Księdze Kronik*, ponownie nie zostały tam jednak zawarte szczegóły zdobycia Jerozolimy⁷⁵.

Józef Flawiusz przebieg wydarzeń z drugiego zdobycia Jerozolimy przez Nabuchodonozora II uzupełnił podając imiona wodzów, którzy zdobyli Jerozolimę: Regalsaros, Aremantos, Semegaros, Nabosaris oraz Acharampsaris/Neregel-Sereser, Semegarnabu, Sarsachim, Rabsares, Rebmag⁷⁶.

⁶⁶ *II Krl* 25,7; *Jr* 52,11.

⁶⁷ *Jr* 52, 1-11.

⁶⁸ *II Krl* 25, 8-10; G. L. Robinson, *The last days of old Jerusalem*, „*The Biblical world*”, vol. 14, no. 2, 1899, s. 112-119.

⁶⁹ *II Krl* 25,8-11; *Jr* 52,12.

⁷⁰ *II Krl* 25, 8-21; *II Krl* 25,11-12.

⁷¹ *Jr* 39,4-10.

⁷² J. Finegan, *Nebuchadnezzar and Jerusalem... op. cit.*, p. 203-205.

⁷³ *Jr* 37,5.

⁷⁴ *II Krl* 25, 1-21; *Jr* 52, 4-11.

⁷⁵ *II Krn* 36, 17-20.

⁷⁶ *Ios. AI X. VIII.2.*

Przybliżone imiona dowódców Nabuchodonozora II wymienione zostały w *Księdze Jeremiasza*, ich ilość jest jednak mniejsza niż u Józefa Flawiusza⁷⁷.

Badaczom i archeologom udało się odnaleźć inne „relacje” dotyczące podboju Jerozolimy. Jednymi z nich są znaleziska pochodzące z wykopalisk archeologicznych przeprowadzonych na terenie Palestyny⁷⁸, wśród których odnalezione zostały duże ilości materiału epigraficznego, tabliczki gliniane, pieczęcie, dokumenty, broń⁷⁹. Informacje o pojawieniu się wojsk babilońskich na obszarze Syrii i Palestyny odkryte zostały również podczas wykopalisk archeologicznych w Tal ad-Duweir⁸⁰. Stamtąd pochodzi korespondencja pomiędzy człowiekiem o imieniu La’usz (Jausz, możliwe, że pełnił funkcję komendanta albo wodza Lakisz) a jego podwładnym Hawszi’yahu (Hoszajasz), który stacjonował w placówce wysuniętej na północ, możliwe, że w Bet Szesz. Druga z wymienionych postaci, żołnierz, wyraża swoje zaniepokojenie zagrożeniem babilońskim. Podczas badań archeologicznych w Lakisz odkryto też dwie warstwy zniszczeń odpowiadające dwóm najazdom Nabuchodonozora II, w 598/597 p.Ch. i 587/586 roku p.Ch., część odnalezionych ostraków dotyczy pierwszej kampanii wojennej, pozostałe natomiast drugiej. Samo miasto Lakisz również zostało zniszczone przez Babilończyków w 587/586 roku p.Ch.⁸¹.

Jerozolima po zburzeniu przez wojska babilońskie została włączona do systemu prowincjonalnego Babilonii, a państwo judzkie przestało istnieć. Zarządcą tego obszaru ustanowiony został Godoliasz, według pieczęci z jego imieniem odnalezionej w Lakisz, był wcześniej głównym

⁷⁷ Jr 39,3.

⁷⁸ J. Bright, *Historia Izraela... op. cit.*, s. 133.

⁷⁹ E. Stern, *Archaeology of the Land of the Bible*, vol. 2, *The Assyrian, Babylonian and Persian Periods (732-332 BCE)*, New York, Doubleday 2001, s. 169-309; Materiał epigraficzny odnaleziony został m.in. w Lakisz, Arad, Tel ‘Ira, Jerozalem, Gibbon, Ramat Rahel, En-Gedi, Jerycho, Gezer, Beth-Shemesh, Tel Batah, Mezad Hashavyahu, a także na południu. Zawarte w nim zostały najróżniejsze informacje dotyczące np. historii, armii, administracji czy religii. Na uwagę zasługują neobabilońskie walcowate pieczęcie rozpowszechnione w tym czasie i odkryte na obszarach Egiptu, Syrii oraz Anatolii, których odnalezione zostały tylko dwa przykłady na terenie Palestyny (jedna w Tell Jemmeh w Filistii, a drugą na amonickim cmentarzu w Tell el-Mazar).

⁸⁰ E. Świdarska, *Listy z Lachisz*, „Przegląd Orientalistyczny”, Wrocław 1/1979, s. 62-63.

⁸¹ A. Parrot, *Biblia i starożytny... op. cit.*, s. 48; E. Świdarska, *Listy z Lachisz... op. cit.*, s. 62-67.

ministrem w rządzie Sedecjasza⁸². *II Księga Królewska* mówi zaś: „Nabuchodonozor, król babiloński, ustanowił Godoliasza, syna Achikama, wnuka Szafana, zarządcą dla reszty ludności pozostałej jeszcze w ziemi Judy. Kiedy wszyscy dowódcy wojskowi i ich ludzie dowiedzieli się, że król babiloński ustanowił zarządcą Godoliasza, przybyli do niego do Mispy (...) W siódmym miesiącu jednak, syn Netaniasza, wnuk Eliszama, pochodzący z rodziny królewskiej, przyszedł z dziesięcioma ludźmi i zamordował Godoliasza oraz Judejczyków i Chaldejczyków, którzy przebywali z nim w Mispie”⁸³. Godoliasz rezydował w Mispie i prowadził politykę probabilońską starając się złagodzić napiętą atmosferę wśród mieszkańców podbitej krainy, o czym wiemy z *Księgi Jeremiasza*, w której prorok zrelacjonował przemówienie Godoliasza namawiające lud izraelski do współpracy z Babilonią⁸⁴. Godoliasz został jednak zamordowany przez Izmaela, członka domu królewskiego, który otrzymał poparcie króla Ammonu. Zabity został podczas posiłku, kiedy zarządca przyjął wroga delegację⁸⁵. W relacji Józefa Flawiusza zabójca przybył do Masfa/Masfata razem z dziesięcioma towarzyszami. Wyprawiona została wtedy biesiada, podczas której gospodarz również się upił, co zostało wykorzystane przez jego gości, którzy zamordowali namiestnika i wszystkich uczestników przyjęcia, a następnie wszystkich przebywających w mieście Judejczyków i wojowników babilońskich⁸⁶. Tak więc zabici zostali też żołnierze garnizonu babilońskiego, Izmael natomiast zbiegł do Ammonu. Przyjaciele Godoliasza obawiając się zemsty ze strony Nabuchodonozora II uciekli do Egiptu. W *Księdze Jeremiasza* odnajdujemy jeszcze informacje, że w 582 roku p.Ch. miała miejsce trzecia deportacja ludności. Jeremiasz potwierdza również wiadomości o ucieczce do Egiptu przyjaciół Godoliasza. Podejrzewa się, że prowincja Judy została zniesiona i część jej terytorium wcielone do Samarii, jednak nie ma co do tego dokładnych wzmianek źródłowych⁸⁷.

⁸² Pieczęć odnaleziono podczas wykopalsk w Duweir-Lakisiz, a odczytał ją orientalista S. H. Hooke: „Godoliasza [Guedaljahu], który jest nad domem”. Godoliasz był synem Ahikama, syna Szafana. Pochodził on z rodziny piastującej od dwóch pokoleń funkcje na dworze judzkim - A. Parrot, *Biblia i starożytny... op. cit.*, s. 55.

⁸³ *II Krl 25,22-25.*

⁸⁴ *Jr 40,9.*

⁸⁵ A. Parrot, *Biblia i starożytny... op. cit.*, s. 55.

⁸⁶ *Ios. Al X. IX.4.*

⁸⁷ J. Bright, *Historia Izraela... op. cit.*, s. 342-343.

Nabuchodonozor II podczas swojego panowania podbił obszar Syrii i Palestyny. Informacje o podboju tych ziem, a także kilkukrotnym zdobyciu Jerozolimy odnajdujemy w tekstach biblijnych, w których przekazana jest także wiedza dotycząca historii Izraela. Przykładami są tutaj *II Księga Królewska* i w *Księga Jeremiasza*. Relacje zawarte w tych tekstach przekazują podobne wiadomości, i podobny przebieg wydarzeń, co częściowo można zweryfikować, w tym przypadku udało się potwierdzić, dzięki innego rodzaju źródłom, czy to historycznym, czy archeologicznym. Ponadto wiadomości zawarte we wspomnianych tekstach biblijnych są bardzo szczegółowe, w przypadku zdobycia Jerozolimy odnajdujemy konkretne wzmianki dotyczące miesiąca i dnia.

The conquest of Jerusalem by Nebuchadnezzar II in the light of the II Book of Kings and the Book of Jeremiah

Abstract: In 605/604 BC Nebuchadnezzar II became the king of Babylon. He reigned to 562 BC. During his dominance Babylon was the greatest power in the Middle East, Babylonia time of Nebuchadnezzar II spread from the Mediterranean to the mountains of Tigris and the mountains of Armenia. He conquered the Syro-Palestinian territories, also Jerusalem was captured and destroyed during the course of his campaign. Information about these events was recorded, among others in the Bible, where we find notes about the history of Israel. Especially important in this context are the Second Book of Kings and the Book of Jeremiah. Origin of both texts is indicated in the 6th century BC, so they are contemporary events described.

The period of Babylonian conquests and domination in the Syro-Palestine territories began in 604 BC. Until 602 BC Judah was the vassal state of Babylonia. Then the ruler of Judah rebelled against the domination of Nebuchadnezzar II, which ended with the arrival of the Babylonian army on the Syro-Palestine territories. In 598/597 BC Jerusalem was acquired by the Babylonians, and the uprising has fallen. The result of these events was the mass deportation of the population called Babylonian slavery. Jerusalem was left with a poor population, and on the throne of Judah the king of Babylon set up Zedekiah. Zedekiah after eleven years of rule also raised rebellion. Nebuchadnezzar II reappeared in Syro-Palestine and after eighteen months of siege he captured Jerusalem. The city together with the temple and the royal palace was completely destroyed, and another deportation of the population took place. Then Jerusalem was incorporated into the provincial system of Babylon, and the state of Judah ceased to exist.

The accounts of the events of that time in the Second Book of Kings and the Book of Jeremiah are very similar, with varying levels of detail. By comparing them to each other we get similar information.

Key words: Jerusalem, Nebuchadnezzar II, the Bible, II Book of Kings, Book of Jeremiah, Jehoiakim, Jehoiachin, Zedekiah, Babylonia

Bibliografia:

- Źródła:** Flavius, *Antiquitates Iudaicae*, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, red. E. Dąbrowski, Poznań 1962.
- Księga Jeremiasza*, w: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2011.
- II Księga Kronik*, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2011.
- II Księga Królewska*, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2011.
- Świdarska E., *Listy z Lachisz, Przegląd Orientalistyczny*, Wrocław 1/1979
- Wiseman D. J., *Chronicles of chaldaean kings, (626-556 B.C.) in the British Museum*, London 1956.
- [b.a.], *Kanon Ptolemeusza*, w: S. Zawadzki, *Mane. Tekel. Fares. Źródła do dziejów Babilonii chaldejskiej*, Poznań 1996, s. 18-20.
- [b.a.], *Kronika 21 roku Nabopolasara i pierwszych 11 lat Nabuchodonozora II*, w: S. Zawadzki, *Mane, Tekel, Fares. Źródła do dziejów Babilonii chaldejskiej*, Poznań 1996, s. 38-41.
- [b.a.], *Lista królewska z Uruk*, w: S. Zawadzki, *Mane. Tekel. Fares. Źródła do dziejów Babilonii chaldejskiej*, Poznań 1996, s. 17-18.
- Opracowania:** Aejmelaeus A., *Jeremiah at the turning-point of history: the function of Jer. XXV 1-14 in the Book of Jeremiah*, "Vetus Testamentum", vol. 52, 2002, s. 459-482.
- Albright W. F., *The Seal of Eliakim and the Latest Preexilic History of Judah, with Some Observations on Ezekiel*, "Journal of Biblical literature", vol. 58, no. 2, s. 77-106.
- Armstrong K., *Biblia. Biografia*, Warszawa 2009.
- Bright J., *Historia Izraela*, Warszawa 1994.
- Bromski J., *Pradzieje ludzkości i historia państw Wschodu*, Warszawa 1935.
- Eph'al-Jaruzelska I., *Prophets, royal legitimacy and war in Ancient Israel*, Warsaw 2009.
- Finegan J., *Nebuchadnezzar and Jerusalem*, „Journal of Bible and Religion”, vol. 25, no. 3, 1957, s. 203-205.
- Gądecki S., *Wstęp do ksiąg prorockich Starego Testamentu*, Gniezno 1993.

- Grant M., *Dzieje dawnego Izraela*, Warszawa 1991.
- S. H. Horn, P. K. McCarter jr, *Podzielona monarchia. Królestwa Judy i Izraela, w: Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, Warszawa 1999,
- Idzik R., *Wielcy władcy starożytności*, Warszawa 2010.
- Jelonek T., *Kultura mezopotamska a Biblia*, Kraków 2009.
- Joannès F., *Historia Mezopotamii w I tysiącleciu p.n.e.*, Poznań 2007.
- Keller W., *The Bible as history. Archaeology confirms the Book of Books*, London 1956.
- Kuncewicz P., *Gój patrzy na Żyda. Dzieje braterstwa i nienawiści od Abrahama po współczesność*, Warszawa 2010.
- Langkammer H., *Historia czasów Starego i Nowego Testamentu*, Wrocław 1995.
- May H. G., *Three Hebrew Seals and the status of exiled Jehoiakin*, "The American Journal of Semitic Languages and Literatures", vol. 56, no. 2, s. 146-148.
- Millard A., *Discoveries from the Bible times*, Oxford 1997.
- Niesiołowski-Spanò Ł., *Dziedzictwo Goliata. Filistyni i Hebrajczycy w czasach biblijnych*, Toruń 2012.
- Parrot A., *Biblia i starożytny świat*, Warszawa 1968.
- Robinson G. L., *The last days of old Jerusalem*, "The Biblical world", vol. 14, no. 2, 1899, s. 112-119.
- Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, Warszawa 2007.
- Stern E., *Archaeology of the Land of the Bible*, vol. 2, *The Assyrian, Babylonian and Persian Periods (732-332 BCE)*, New York, Doubleday 2001.
- Tadmor H., *Chronology of the last kings of Judah*, "Journal off Near Eastern Studies", vol. 15, no. 4, 1956, s. 226-230.
- Zawadzki S., *Mane. Tèkel. Fares. Źródła do dziejów Babilonii chaldejskiej*, Poznań 1996.

Nota o autorze:

Patrycja Kudzin, mieszka w Bydgoszczy, interesuje się historią antyczną, magister archeologii i stosunków międzynarodowych.

Kontakt: patrycja.kudzin@wp.pl

Andrzej Wałkowski (*Katedra Bibliotekoznawstwa i Informatyki
Naukowej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego*)

Świadomość polityczna, a ... bułka

Recenzja pracy: Zdzisław Kropidłowski, *Political and social consciousness of 18th century populace in Gdańsk. On the basis of the Gdansk Book of Wheat Bread Journeyman Bakers Fraternity of 1724-1768*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Gdańsk-Bydgoszcz 2017, ISBN 978-83-65-586-2, ss. 243.

Recenzowana praca pióra Zdzisława Kropidłowskiego stanowi w ostatnich latach znaczące osiągnięcie nauki polskiej. Osoba Autora jest jak najbardziej predystynowana do zajmowania się tematem dotyczącym problematyki społecznej i politycznej związanej z pospólstwem Gdańska. Świadczy o tym wydana przez Niego *Księga gdańskiego bractwa bułkarzy i ciastkarzy z lat 1724-1768*¹. Możemy zatem spodziewać się gruntownego opracowania zagadnienia.

Badacz sformułował następujące cele pracy. W pierwszym rzędzie postanowił omówić podstawę źródłową, czyli *Księgę bractwa czeladników piekarzy pieczywa pszennego z lat 1724-1768* w porównaniu z innymi, podobnymi przekazami – księgami cechów piekarskich. Autor pragnie oddać nastroje panujące wśród czeladników, którzy na posiedzeniu korporacji wpisywali się do księgi. Obok omówienia jej zawartości Badacz zamierza zaprezentować miniatury ze wszystkich jej stron jako plastyczne odbicie nastrojów redagujących tę księgę. Charakterystyka graficznej i plastycznej szaty księgi nie pomija sprawy gmerku bractwa nawiązującego ozdobiście do herbu Gdańska, co można tłumaczyć jako formę nobilitacji stowarzyszenia. Szczególnie ważnym celem jest próba określenia motywów, którymi kierowali się twórcy księgi (ewidencja członków, uwagi na temat bieżących wydarzeń, sentencje moralne i wychowawcze) i konfrontacja ich z wybitnymi myślicielami Gdańska. Naturalnie Badacz nie zamierza pominąć

¹ *Księga gdańskiego bractwa bułkarzy i ciastkarzy z lat 1724 – 1768*, oprac. i wyd. Zdzisław Kropidłowski, Gdańsk 2010, ss. 31.

kwestii autorstwa wpisów i miniatur (w tym ostatnim przypadku postanowił wskazać na ich rolę). Następne cele dotyczą już poglądów politycznych i społecznych w ścisłym tego słowa znaczeniu. Autor chce przybliżyć ich chronologiczną ewolucję, a następnie treść, zwłaszcza w kontekście formowania osobowości czeladników i prawa do udziału w sprawowaniu władzy w Gdańsku. Zdzisław Kropidłowski zamierza omówić te sprawy na szerokim tle ideologii Baroku uwzględniającej zasadę *memento mori*, aby ukazać jej wpływ na formację czeladników gdańskich. Cele pracy wyczerpują temat badawczy. Mamy gruntowną charakterystykę źródła - *Księgi gdańskiego bractwa bułkarzy i ciastkarzy z lat 1724-1768* z uwzględnieniem autorstwa i okoliczności jej powstania oraz zawartości jak również szaty graficznej. Tym samym poznajemy wartość przekazu i jego wiarygodność. Dalej zaś na podstawie jego treści widzimy horyzonty polityczne i społeczne gdańskich czeladników.

Granice chronologiczne wyznacza nam źródło – *Księga gdańskiego bractwa bułkarzy i ciastkarzy z lat 1724-1768* - zakres zawartych w nim wpisów od roku 1724 do 1768. W tym układzie można uznać je za „naturalne”, które nie wymagają komentarza.

Przechodzimy do podstawy pracy. Jej „osią” jest *Księga gdańskiego bractwa bułkarzy i ciastkarzy z lat 1724-1768* stanowiąca najważniejsze źródło recenzowanej pracy i zarazem przedmiot badań. Zdzisław Kropidłowski (i chwała Mu za to) nie ograniczył się tylko do niej. Mamy do czynienia jeszcze z trzynastoma różnymi źródłami, co pozwala na konfrontację przekazów i dzięki temu poznanie wartości *Księgi gdańskiego bractwa bułkarzy i ciastkarzy z lat 1724-1768*. Wśród rękopisów dominują głównie źródła dokumentalne, co w przypadku badań z zakresu historii społecznej i źródeł z nią związanych jest normą. Szersze *spectrum* dotyczy źródeł drukowanych. Jeśli chodzi o rękopisy to najwięcej jest archiwaliów z AP w Gdańsku, a dalej z Biblioteki Gdańskiej PAN, z której obok *Notatnika Michała Hackiego* pochodzi właśnie *Księga gdańskiego bractwa bułkarzy i ciastkarzy z lat 1724-1768*. Również obszerną i różnorodną grupę prezentują opracowania. Mamy tu zarówno dzieła dotyczące historii literatury, symboliki chrześcijańskiej, historii społeczno-gospodarczej (w tym dotyczącej Gdańska i Pomorza), historii sztuki i dziejów politycznych. Podstawę pracy należy więc uznać za obszerną, zwłaszcza w kontekście tematu, który naturalnie wydaje się dość wąski – poglądy grupy społecznej w świetle konkretnego źródła historycznego. Podstawa ta daje możliwości porównań na znaczną skalę,

a ponadto umożliwiła wszechstronną analizę przekazu. Mam tylko jedną uwagę do bibliografii – wśród opracowań znalazło się dzieło św. Tomasza z Akwinu *Summa theologiae* (s. 237). Czy nie należało jednak potraktować go jako źródła? Warto było także podać więcej danych bibliograficznych wydania dzieła św. Tomasza. Problem ten jednak nie ma poważniejszego znaczenia i nie umniejsza w niczym osiągnięć Zdzisława Kropidłowskiego.

Struktura pracy moim zdaniem w pełni służy realizacji celów badawczych. Rozdział pierwszy i drugi poświęcono samemu źródłu – *Księdze* i jej celom (te ostatnie podzielono na ewidencyjne i edukacyjne). Rozdziały trzeci i czwarty dotyczą twórców *Księgi* – pisarzy i malarzy z uwzględnieniem roli miniatur. Rozdziały piąty, szósty i siódmy poświęcono świadomości politycznej pospólstwa w Gdańsku w latach 1724–1768 pod kątem treści jego poglądów i wyrażania swoich interesów oraz wpływu na nie eschatologicznego aspektu kultury barokowej. Rozdziały podzielono na podrozdziały.

Rozdział pierwszy *The journeymen's book against the background of other bakers' guild books* (s. 19–40) rozpoczyna się jej opisem. Autor w sposób przekonujący wskazuje, że jej charakterystyczny, wydłużony kształt dobrano świadomie jako wygodny dla wpisywania czeladników, zapisywania wierszy oraz wykonywania skomponowanych pionowo miniatur. Natomiast oprawa w biały pergamin była typowa dla ważnych ksiąg cechowych. Strony tytułowe *Księgi bractwa czeladników* i *Księgi protokołów zebrań cechu* są bardzo podobne pod względem budowy liter, ozdóbek i proporcji. To pozwala wyprowadzić Autorowi wniosek, że wyszły one spod jednej ręki.

Badacz zauważył, że na ogół księgi cechu piekarzy są dość skromne i jedynie *Księga bractwa czeladników* jest wykonana w sposób szczególnie ozdobny. Jej 70 stron poświęcono wpisom do korporacji, ale nie wykorzystano 67 innych z niewiadomych przyczyn. Natomiast 21 stron zawiera rozmaite teksty wpisane w sposób staranny i estetyczny, zaś 16 – miniatury składające się z czterech kartuszy z gmerkiem nawiązującym do herbu Gdańska. Pozostałe strony zawierają także miniatury z wpisami władz bractwa piekarskiego i piwowarów. Nie brakuje tutaj motywów militarnych i politycznych.

Analiza formalna *Księgi bractwa czeladników* zdaniem Zdzisława Kropidłowskiego wskazuje (mimo istnienia wolnych stron), że wykonywano ją wg z góry przyjętej koncepcji co trzeba odnotować, a co namalować na jej kartach. Chodziło nie tylko o urzędową ewidencję, ale też o formację

intelektualną i duchową członków bractwa. Za najważniejszy motyw zdobniczy Badacz przyjął wyobrażenie cechowego gmerka kompozycyjnie nawiązującego do herbu Gdańska. Tego rodzaju ilustracji jest trzynaście. Początkowo miniatury były skromne i wyraźnie nawiązywały do herbu. Stopniowo w *Księdze bractwa czeladników* były one coraz bardziej urozmaicone. Zawsze jednak umieszczano gmerk w centrum miniatury albo wyróżniano kolorystycznie lub poprzez grę światła. Zdzisław Kropidłowski uważa, że jest to świadectwo ambicji korporacji i wynoszenia się ponad inne cechy. Opracowanie graficzne *Księgi* było także wyrazem stosunku jej twórców do władz bractwa.

Autor zauważył, że wysoką uwagę wobec majstrów rządzących cechem jak i osób zarządzających bractwem wyrażano w sposobie zapisu ich nazwisk. Stosowano zapis chryzograficzny wykorzystując złoto. Nazwiska mogły być wypisane na kartuszu, szarfie, kotarze teatralnej lub pod baldachimem. Raz opis władz bractwa umieszczono na szarfie przesłaniającej częściowo kartusz ze sceną bitwy morskiej pod Wisłoujściem w 1745 roku (s. 34).

Rozdział drugi *The Aims of the Book* (s. 41-59) postrzega je w sposób dwojaki. Po pierwsze w aspekcie urzędowym i ewidencyjnym, po drugie jako promocję pewnych postaw ideowo-moralnych. Urzędowa rola *Księgi* nie ograniczała się tylko do samej ewidencji członków i władz bractwa. Wpis do niej był swego rodzaju umową między korporacją, a czeladnikiem. Korporacja kierowała czeladnika do określonego mistrza, który miał wyuczyć zawodu. Ponadto ewidencja czeladników była ważna w przypadku podjęcia wędrówki zawodowej – na jej podstawie podróżujący czeladnik otrzymywał tzw. list wędrówny.

Zdzisław Kropidłowski badając stronę urzędową i ewidencyjną *Księgi* ustalił, że w ciągu 42 lat do cechu wstąpiło 340 czeladników, z czego tylko 158 pochodziło z Gdańska, w tym zaledwie 25 kontynuowało rodzinne tradycje rzemieślnicze. Zdaniem Autora tak duży napływ obcych był dla korporacji pewnym problemem asymilacyjnym. Trzeba było poczynić zabiegi, aby nowi członkowie korporacji utożsamiali swoje interesy z jej interesami.

Tu według Zdzisława Kropidłowskiego pojawił się drugi cel *Księgi* – wychowawczy. Jak słusznie Badacz to zauważył, zbiegł się on z właściwymi dla XVII wieku narodzinami nowych zasad moralnych opierających się na filozofii nawiązującej do dzieł starożytnych. Sięgano do racjonalizmu, do

Arystotelesa i Platona, ale także do Marka Aureliusza i Cyncerona. Autor podkreślił, że w Gdańsku źródłem nowych idei było Gimnazjum Akademickie. W *Księdze* rolę wychowawczą pełniły sentencje, wiersze oraz miniatury. Podstawą działania miała być zgoda społeczna mieszkańców Gdańska i członków korporacji.

Trzeba przyznać Zdzisławowi Kropidłowskiemu rację, że w świetle napływu do zawodu ludzi „z zewnątrz” musiał być to świadomie wyznaczony cel przez władze korporacyjne, ponieważ miał on charakter integrujący. Autor podkreślił, że dobór sentencji, wierszy i miniatur nie był prostą kalką ówczesnych ustaleń filozoficznych i poglądów literackich. Dobierano i przerabiano je według własnych wyobrażeń i świadomości społecznej. W tym kontekście Badacz wskazał rzecz bardzo ważną – *Księga* ma w zakresie celów edukacyjnych własny, oryginalny, a nawet można powiedzieć twórczy charakter.

Rozdział trzeci *Guildwriters and their work* (s. 61-80) dotyczy twórców *Księgi*. Według ustaleń Zdzisława Kropidłowskiego bractwo posiadało pisarzy, którzy dbali o sprawy kancelaryjne, m. in. o księgi. Autor wymienił imiennie statutowych pisarzy z latami ich działania, liczbą zgłoszonych czeladników, wpisowym i wykazami darów składanych przez wstępujących do bractwa. Pisarzami byli kolejno: Simon Pakhauser, Abraham Jencke, Nathanael Trosten, Johann Gottfried Büttner, Gottfried Jenner, Nathanael Foß, Joachim Gottfried Harwart, Johann Friedrich Harwart i Michael Börner. Najbardziej aktywnym z nich okazał się Nathanael Foß widoczny w latach 1738-1761. Pisarzami byli członkowie bractwa – Badacz podał przykład w/w Nathanaela Foßa, który pozostawił świadczącą o tym notę (s. 69). *Księgę* prowadzono na bieżąco, czego według Zdzisława Kropidłowskiego dowodzi obecność różnych duktów i pewna swoboda w sposobie jej opracowania. Wpisy winni wykonywać sami kandydaci, jeśli władali piórem. Zdobnictwo i treść zapisów była jednak ustalana z góry przez całą korporację.

Rozdział czwarty *Painters* (s. 85-109) dotyczy zdobnictwa *Księgi* i uwzględnia zarówno znanych malarzy, anonimowych twórców, a przede wszystkim rolę miniatur. Na samym początku Badacz dokonał istotnego ustalenia. *Księga bractwa czeladniczego piekarzy* przewyższa pod względem plastycznym *Księgę cechu malarzy gdańskich* założoną także w 1724 roku. Jego zdaniem wynikało to z treści zamówienia przez korporację bardziej ozdobnych wersji ilustracji w *Księdze*.

Obok rozmaitych ujęć herbu cechowego miniatury ilustrowały szereg wydarzeń politycznych z dziejów Gdańska i Polski oraz naturalnie z życia samego bractwa. Z ilustracjami herbów wiązano często sceny z wojen, życia codziennego oraz pracy i alegorie. Nad obrazem dopisywano motto, dotyczące jego tematu. Np. scena z bitwy między flotą szwedzką, a rosyjską obok nazwisk ławników i mistrzów miała symbolizować słuszny wybór władz Gdańska polegający na poparciu zwycięscy w tym konflikcie – Rosji. Miniatury były wsparciem dla tekstu i jego objaśnieniem. Szczególnie dotyczyło to aluzyjnej poezji.

Analiza *Księgi* przeprowadzona przez Zdzisława Kropidłowskiego wykazała, że wykonawcami jej ilustracji byli członkowie cechu malarzy i portrecistów gdańskich. Wskazują na to sygnatury ilustracji, a ponieważ wykonano je ołówkiem są one słabo czytelne. Autor wyliczył następujących artystów: Melchiora Thuna, Carla Augusta Capuhna, Jana Schmidta Młodszego i Johana Georga Młodszego Lenerta. Jednak około połowy miniatur w *Księdze* jest anonimowych. W swojej pracy malarze korzystali z własnego doświadczenia i wiedzy przekazywanej w cechu z pokolenia na pokolenie. Zdaniem Zdzisława Kropidłowskiego mogli też korzystać z dzieł przechowywanych w Bibliotece Rady Miejskiej Gdańska i wydawanych w Gdańsku. Badacz dowiódł, że w przypadku XVIII stulecia *Księga bractwa czeladników piekarskich* jest najwybitniejsza pod względem artystycznym.

Piąty rozdział *Politicalconsciousness of the Gdańsk commonalty* (s. 111-155) zaczyna się próbą zakreślenia politycznego horyzontu gdańszczan w XVIII wieku. Ten zabieg Zdzisława Kropidłowskiego należy uznać za słuszny, ponieważ tworzy on coś w rodzaju tła w postaci panujących poglądów politycznych w Gdańsku. Dopiero na nim można zrozumieć zapatrywania polityczne bractwa wyrażone w jego *Księdze*. Na samym początku Autor słusznie zauważył, że poglądy polityczne pospólstwa (podobnie jak i plebsu) kształtowały się bardziej pod wpływem słowa mówionego niż pisanego. Część jednak treści obecnych wcześniej w mowach, pieśniach i formach dramatycznych mogła zostać zanotowana w piśmie. Badacz wskazał na stosunkowo szeroką panoramę horyzontów politycznych gdańszczan co było wynikiem ich podróży i ożywionej korespondencji z zagranicą oraz obecności przybyszów z innych krajów. Nie bez znaczenia był fakt, że Gdańsk stanowił poważny rynek księgarski.

Jednocześnie obecność systemu cechowo-korporacyjnego kładła nacisk na solidarność grupową. Była ona podstawą lokalnego patriotyzmu, który

w XVIII wieku stał na wysokim poziomie i miał charakter trzyjęzyczny – łaćski, niemiecki oraz polski. Interesy miasta postrzegano poprzez pryzmat związków z Rzeczpospolitą, która była ogromnym zapleczem ekonomicznym. Patriotyzm lokalny w skali mikro (korporacji czeladników piekarzy) miał na celu asymilację uczących się rzemiosła, którzy do Gdańska przybyli z innych miejscowości. Przy ogromnej liczbie tych przybyszów w stowarzyszeniu był to cel strategiczny. Stąd wychowanie patriotyczne stosowane okazjonalnie poprzez ukazywanie w *Księdze* ważnych wydarzeń politycznych z dziejów regionu. Przełożeni cechu chcieli przekazać swoim sukcesorom kierunek postępowania w życiu publicznym.

Pierwszym świadectwem świadomości politycznej czeladników widocznym w *Księdze* jest sprawa poparcia udzielonego królowi Stanisławowi Leszczyńskiemu, który w obliczu interwencji rosyjskiej na rzecz elektora saskiego schronił się za murami Gdańska. Miasto nie uzyskało poparcia Francji, król Stanisław uciekł w 1734 roku, a Gdańsk musiał skapitulować i zapłacić kontrybucję oraz uznać władzę Augusta III. Te wydarzenia odnotowano w *Księdze* zapisem oraz miniaturą ukazująca obleżenie miasta. Słabość Rzeczpospolitej i wzrost potęgi Rosji zapamiętano w Gdańsku. Zdzisław Kropidłowski zauważył, że pokój powitano z radością co odnotowano w postaci optymistycznego wiersza i miniaturą snopa zboża na wniesieniu, do którego przybywają z obu stron dwa statki – symbol dostatku, który może zaspokoić nie tylko swoich, ale i obcych. Utrzymane w podobnym tonie wpisy chwalcące panowanie Augusta III są zdaniem Autora kontynuacją wcześniej wyrażonej myśli.

Miniatura ukazująca walkę szwedzkiego okrętu z rosyjskim pod Wisłoujściem miała być zdaniem Badacza przestrożą, aby nie wspierać wrogów Rosji. Świadczy o tym napis na zamieszczonym niżej kartuszu. Z biegiem czasu, kiedy zaczynało postrzegać zagrożenie ze strony Rosji dla handlu gdańskiego pojawiły się wpisy wyrażające obawę przed przyszłością.

Wojna siedmioletnia została również odnotowana wierszem i miniaturą z 1756 roku dotyczącymi blokady wojsk saskich pod Pirną przez Prusaków. Dalsze nawiązujące do niej wiersze i miniatury dotyczą bitwy pod Sarbinowem w 1758 roku (Prusaków z Kozakami) oraz widoku ufortyfikowanego Gdańska z roku 1759. Kłopoty wojenne mogły zdaniem Zdzisława Kropidłowskiego spowodować odwrócenie się w 1760 roku gdańszczan od instytucji ludzkich do Boga – widać to w wierszu i miniaturze przedstawiającej raj. Zawarcie pokoju między Prusami, a Rosją

w 1762 roku przedstawiono miniaturami, w których władcy podają sobie rękę i uzupełniono sentencjami o przyjaźni i pojednaniu się.

Śmierć króla Augusta III odnotowano w postaci laudacji do Boga wyrażającej wdzięczność za pokój i życzliwość dla pospólstwa – król dopuścił jego przedstawicieli do rządów w mieście. Ponadto w związku ze śmiercią Augusta III domalowano miniatury ukazujące alegorię zgody i pokoju (kobieta w hełmie z wieńcem laurowym i zieloną palmą) oraz przemijania (czaszka na czarnej księdze, zwiędłe kwiaty, zgaszona świeca i odłożone instrumenty muzyczne przy kartach nut). Z tymi obrazami koresponduje tekst chwálący pokój i mówiący o śmierci Augusta III widzianego jako opiekuna Gdańska.

Nieco inny był stosunek do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Jego elekcję uczczono wierszem purpurowo-zielonym (purpura – kolor monarszy, zieleń – kolor nadziei). Ilustracja ukazuje króla siedzącego na stopniu w stroju koronacyjnym z koroną podobną do takiej, jaka jest w herbie Gdańska. Koronę tę na głowę władcy nakłada ręka Boga. Poniżej umieszczono drugi obraz kwoki chroniącej pisklęta przed atakującym je psem.

W *Księdze* pojawił się wiersz podkreślający roztropność władcy i ilustracja poselstwa składającego hołd królowi. Zdzisław Kropidłowski słusznie kojarzy go z audiencją jaką Stanisław August Poniatowski udzielił syndykowi miasta. Argumentacja w postaci datacji obrazu na 1765 roku, w którym miała miejsce w/w audiencja jest moim zdaniem słuszna. Jednoczesne odrzucenie przez sejm zwiększenia praw ludności niekatolickiej przyczyniło się w Gdańsku do nastrojów wrogich Rzeczypospolitej. Reformy państwa w czasach rządów króla Stanisława oznaczały m. in. zniesienie partykularnych praw Gdańska. Z tymi wydarzeniami zdaniem Autora trzeba kojarzyć wiersz w *Księdze* wzywający miasto do walki o swoje interesy.

Wiersze jakie w związku z tymi wydarzeniami wprowadzono do niej wskazują, że gdańszczanie nie utożsamiali się bezwarunkowo z Polską, bowiem polską szlachtę, która występowała przeciw dysydemtom potraktowano krytycznie, ale delikatnie a Badacz słusznie wyjaśnił to tym, że handlowano z nią. W sumie teksty zawarte w *Księdze* są wyrazem zaufania do Rosji, ale też konserwatyizmu wrogiego reformom Rzeczypospolitej, które naruszały samodzielność miasta. Widać zdaniem Zdzisława Kropidłowskiego polityczną naiwność gdańskiego pospólstwa, które swój patriotyzm ograniczało do relacji z królem polskim zapewniających tylko dogodne warunki rozwoju Gdańska. Był to wyraz swegoistego egoizmu politycznego.

Rozdział szósty *Socialconsciousness* (s. 157-206) wskazuje, że społeczna świadomość gdańskiego pospólstwa była wynikiem wzrostu jego poziomu wykształcenia oraz dążeniem do uzyskania udziału we władzach miejskich. Ponadto w XVIII stuleciu wśród mistrzów cechowych pojawiło się znaczne rozwarstwienie majątkowe – dochodziło do konfliktów między bogatym gronem seniorów cechu, a innymi, spauperyzowanymi jego członkami. W *Księdze czeladników piekarzy pieczywa pszennego* widać odbicie tych niepokojów społecznych i wzrost znaczenia czeladników jako niezależnej grupy społecznej.

Zdzisław Kropidłowski zauważył, że jednym ze sposobów pacyfikacji nastrojów był oddziałujący na czeladników program wychowawczy oparty na przesłaniu pewnych wzorców poprzez teksty i wizualizację. Wzorce te wzywały do zachowania zgody w korporacji i w mieście. Ikonografia przedstawiała personifikacje sporów i zawiści (kobieta z wężami we włosach) oraz zgody. Dodawano symbol mortuarny w postaci czaszki – przestrogi, że po śmierci czyny zostaną surowo osądzone. W wierszach idealizowano przeszłość, w której panowała harmonia. Pojawił się także m. in. utwór wyrażający nadzieję na pomyślne rozwiązanie sporów ilustrowany okiem Opatrzności Bożej jako symbolu powszechnej władzy. Obok znajdowało się ucho – symbol łaskawego wysłuchania człowieka. Ręka obecna na tej ilustracji z berłem stanowiła symbol władzy, a bocian pożerający węża wyraża troskę i miłość.

Badacz zauważył w *Księdze* dziewięć alegorii cnót, z którymi powiązano wyjaśniające je teksty. Były to roztropność, nadzieja, sprawiedliwość i zgoda. Roztropność w *Księdze* przedstawiono jako częściowo skoszony łąn zboża i powiązany w snopki, a na szarfie nad ilustracją napisano, że *wszystko ma swój czas*. Roztropność personifikowano pod postacią wędrowca idącego przez życie – symbol czeladnika w czasie wędrówki zawodowej. Nadzieja była opisywana w wierszu mówiącym o stabilności i zadowoleniu oraz o Opatrzności Boskiej jako kotwicy. Kotwica jako symbol nadziei znalazła się w ilustracji przedstawiającej kobietę, która trzyma ją w lewej ręce, a na jej prawej siedzi gołębicą. Ten symbol miał zdaniem Badacza wywołać u czeladników wolę pokonywania trudności. Wiersz poświęcony sprawiedliwości mówił o piętnowaniu swawoli, ale i o obronie cnoty i odplaceniu według zasług. Plastycznie widzimy ją w *Księdze* jako postać kobiety z wagą i mieczem. Opatrzność Bożą przedstawiono jako postać trzymającą w lewej ręce laurowy wieniec, a w prawej palmę. Palma to symbol zwycięstwa,

a wieniec laurowy – błogosławieństwo, zwycięstwo i pomyślność. Wiersz odnoszący się do Opatrzności mówi o ustaniu pożogi wojennej i pokoju. Zdaniem Zdzisława Kropidłowskiego odwoływanie się do cnót jako pożądanых cech społecznych było typowe dla *Księgi*. Nie wykorzystywano tutaj teologii, ale naturalną, uniwersalną etykę.

Rozdział siódmy *The caution of "memento mori" in social and political consciousness* (s. 207-217) jest ostatnim. Autor nawiązuje w nim do cechy sztuki barokowej jaką jest obecność śmierci i przemijania. Zdaniem Zdzisława Kropidłowskiego w *Księdze* mamy cztery fragmenty przypominające o końcu egzystencji. Pierwszy z nich zawiera wiersz dotyczący wpływu uczciwej pracy na spokojną i pozbawioną lęku śmierć. Jest on powiązany z medalionem, na którym przedstawiono umierającego w czasie pracy piekarza. Nad medalionem umieszczono czaszkę owiniętą kirem. Drugi fragment nawiązuje do nietrwałości rzeczy ziemskich i związku życia ze śmiercią. Wiersz zawiera prośbę do Boga o zachowanie bractwa i napomina jego członków, aby wytrwali zadowoleni z istniejącej sytuacji do kresu swojego życia. Malowidło przedstawia dwie czaszki oraz m. in. zniszczone księgi i dwa lichtarze z wypalonymi świecami. Ukazano nietrwałość rzeczy ziemskich i daremność wiedzy w obliczu przemijania. Podobny motyw wanitatywny ukazuje trzeci wiersz, który zaopatrzone w kartusz z obrazem jesiennej pogody i obumierającej przyrody, czaszkę, lichtarz ze zgaszoną świecą, zwędłe kwiaty i rozpadającą się książkę. Czwarty fragment księgi zawierający rozważania o nietrwałości egzystencji powiązane ze śmiercią Augusta III. Tekst dotyczy zgonu króla i ostrzega przed nadmiernym zaufaniem pokładanym w radości ziemskiego życia. Na kartuszu umieszczono miniaturę ukazującą m. in. bańki (ulotność życia) i czaszkę na zamkniętej księdze oraz zwędłe kwiaty.

Zdzisław Kropidłowski słusznie zauważył, że w/w cztery motywy wanitatywne nie mają charakteru religijnego. Uznał, że wskazują one pewne odniesienia społeczne. Pogląd ten uzasadnił tym, że umieszczano je na tych stronach, które dotyczyły wojny, sporów czeladników z mistrzami oraz władzy królewskiej. Przesłania ideowe wzywały do samokontroli, opanowania żądz, ale i ukazywały ulotność w życiu doczesnym mądrości, zgody i nadziei. Mówiły o potrzebie czujności w celu zachowania uzyskanych dóbr materialnych i duchowych.

Zdzisław Kropidłowski zrealizował wszystkie postawione cele badawcze. Udowodnił, że *Księga* jest wynikiem zbiorowego autorstwa starszyzny

korporacji, dzięki czemu wyraża poglądy pospólstwa gdańskiego. Dzieło należy uznać za dwuwarstwowe, ponieważ opiera się na słowie (teksty) i obrazie (iluminacje). Wyrażone poglądy moralne dotyczyły troski o pracę i wyższe wartości, ale zawsze uwzględniano w nich postulaty i interesy własnej korporacji. Ideał kandydata na mistrza miał być przy tym osobą nieposzlakowaną moralnie i roztropną, co miało zapewnić szczęście oraz zgodę. Autor podkreślił, że nie wolno zapominać o głównym celu *Księgi* jakim miał być rejestr wyzwolin czeladników. Badacz ustalił, że w ciągu 42 lat wstąpiło do korporacji 340 czeladników, przy czym 181 pochodziło spoza Gdańska, głównie z krajów niemieckojęzycznych. W *Księdze* wymieniono ośmiu pisarzy bractwa, przy czym najdłużej pracował Nathanael Foß – 24 lata.

Odnutowywano także władze bractwa, które Zdzisław Kropidłowski słusznie traktuje jako nadzorujące księgę i będące kimś w rodzaju jej mecenasów – fundatorów. Jego zdaniem wyrażało się to dodawaniem do malowideł herbu korporacji, który był najważniejszym elementem kompozycji stron. Nie była to forma gmerka, ale odwołanie się do herbu miasta. Teksty poetyckie nawiązywały do wydarzeń historycznych, ale widać też poglądy zbiorowego twórcy – wskazanie warunków spokojnej pracy i sensu godziwego życia w mieście. Król polski i władze miejskie mają je zapewnić. Wiersze i miniatury miały pobudzić czeladnika do zaangażowania się w naukę i pracę oraz w obronę interesów korporacji.

Malarze tworząc swoje dzieła w *Księdze* nawiązywali do dorobku europejskiego baroku. Zdzisław Kropidłowski wskazał imiennie czterech malarzy siedemnastu iluminacji z łącznej liczby 45 (28 miniatur pozostaje anonimowych).

Autor dowiódł także, że polityczne horyzonty gdańszczan wyrażone w *Księdze* były szerokie i uwzględniały aktualne wydarzenia polityczne. Widać pokładanie nadziei w tym, że królowie polscy obronią interesy Gdańska, niechęć do szlachty dążącej do ograniczenia jego przywilejów, skłonność do obrony dotychczasowego ustroju Rzeczypospolitej, aby zachować autonomię miasta. Nie było natomiast nawiązywania religijnego do politycznych wydarzeń. Badacz wskazał na aspekty wychowawcze, które odwoływały się do motywów wanitatywnych, ale bez przesłania religijnego. Udowodnił, że kładziono nacisk na treści etyczne i społeczne opierające się na samokontroli i samoograniczeniu się oraz podkreślano ulotność takich dóbr jak roztropność, nadzieja, sprawiedliwość i zgoda.

Zdzisław Kropidłowski wykazał w sposób udokumentowany, że w świetle *Księgi* pospólstwo gdańskie było odpowiedzialną siłą polityczną porównywalną do współczesnej klasy średniej i świadome swoich interesów społecznych. Badacz na podstawie analizy *Księgi* udowodnił, że swoje poglądy gdańskie pospólstwo czerpało z doświadczeń historycznych XVIII stulecia, które znalazły w niej odbicie.

Dariusz Spychała (*Bydgoszcz*)

Poszukiwanie związków chrześcijaństwa z filozofią grecką i rzymską w późnym antyku.

Recenzja pracy: Marta Kowalska, *Chrześcijaństwo jako filozofia. Studium historyczno-literackie pism Orygenesesa*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2016, ss. 224.

W znanym warszawskim wydawnictwie naukowym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego ukazała się w 2016 roku monografia dr Marty Kowalskiej poświęcona problemom wzajemnych związków między religią Chrystusa i szeroko pojętą filozofią w okresie późnej starożytności. Jako, że problem ten, w zakresie określonym przez autorkę ujęciu, wymagałby napisania wielu opasłych tomów, autorka słusznie w podtytule pracy ograniczyła swój temat do ukazania go przez pryzmat twórczości Orygenesesa (Adamantiusa), niewątpliwie najwybitniejszego, obok Augustyna, pisarza chrześcijańskiego z pierwszych wieków istnienia Kościoła¹.

Jako, że praca ta jest drukowaną (zmienioną) wersją doktoratu obronionego przez autorkę w 2015 roku na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych UKSW, to niewątpliwie spełniła ona podstawowe wymogi konieczne do obrony takiej dysertacji. Jednak poruszony problem, zdaniem recenzenta, wymaga wnikliwszej analizy niż przeprowadzili to wyznaczeni do tego celu recenzenci.

Przykładowo, wbrew podtytułowi monografii, który został precyzyjnie zapisany jako „Studium historyczno-literackie pism Orygenesesa”, zakres

¹ Gen. *Vir. ill.* 39; Hier. *Vir. ill.* 54; B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 248-254, 275-276, 284-307, 323-325, 366-368, 416-419, 442-443, 473, 494, 503, 517-526, 540-587; W. S. Babcock, *Augustine and Tyconius. A study in the Latin Appropriation of Paul*, *StPat* 17/3/1982, s. 1209-1215; P. Brown, *Augustyn z Hippony*, tłum. W. Radwański, BSL, Warszawa 1993, s. 58-126, 244-437; H. Crouzel, *Orygenes*, tłum. J. Margański, Bydgoszcz 1996, s. 23-96; H. A. Drobner, *The Fathers of the Church. A Comprehensive Introduction*, Peabody 2007, s. 136-148, 361-365, 386-453; W. Eborowicz, *Augustyn*, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik Wczesnochrześcijańskiego Pismnictwa*, Poznań 1971, s. 61-78; A. Kasia, *Wiara i rozum. Szkice o Ojcach Kościoła*, Warszawa 1999, s. 73-95; H. Kraft, *Augustinus*, [w:] Idem, *Kirchenväter Lexicon*, München 1966, col. 71-98; Idem, *Origenes*, [w:] Idem, *KvL*, col. 393-401; T. A. Zajkowski, *Orygenes*, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, *SWP*, s. 296-309.

interesującej nas pracy jest paradoksalnie z jednej strony o wiele szerszy niż sugeruje, gdyż obejmuje także dzieła innych pisarzy niż Adamantius (Stalowy), ale z drugiej nie został w sposób wystarczający wyczerpany, gdyż nie obejmuje on wszystkich tytułów związanych z tym aleksandryjskim filozofem i prezbiterem². Zajęcie się przez autorkę całością dzieł Orygeneses sygnalizuje jednak omawiany podtytuł.

Przechodząc do treści monografii należy podkreślić, że prawie jedna trzecia objętości (s. 27-80), czyli cały pierwszy rozdział dysertacji została poświęcona, trochę wbrew tytułowi, wspomnianemu wyżej szerszemu zagadnieniu zatytułowanemu: „Chrześcijaństwo jako ideał filozofii starożytnej u Greckich Ojców Kościoła przed Orygenesem”. Chcąc prawdopodobnie ukazać podstawy, na których rozwinęła się twórczość Orygeneses autorka ukazała w tej części swojej pracy poglądy na interesujący ją temat takich pisarzy wczesnochrześcijańskich jak: św. Paweł z Tarsu, św. Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Atenagoras z Aten, czy św. Klemens Aleksandryjski³. Nie byłoby w tym nic specjalnie dziwnego, gdyby autorka we wstępie do swojej dysertacji, przedstawiła co rozumie przez pojęcie „Greccy Ojcowie Kościoła”. Zamiast tego na s. 13 posługuje się dwukrotnie zbliżonym, choć nie tożsamym, terminem „Ojcowie Kościoła pierwszych wieków” bez wyjaśnienia, co rozumie z kolei pod tą nazwą. Na s. 15 wykorzystuje w swojej narracji kolejne pojęcie tym razem „pisarze wczesnochrześcijańscy”, ale dalej bez wyjaśnienia, co on dokładnie dla niej oznacza. Następnie na s. 23 po raz pierwszy i jedyny w tej części pracy posługuje się po wymienieniu:

² Epif. *Haer.* 64, 1,1; Hier. *Vir. ill.* 54; H. Crouzel, *op. cit.*, s. 358: wymienia również *Lettre a Africanus*, ed. N. de Lange, SC, Paris 1983, którego to dzieła w językowej wersji oryginalnej adresowanego do Juliusza Afrykanina (PG 11, col. 47-86) nie ma w spisie źródeł recenzowanej pracy. Jest jedynie jego tłumaczenie w dziale zatytułowanym polskie przekłady dzieł Orygeneses zamieszczonym w pracy Orygenes, *Korespondencja*, oprac. H. Pietras, ŻMT 6, Kraków, pod tytułem: *List do Juliusza Afrykańczyka. Na temat Historii Zuzanny*, tłum. S. Kalinkowski, s. 62-84; T. A. Zajkowski, *Orygenes wspomina również na s.304 o Heksapli*, czyli „Sześcioksiągowej Biblii”, zawartej w PG 15-16; oraz na tej samej s. o piśmie zatytułowanym *O zmartwychwstaniu* (PG 11, col. 91-100, w której Orygenes miał nie uznawać tożsamości ciała zmartwychwstałego z obecnym ciałem materialnym. Autorka omija też *Stromateis* (PG 11, col. 99-108). Jako, że we wstępie nie ma mowy o wykluczeniu pewnych pism z ich studium, to należało sięgnąć także do tych dzieł.

³ Hier. *Vir. ill.* 23, 29, 38; H. A. Drobner, *op. cit.*, s. 132-136; H. Kraft, *Athenagoras*, [w:] Idem, KvL, col. 70; Z. J. Kraszewski, *Atenagoras z Aten (Athenagoras philosophus)*, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, SWP, s. 61; Idem, *Justinus (Justinus philosophus)*, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, SWP, s. 238-239; J. Wojtczak, *Klemens Aleksandryjski (Titus Flavius Clemens)*, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, SWP, s. 249 -251; Z. J. Zakrzewski, *Tacjan*, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, SWP, s. 366-367.

Justyna, Tacjana, Atenagoras i Klemensa Aleksandryjskiego, kolejnym pojęciem tym razem „Ojców Greckich”, choć nie tylko nie podaje jego zakresu, ale nie jest jasne, czy w tym terminie mieści się dla niej sam Orygenes. Nie jest też pewne, czy owi „Ojcowie Greccy” są tożsami z interesującym nas pojęciem „Greccy Ojcowie Kościoła”. Sama autorka na pewno uważa Orygenes (s. 17), za „jednego z najwybitniejszych Ojców Kościoła”, co wydaje się być jednak sprzeczne z dotychczasową nauką wspólnoty katolickiej, która doceniając geniusz tego twórcy nie bardzo potrafi go jednak zdefiniować i zaszufładować.

Wątpliwości na temat terminologii biorą się, jak wspominałem, stąd, że pierwszy raz nazwę „Greccy Ojcowie Kościoła” Marta Kowalska umieszcza dopiero, dość niespodziewanie, w tytule pierwszego rozdziału swojej pracy, by rozpocząć ich przedstawianie od nauki św. Pawła, co wydaje się być jednak nieporozumieniem terminologicznym, gdyż Apostoł ten nie zalicza się w żaden sposób do kategorii „Grecki Ojciec Kościoła”, o czym można się łatwo dowiedzieć z licznych publikacji patologicznych i historii kościelnych⁴.

Przynależność do grupy zasłużonych pasterzy i ortodoksyjnych pisarzy wczesnochrześcijańskich zwanych „Ojcami Kościoła” jest bowiem dość łatwa do zdiagnozowania. Przykładowo polski, katolicki patrolog ks. profesor Franciszek Drączkowski podaje, że zgodnie z nauką Kościoła do kategorii „Ojców Kościoła” można zaliczyć tradycyjnie: wszystkich pisarzy kościelnych, którzy wytrwali w wierze i zachowali jedność organizacyjną z wspólnotą wiernych, zaś współcześnie „Ojcami Kościoła” są nazywani pisarze wczesnochrześcijańscy weryfikowani przez poczwórne kryterium: prawowierność nauki, świętość życia, starożytność i aprobatą Kościoła⁵. Podobnie uważa protestancki historyk Kościoła Hans von Campenhausen, który sądzi, że „Ojcami Kościoła” są ortodoksyjni pisarze chrześcijańscy pierwszych wieków⁶. Ortodoksyjność dla katolika i luteranina oznacza jed-

⁴ Zob. np.: definicję F. Drączkowskiego zawartą w 14 tomie Encyklopedii Katolickiej wydanym w 2010 r.: *Ojcowie Kościoła*, col. 447-448; Ch. Gnilka, *La conversione della cultura antica vista dai Padri della chiesa*, CrSt 11/1990, s. 593 -615; J. Gnilka, *Piotr i Rzym. Obraz Piotra w pierwszych dwóch wiekach*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002; Idem, *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001; Idem, *Pierwsi chrześcijanie. Źródła i początki Kościoła*, tłum. W. Szymona, Kraków 2004; Idem, *Teologia Nowego Testamentu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002; S. Pieszczoch, *Patrologia*, t. 1. Działalność Ojców, Gniezno 1994, s. 9-16.

⁵ F. Drączkowski, *Ojcowie*, col. 447.

⁶ H. von Campenhausen, *Ojcowie Kościoła*, tłum. K. Wierszyłowski, Warszawa 1998, s. 9.

nak coś innego i autor ten w gronie wczesnych (do pocz. IV w.) „Greckich Ojców Kościoła” umieścił: Justyna, Ireneusza, Klemensa, kontrowersyjnego Orygenesusa i raczej nieortodoksyjnego Euzebiusza z Cezarei⁷. Jeszcze inaczej scharakteryzował „Ojców Kościoła” Andrzej Kasia, który zdaje się utożsamiać ich po prostu z pisarzami wczesnochrześcijańskimi, która to kwalifikacja wydaje się być bliska M. Kowalskiej⁸.

Czasami bowiem autorzy nie spełniający wspomnianych wyżej kryteriów zaliczających do grona „Ojców” są umieszczani w patrologiach czy monografiach poświęconych początkom literatury chrześcijańskiej, ale jest to uzasadnione tym, że nie wszyscy twórcy z epoki wczesnej zostali zaliczeni do rzędu „Ojców Kościoła”, nie tylko greckich, ale też łacińskich. Wspomniany zaś podział na dwie kategorie „Ojców” jest związany z językiem jaki dominował w ich twórczości literackiej, ale nie należy przesadzać z tym przypisywaniem do kategorii. Podsumowując to rozważanie należy podać, że żadnych wątpliwości by nie było, gdyby autorka od razu zaliczyła część, stworzonych na potrzeby swej narracji, środowiska tzw. „Greckich Ojców Kościoła” do grona „pierwszych apologetów greckich” lub „greckojęzycznych pisarzy wczesnochrześcijańskich”⁹. Czyni tak dopiero na s. 33, gdzie przedstawia apologetów greckich i łacińskich: Arystydesa z Aten, Justyna Męczennika, Tacjana, Atenagorasa z Aten, Teofila z Antiochii, Melitona z Sardes, Hermiasza, Minucjusza Feliksa, Nowacjana i Tertuliana.

Podobnie autorce omawianej pracy udało się (może zgodnie z popularnym dziś podejściem skrajnie ekumenicznym wobec różnych nurtów chrześcijaństwa) zaliczenie wyznającego nieortodoksyjną naukę i nie mieszczącego się w co najmniej dwóch wspomnianych wyżej kategoriach, opracowanych przez F. Drączkowskiego, pochodzącego z Syrii, Tacjana, do grona „Greckich Ojców Kościoła”¹⁰. Obdarzenie, żyjącego w drugim wieku po Chrystusie, Atenagorasa Filozofa tymże mianem, jest już bardziej logiczne, gdyż choć nie był on świętym i „Ojcem Kościoła” to chociaż

⁷ H. von Campenhausen, *op. cit.*, s. 13-59.

⁸ A. Kasia, *op. cit.*, s. 6.

⁹ A. Kasia, *op. cit.*, s. 6; *Pierwsi apologetci greccy*, (oprac.) J. Naumowicz, tłum. L. Misiarczyk, BOK, Kraków 2004.

¹⁰ Hier. *Vir. ill.* 29: podaje, że Tacjan był enkratystą (sewerianem); B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 128, 134-137; H. Kraft, *Tatianus*, [w:] Idem, KvL, col. 467: podaje, że był on Syryjczykiem i enkratystą; Z. J. Zakrzewski, *Tacjan*, s. 366: podaje za Hieronimem, że Tacjan był zwolennikiem enkratyzmu, czyli inaczej sekty wstrzemięźliwych zwanych też zwolennikami wody, gdyż używali oni przy obrzędach Mszy św. wody a nie wina.

był niewątpliwie katolikiem¹¹. Takich wątpliwości nie ma przy kolejnym przedstawicielu świeckich chrześcijan, czyli Justynie, którego zalicza się do grona „Ojców”, gdyż jego świętość została przez Kościół urzędowo zatwierdzona, a wspomnienie liturgiczne zostało wyznaczone najpierw na 14 kwietnia, a następnie przeniesione na 1 czerwca¹². Można dodać, że z podanych przez M. Kowalską „Greckich Ojców Kościoła” etnicznymi Grekami byli tylko Atenagoras, prawdopodobnie Justyn i Klemens Aleksandryjski, Tacjan był Syryjczykiem, a Paweł – Żydem¹³. Można ich jednak zaliczyć do tak zwanych Hellenów kulturowych.

Jako, że dzieła wspomnianych twórców zachowały się w dość znaczącym stopniu M. Kowalska mogła ukazać zarys ich podejścia do traktowania wyznawanej przez nich religii Chrystusa jako rezultatu również filozoficznych poszukiwań¹⁴. Nie zagłębiając się w sensowność takich działań w ramach tej akurat pracy należy zauważyć, że literatura na temat wspomnianych pisarzy chrześcijańskiej jest ogromna, w rezultacie czego wyciągnięcie jasnych wniosków z podejmowanych na jej łamach dyskusji wymaga wielu godzin wyteżonych i pogłębionych studiów¹⁵. Podobnie duże zainteresowanie (jeżeli nie większe) spotkało twórczość Orygenes¹⁶. Nie może ono niewątpliwie równać się z całą biblioteką dzieł mniej lub bardziej naukowych, poświęconych św. Pawłowi, ale to aleksandryjski pisarz niewątpliwie bez trudu pokonał Apostoła Narodów w ilości napisanych przez siebie prac¹⁷. Niestety autorka wykorzystała nie wszystkie z dostępnych jego

¹¹ Z. J. Kraszewski, *Atenagoras z Aten*, s. 61.

¹² Hier. *Vir. ill.* 23; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 128; H. Fros, *Justyn, filozof i męczennik*, [w:] Idem, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 3, Kraków 1998, col. 389-390; Z. J. Kraszewski, *Justyn*, s. 239.

¹³ F. Drączkowski, *Justyn Męczennik*, [w:] B. Migut, EK, t. 8, Lublin 2000, col. 270-271; H. Fros, *Justyn*, col. 389; Idem, *Tacjan*, [w:] Idem, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 5, Kraków 2005, col. 402; P. Gnilk, *Paweł*, s. 25-33.

¹⁴ Hier. *Vir. ill.* 54; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 284-287, T. A. Zajkowski, *Orygenes*, s. 307-309.

¹⁵ Hier. *Vir. ill.* 54; T. A. Zajkowski, *Orygenes*, s. 307-309.

¹⁶ Hier. *Vir. ill.* 54; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 284-297; H. A. Drobner, *op. cit.*, s. 136-140.

¹⁷ Hier. *Ad Ruf.* II. 22, V. 6: autor podaje, że Orygenes napisał 6000 tytułów; Idem, *Ep.* 33, 4: „Videlicet, ut ad Adamantium, nostrumque Chalcenterum veniamus: qui tanto studio in sanctorum Scripturarum labore sudavit, ut iuste Adamantii nomen acceperit. Vultis nosse quanta ingenii sui reliquerit monumenta?”; Idem, *Vir. ill.* 54; ; H. A. Drobner, *op. cit.*, s. 140 -147; T. A. Zajkowski, *Orygenes*, s.304: referuje, że św. Hieronim uważał, iż Orygenes napisał 2000 dzieł, natomiast tenże sam święty w liście 33 skierowanym do Pauli wspomina już tylko o 800 utworach. Sam jednak nie podał liczby prac aleksandryjskiego myśliciela; Epifaniusz z Salaminy w *Haer.* 64, 63, 7 podaje natomiast liczbę 6000 ksiąg.

pozycji. Ale i tak 27 dzieł w języku greckim i łacińskim oraz 25 tłumaczeń tychże na język polski to bardzo dużo. Jednak jak na pracę opatrzoną podtytułem „Studium historyczno-literackie pism Orygenesesa” na tyle mało, że można postulować zmianę tegoż na np. „Studium historyczno-literackie wybranych pism Orygenesesa” lub nawet na „Studium historyczno-literackie wybranych pism Greckich Ojców Kościoła i pisarzy chrześcijańskich”. W obecnym kształcie można stwierdzić, że podtytuł recenzowanej pozycji nie jest całkiem adekwatny do zawartości omawianej dysertacji.

We wspomnianym pierwszym rozdziale po szkicowym zapoznaniu czytelnika (s. 27 -32) z działalnością św. Pawła w Atenach, autorka zajęła się bardzo skrótowo (jedno zdanie i przypis) „Ojcami Apostolskimi”, czyli takimi tekstami jak „Didache”, „I List do Koryntian” Klemensa Rzymskiego, „List do Filipian” i „Męczeństwo”, Polikarpa ze Smyrny, fragmentami Papiasza z Hierapolis, „Listem Barnaby” i „Pasterzem” Hermasa. Widać nie było tam nic specjalnie dla niej interesującego, bo śladów związków między chrześcijaństwem i filozofią zaczęła autorka z kolei szukać u wspomnianych wyżej apologetów greckich i łacińskich. Tertulian, Nowacjan i Feliks zostali jednak z miejsca odrzuceni jako twórcy mogący mieć wpływ na Orygenesesa, ale M. Kowalska zapomniała, że tematem pierwszego rozdziału są związki chrześcijaństwa z filozofią u „Ojców Greckich”, a nie u Orygenesesa, więc nawiązanie do twórczości wymienionych twórców łacińskich byłoby jak najbardziej na miejscu.

W rezultacie dokonanego wyboru, na kolejnych stronach M. Kowalska zajęła się wpływem apologetów greckich takich jak: Justyn, Tacjan i Atenagoras na Orygenesesa i na kontakty wyznawców Chrystusa z filozofią grecką. Od s. 34 przedstawia więc poglądy Justyna nie unikając dość zadziwiających stwierdzeń, np. na s. 35 zauważa, że tenże pisarz chrześcijański w swoich pracach nawoływał do uznania „autentyczności chrześcijaństwa, które jest ukoronowaniem poszukiwań szkół filozoficznych”. Wniosek wydaje się być prawidłowy, ale co autorka rozumie przez autentyczność pozostanie jej tajemnicą, niedostępną dla czytelnika. Słusznie na s. 38 podkreśla natomiast fakt, że zdaniem Justyna, wszyscy którzy wiedli przed narodzinami Chrystusa życie zgodne z Bożym Logosem byli chrześcijanami przed chrześcijaństwem. Do tej kategorii zalicza np. Sokratesa i Heraklita. Nie oznacza to jednak, że filozofia grecka jest wystarczająca do zbawienia, trzeba postępować zgodnie z celami wyznaczonymi przez Boski Logos, ale tyczy się to tylko tych, którzy żyli przed Chrystusem. Mimo, że ten pogląd Ju-

styna nie jest zbyt ortodoksyjny, to jego stwierdzenie, że nie wystarczy być nazwany filozofem lub nosić jego płaszcz by być nim rzeczywiście, zostało przyjęte przez ogół badaczy problemu jako oczywistość.

Na kolejnych stronach (42- 43), autorka zajęła się dalszym omawianiem poglądów Justyna, tym razem problemem antycznej apologii żydowskiej, co wydaje się, jeżeli chodzi o rozmiar tekstu temu poświęconemu, być rażąco niewystarczające¹⁸. Pod wiele mówiącym tytułem autorka omawia bowiem jedynie dyskusję, nieważne, czy mniej lub bardziej prawdziwą, między Zydem Tryfonem a Justynem zawartą w pracy chrześcijańskiego męczennika. Podobnie wiele obiecuje kolejna część podrozdziału zatytułowana „Sprzeczności między nauką poszczególnych szkół filozoficznych” by ostatecznie sprowadzać się do niecałych trzech stron omówień prac Justyna. Jest oczywiste, że tytuły rozdziałów i podrozdziałów oraz mniejszych części danej monografii powinny mieć związek z ich treścią, co nie zawsze się M. Kowalskiej udaje.

Od s. 51 M. Kowalska zajmuje się zaś wspomnianym już Tacjanem Syryjczykiem. Niestety, jej nieporadność stylistyczną już w pierwszym zdaniu tego podrozdziału stwarza dodatkowy problem badawczy, gdyż z tekstu „Tacjan Syryjczyk, nawrócony poganin, był uczniem Justyna Męczennika, który ostatecznie został członkiem heretyckiej sekty enkratytów” wynika, że to Justyn został heretykiem, a nie Tacjan. Podobnie jak to było przy omawianiu poglądów Justyna, autorka kontynuuje dalej nadawanie kolejnym częściom podrozdziałów tytułów wykraczających poza ich zawartość tekstową np. na s. 53 pod nazwą „Ukazanie wyższości chrześcijaństwa nad filozofią grecką” kryje się jedynie pięć stron tekstu.

Tak samo wygląda sprawa przy Ateganorasie, gdzie po ukazaniu na s. 58 i 59 podstawowych informacji o tym twórcy autorka zatytułowała kolejną część pracy skromnie „Krytyczna ocena filozofii greckiej”. Wystarczyłoby dodać imię Ateganorasa, by miało to sens. A tak problemowi temu, którego realizacja zapewniłaby regały biblioteczne M. Kowalska poświęciła sześć stron. Jeszcze bardziej groteskowo wygląda omawianie tematu „Zmartwychwstanie jako problem filozoficzny” na czterech stronach. Podobnie jak to było w przypadkach wcześniejszych, tytuł ten nie jest jednoznaczny. Brak dokładnego dostosowania kolejnych tytułów, szczególnie dotyczy to nagłówków części podrozdziałów, do przedstawianej treści jest zadziwiająco

¹⁸ Zob. np. D. H. Frank, O. Leaman, *Historia filozofii żydowskiej*, tłum. P. Sajdek, MF, Kraków 2009, s. 51-74.

sytuacją w pracy doktorskiej, gdyż problem ten powinien zostać załatwiony już po pierwszych rozmowach z promotorem pracy.

Od strony 66 autorka omawia postać i poglądy Klemensa Aleksandryjskiego¹⁹. Nie zauważyła przy tej okazji, że Klemens został wyświęcony na prezbitera, co wydaje się być ważne nie tylko dla recenzenta²⁰. Niedokładnie na s. 70 określa natomiast M. Kowalska Klemensa uczniem Platona, co może sugerować związek osobowy między tymi, żyjącymi w różnych epokach, filozofami²¹.

Właściwy problem pracy zaczyna przedstawiać autorka od s. 81, gdy przechodzi do Orygenesesa. Należy od razu ją pochwalić za staranne dobranie tytułu rozdziału drugiego, który zajmuje się istotnie poglądami aleksandryjskiego teologa i filozofa. Tym razem sformułowanie „Orygenesowska ocena filozofii starożytnej” nie budzi żadnych wątpliwości, choć nie można tego samego powiedzieć o kolejnych tytułach części podrozdziałów. Na przykład czytając od s. 89 część podrozdziału zatytułowaną „Perypatetycy” czytelnik nie wie, czy zawiera on całość wiedzy autorki na temat tej szkoły filozoficznej, czy w jego treści zawarty jest tylko stosunek Orygenesesa do tego nurtu greckiej nauki. W obu wypadkach ma na to autorka jedynie dwie strony. Podobnie jest ze stoikami i kwestią życia wiecznego. Można za słuszne uznać fakt, podany przez autorkę na s. 100, że Orygenes pod względem filozoficznym był platonikiem.

Jednak niedosyt jest uczuciem dominującym po lekturze kolejnych części trzeciego podrozdziału zatytułowanych „Orygenesowy obraz filozofów greckich”, a zwłaszcza „Aleksandryjska i cezarska szkoła filozoficzna”. Abstrahując od faktu, czy coś takiego jak „Szkoła Aleksandryjska” w ogóle w okresie życia Orygenesesa istniała, należy podkreślić, że autorka monografii skoncentrowała się przy tej okazji na ukazaniu pracy Stalowego filozofa w Cezarei Palestyńskiej, a nie w obu miejscach²². Przy ukazaniu

¹⁹ Hier. *Vir. ill.* 38; S. Łuczarsz, *Grób czy świątynia? Problematyka cielesności w antropologii Klemensa Aleksandryjskiego*, Kraków 2007, s. 5-10; F. Drączkowski, *Klemens Aleksandryjski*, [w:] EK, t. 9, Lublin 2002, col. 98-99; H. R. Drobner, *op. cit.*, s. 132-133; J. Wojtczak, *Klemens Aleksandryjski*, [w:] J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, SWP, s. 249.

²⁰ H. R. Drobner, *op. cit.*, s. 132-133.

²¹ S. Blackburn, *Platon państwo. Biografia*, tłum. A. Dzierżgowska, Warszawa 2007, s. 31-32: filozof ateński działał w IV p. n. Chrystusa; F. Drączkowski, *Klemens Aleksandryjski*, col. 98-99.

²² H. Crouzel, *Szkoła Aleksandryjska i jej losy*, [w:] A. di Berardino, B. Studer, „Historia Teologii”, t. 1: „Epoka patrystyczna”, tłum. M. Gołębiowski, J. Łukaszewska, J. Ryndak, P. Zarębski, Kraków 2003, s. 197: podaje, że określeniem „Szkoła Aleksandryjska” zwy-

sylwetki tegoż teologa i filozofa brak również jasnej informacji, że został on wyświęcony na prezbitera, co było jednym z powodów opuszczenia przez niego Aleksandrii i udania się do Cezarei Palestyńskiej²³. Taki, mimo wszystko samowolny akt, informuje o cechach charakteru omawianego przez autorkę pisarza i wiadomość ta powinna się w tej pracy znaleźć.

Podobnie M. Kowalska winna się ustosunkować wobec pewnego zamieszania jakie stwarza dla badaczy Orygenesusa prawdopodobne istnienie, pod koniec drugiego i w pierwszej połowie trzeciego wieku, nie jednego, a dwóch Orygenesów: chrześcijańskiego teologa i pogańskiego neoplatonika²⁴. Żyli oni w zbliżonym do siebie czasie i poruszali podobne tematy filozoficzne i teologiczne, choć ujęte z różnych pozycji, co skłania do ciekawej dyskusji, co do prawdziwości hipotezy o istnieniu dwóch pisarzy zamiast jednego²⁵. Dla M. Kowalskiej sprawa ta nie wydała się być na tyle interesująca, by ustosunkować się do niej.

W kolejnych rozdziałach przedstawiła autorka w miarę poprawnie, choć zbyt skrótowo takie problemy jak: chrześcijaństwo-filozofia szkołą życia, chrześcijaństwo jako walka z namiętnościami i jako narzędzie pomagające w upodobnieniu się do Boga.

Podsumowując, należy dodać, że autorka we wstępie oraz w całej pracy nie znalazła miejsca na znaczące dla jej tematu prace Hieronima ze Strydonu i dla większości dzieł Rufina z Akwilei, można dodać, że jest to niezrozumiałe. Wiadomo, że twórczość Orygenesusa zachowała się przede wszystkim w tłumaczeniach z języka greckiego na łacinę dokonanych właśnie przez Rufina z Akwilei i Hieronima ze Strydonu, trudno jest więc wyrokować, czy dany cytowany fragment jest istotnie odzwierciedleniem poglądów Orygenesusa, czy raczej jego poprawiaczy, gdyż obaj z wymienionych próbowali zmieniać tekst Mistrza pod względem kościelnej ortodoksji²⁶. Czasami udaje się dojść badaczowi do właściwego, nieskażonego ingerencją tekstu, gdy porówna się go z zachowanymi w języku

---

kło się oznaczać zarówno strukturę szkoły, jak i kierunek myślowy. O tym pierwszym elemencie wiemy mało; H. R. Drobner, *op. cit.*, s. 136.

²³ H. Crouzel, *Orygenes*, s. 47: podaje, że wyświęcony został bez zgody swego biskupa, przez Teoktista biskupa Cezarei; H. R. Drobner, *op. cit.*, s. 137: podkreśla brak zgody Demetriusza, bpa Aleksandrii na wyświęcenie Orygenesusa.

²⁴ M. Szram, *Orygenes neoplatonik*, [w:] EK, t. XIV, Lublin 2010, col. 857.

²⁵ M. Szram, *Orygenes neoplatonik*, col. 857.

²⁶ H. A. Drobner, *op. cit.*, s. 137-138; M. Szram, *Orygenes*, [w:] EK, t. XIV, col. 856.

greckim dziełami odnalezionymi w Armenii, Syrii czy Egipcie²⁷. Ale i tu występuje problem, gdyż wspólnoty nestoriańskie i monofizyckie na tym obszarze też mogły poprawiać, z różnych powodów, dzieła Orygenesusa. Tym bardziej brakuje w tej pracy dzieła św. Hieronima, zatytułowanego „Apologia przeciw Rufinowi”, która została opublikowana jako tom LI serii Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy²⁸. W piśmie tym Hieronim porusza wspomniane wyżej przez recenzenta problemy. Nie ma też w recenzowanej pracy dzieł Seneki (jest Cyceron), którego w starożytności i średniowieczu podejrzewano o prowadzenie korespondencji ze św. Pawłem²⁹. Do uwag recenzenta należy dodać i te wydawnicze, gdyż brak indeksu osób utrudnia czytanie pracy. Autorce należy jednak życzyć powodzenia w dalszym zmaganiu się z pułapkami czyhającymi na drodze poznawania chrześcijańskich związków z filozofią, szczególnie antyczną.

---

²⁷ H. A. Drobner, *op. cit.*, s. 137-138; M. Szram, *Orygenes*, col. 856.

²⁸ Św. Hieronim, *Apologia przeciw Rufinowi*, tłum. S. Ryznar, wstęp E. Stanuła, PSP LI, Warszawa 1989; M. Szram, *Orygenes*, col. 856.

²⁹ P. Grimal, Seneka, BSL, tłum. J. R. Kaczyński, Warszawa 1994, s. 5-30.

Paweł Prüfer (*Gorzów Wielkopolski*)

(Recenzja pracy: Janusz Mariański, *Megatrendy religijne w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016, ss. 398).

„Religia oczywiście nie obumarła, nie zdradza nawet oznak wzięnięcia”¹ – taka optymistyczna ale i realistyczna teza wypłynęła blisko przed dekadą spod pióra Rodneya Starka i Williama Simsa Bainbridge’a. Byłaby jednak wątpliwą tezą i niekoniecznie uwzględnianą jako realistyczna, gdyby nie fakt, iż potwierdzenie przychodzi z wielu stron reprezentowanych przez tych, którzy problematyką diagnozowania stanu religii i kondycji religijności jako takiej od lat się zajmują.

Przedsięwzięcie w tym zakresie zostało powzięte przez polskiego socjologa Janusza Mariańskiego, który niejako wbrew aktualnej modzie socjologicznej – ukierunkowanej na badanie tzw. miękkich imponderabiliów – przedkłada narrację nie tylko w tytule sugerującej swoistą meta-narrację. Zakres problematyki jest również w pewnym sensie totalny, uniwersalny, czy nawet mega-analityczny. Wydaje się, iż jest to bardzo pożądana tendencja, tym bardziej, iż pluralizacja stanowiska i heterogenizacja *opowieści postmodernistycznych*, których nie brakuje także w socjologii, zaczyna wypierać to, co zawsze w tej dyscyplinie uchodziło za najbardziej cenne i fundamentalne: ujęcie całościowe świata społecznego oraz wydarzających się w nim zjawisk, procesów przemian, fluktuacji. Taki swoisty powrót, który został w umiejętny sposób skorelowany z rzetelnym filtrowaniem konkretnych, czasem także wycinkowych sfer rzeczywistości społecznej, pozwala „odetchnąć z ulgą” (że nadal takie są) i przyjąć z wdzięcznością propozycję autora.

Opublikowany w toruńskim wydawnictwie Adam Marszałek materiał, przyjmuje osobliwy tytuł *Megatrendy religijne w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne*. Jego lektura dostarcza wielu impulsów do „wyjścia na zewnątrz” i wnिकania w rzeczywistość religijną z zastosowaniem instrumentarium badawczego profesjonalnie socjologiczne (jeśli się takie

¹ R. Stark, W.S. Bainbridge, *Teoria religii*, przeł. T. Kunz, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2007, s. 24.

posiada), bądź przyjmując strategię badacza nieprofesjonalnego, ale jednak zaintrygowanego tym, jak bardzo idea człowieka jako *homo religiosus* tętni swoim własnym życiem. Okazuje się bowiem, że fenomen religii nie znika jednak z tej rzeczywistości pod wpływem bezwzględego nacisku rzekomo totalnie zsekularyzowanych społeczeństw.

Książka jest także swoistą próbą dokonania syntezy i typologizacji najważniejszych zjawisk religijnych, które zachodzą w świecie społecznym, a które socjologia czyni przedmiotem swojego zainteresowania. Myliłby się jednak ten, kto szukałby w narracji Janusza Mariańskiego jedynie encyklopedycznej wykładni, definiowania tego, co można uznać za zasadnicze w religii społeczeństw ponowoczesnych. Język, argumentację i całą wykładnię treści charakteryzuje plastyczność, oryginalność, pomysłowość, co odzwierciedla tym samym własny i wyjątkowo oryginalny opis. Autor uparcie i z determinacją od kilku już dekad mierzy się z zasadniczymi komponentami konstytuującymi zjawisko religii i religijności we współczesnym świecie, zwłaszcza w kontekście polskim. Jeśli ktoś doszukiwałby się przejawów znużenia czy swoistej cykliczności przeprowadzanych diagnoz, może być zaskoczony, znajdując i tym razem nowość, odmienność i oryginalność analiz.

Pierwszy i drugi rozdział zostały poświęcone problematyce sekularyzacji i odpowiednio desekularyzacji, które – zdaniem autora – można określić mianem megatrendów społeczno-kulturowego, a które to posiadają określoną zdolność do wyłaniania się w kontekście współczesności. Sekularyzacja, zarówno jako proces, który jest ofensywny, ale i defensywny, nie posiada jednorodnej logiki w determinowaniu intensywności życia religijnego czy też religii jako takiej. Zarówno sama sekularyzacja jak i desekularyzacja mogą być postrzegane i rozpatrywane w dogmatycznej powłoce interpretacyjnej, jak i być analizowane z zastosowaniem licznych argumentów rzekomo przemawiających za tym, że stanowią one mit, jak i wymagowany przez pewną część badaczy paradygmat hermeneutyczny. Trafnie postrzega ten fakt Janusz Mariański, który przypatruje się również pewnym skłonnościom interpretacyjnym badaczy społecznych, podkreślając nie tylko różnorodne ich zwroty od jednego kierunku ku innemu, co przyjmowanie pewnych ogólnych tez wyjściowych i przewidywaniu rozwoju faktów. Erozji religijności towarzyszą – nie tylko *post fatum* – zjawiska eksplozji religijności, jej ożywienia. Można zatem rozpatrywać zjawiska sekularyzacji i desekularyzacji jako dwa odrębne procesy, lecz można je

także uczynić swoiście zintegrowanym kluczem interpretacyjnym religii, jako całościowego fenomenu towarzyszącego jednostkom i wspólnotom religijnym.

W dalszej części, w trzecim rozdziale, przeanalizowane zostaje zjawisko pluralizacji i jej wpływu na szeroko pojęte postawy religijne. Zróżnicowanie konkurencyjnych wartości – tak najczęściej rozumiana jest pluralizacja. Przyczynia się ona do akceleracji zmian społeczeństwa. Jest nośnikiem, a jednocześnie kartą przetargową dla wielu opcji i pomysłów na urządzenie społeczeństwa. Nie pozostaje bez wpływu ta logika na religię i zachowania religijne. Religia staje się w pewnym sensie spluralizowanym fenomenem. Proponuje różnorodne oferty, które nie na tyle determinują, by nie można było odrzucić jednych, a przyswoić sobie innych. Fakt ten wywołuje także poczucie niepewności, ponieważ poprzez procesy pluralizacji gubią się pewne punkty orientacyjne, trwale – jak dotychczas – zasady i zworniki egzystencji oraz sensu. Pluralizm, który anektuje także przestrzeń religii, wyłania się przede wszystkim wtedy, kiedy dokona się diagnozy i komparatystryki oddziaływania religii w społeczeństwach przednowoczesnych, nowoczesnych i ponowoczesnych. Dawny parasol ochronny, jakim była religia, i jakim skutecznie ochraniała niemal wszystkie dziedziny i wymiary życia jednostek oraz grup społecznych, przestał pełnić już taką rolę. Współcześnie religia zdaje się przedkładać potencjalnemu konsumentowi na rynku różnorodnych propozycji. Trudno przewidzieć dalszy rozwój tego zjawiska, lecz – jak zauważa autor – staje się wciąż pasjonującym przedmiotem badawczym.

Megatrendem religijnym jest także indywidualizacja. Takie sklasyfikowanie tego procesu stanowi w pewnym sensie kontynuację – w sensie następstwa zjawisk, które wytwarzają się w procesach przyczynowo-skutkowych – tego, co jest pluralizacją. Jest ona korelatem pluralizmu. Podobnie jak pluralizacja, indywidualizacja nie może być postrzegana jedynie i wyłącznie jako zjawisko pozytywne bądź jedynie negatywne. Wiele zależy od konkretnych podmiotów, które będą albo zdominowane przez nadchodzenie tych procesów, albo będą nimi sprawczo kierowały, czy po prostu umiejętnie je wykorzystywały dla własnego i innych rozwoju. W dziedzinie religijnej rzecz ma się podobnie. Kwestii indywidualizacji jako swoistego megatrendu poświęcony został rozdział czwarty.

Globalizacja w społeczeństwach ponowoczesnych jest faktem. Jej implikacyjny charakter w stosunku do religii nie podlega dyskusji. W piątym

rozdziale Janusz Mariański próbuje zmierzyć się z tym niełatwym zestawieniem i oddziaływaniem. Czy globalizujący się świat będzie mniej religijny? – nie jest to pytanie banalne. Instytucje religijne, w tym chrześcijaństwo i Kościół katolicki, chętnie zajmują się analizą zjawiska globalizacji, zwłaszcza w kontekście nauczania społecznego. Mimo że globalizacja jest zjawiskiem przede wszystkim ekonomicznym, kulturowym, czy gospodarczym, to jej rzeczywiste przejawy nie zamykają się w tych wyłącznie przestrzeniach. Religia także pozostaje istotnie pod jej wpływem. Istnieje szereg hipotez, które pomagają interpretować ten wzajemny stosunek globalizacji i religii. Socjologowie bacznie przyglądają się owej relacji, dostrzegając zarówno zmiany wewnątrz samej religii pod wpływem procesów globalizacyjnych, jak i skutki oddziaływania religii na świat społeczny.

Zwieńczeniem publikacji jest rozdział szósty, poświęcony kwestii tzw. nowej duchowości. Także ona może być – zdaniem autora – postrzegana jako megatrend społeczno-kulturowy. Duchowość, w odróżnieniu od religii jako zjawiska społecznego, które można obserwować jak każde inne, jest mniej uchwytna, tym bardziej nie poddaje się łatwo deskrypcji socjologicznej. Jest ona wyrazem swoistego przebudzenia religijnego, czymś, co także nie mieści się w ramach czystej konfesyjności. Podobnie jak próby określania tego, czym jest społeczeństwo współczesne, czy też ponowoczesne, zjawisko nowej duchowości posiada mnóstwo własnych określeń, w zależności od tego, jaki jej aspekt jest brany pod uwagę. Autor zadał sobie wiele trudu, by przytoczyć i przeanalizować te pojęcia, które nie stanowią jedynie synonimicznego jego kwantyfikowania, lecz ułatwiają czytelnikowi rzeczywiście wyodrębnić samo zjawisko jako rzeczywiście „nowe”. Mylnym byłoby jednak twierdzenie, iż ta „nowość” duchowości jest odcięciem się całkowitym od przeszłości i dotychczasowych form praktykowania postaw religijnych. W wielu wypadkach jest wręcz przeciwnie, bowiem nowa duchowość budowana jest w oparciu o wartości ułożone w dawnych tradycjach, a obecnie, z intensywnością powracające i odżywające. Uznałbym tę obserwację jako interesującą egzemplifikację dla własnych badań, które od jakiegoś czasu prowadzę w kontekście teoretyczno-praktycznego projektu, tzw. maturacjonizmu linearno-cyklicznego², co także częściowo

² Zob. Paweł Prüfer, *Koncepcja maturacjonizmu linearno-cyklicznego jako antidotum na zagrożenia i kryzysy wiary*, [w:] *Wartości chrześcijańskie w XX i XXI i wieku. Zagrożenia i szanse*, red. Edmund Juško, Roman B. Sieroń, Stanisław Sorys, Wydawnictwo REGIS, Tarnów 2015, s. 8-25.

opisywał dawniej Florian Znaniecki („[...] powstawanie nowej dziedziny rzeczywistości na gruncie tego, co już istniało”³).

Diagnozy i analizy Janusza Mariańskiego cechuje nie tylko dojrzałość i wyważona eksploracja zjawiska religii, która tym razem została „ubrana w szaty” megatrendów, ulokowanych w społeczeństwie ponowoczesnym. Ponowoczesność, czy też przejawy narracyjne, które wydają się w niej dominować pod postacią wątków postmodernizmu, okazują się niewystarczające by opisać to, co rzeczywiście dzieje się zarówno w kontekście społeczeństwa jako takiego, jak i tym bardziej w dziedzinie religijnej. Książka Janusza Mariańskiego przedstawia się przede wszystkim jako próba podążania z wykorzystaniem własnego, wypracowanego przez lata warsztatu badawczego, gdzie nie serwuje się łatwych recept i nie stawia uproszczonych diagnoz. Religia jest zjawiskiem społecznym, któremu od dawna socjologowie poświęcali ogrom swojej uwagi. Wielcy twórcy nauki zwanej socjologią czynili to z wielkim zaangażowaniem. Socjologia religii, jak rzadko która spośród nauk społecznych, wypracowywała sumiennie, rzetelnie i konsekwentnie godne uznania techniki, ścieżki badawcze, kreśliła swoje perspektywy rozwojowe, determinowała własne obszary namysłu, świadczące o jej skłonności i gotowości do dojrzewania (o czym przed laty przekonywał chociażby Sabino Acquaviva⁴). Janusz Mariański kontynuuje tę chlubną tradycję, ubogacając ją własną wrażliwością poznawczą i mądrością w określaniu i nadawaniu religii istotnej roli w kształtowaniu życia jednostek i społeczeństw. Tym razem czyni to w kategoriach i w formule wyeksponowanych i w przystępny sposób zrelacjonowanych tzw. megatrendów, co sprzyjać może implikacjom, rozbudzającym chęć dalszego poznawania i podążania drogą ich zrozumienia.

---

³ J. Szacki, Znaniecki, Wiedza Powszechna, Warszawa 1986, s. 195.

⁴ „Forse nessuna delle scienze sociali può essere colta nelle sue caratteristiche e dimensioni, attraverso il suo divenire, come la sociologia della religione: il definirsi dei caratteri, dell’oggetto e della metodologia, sono tutti nella sua storia, nelle diverse fasi attraverso cui è passata per divenire adulta”, S. Acquaviva, Sociologia della religione, [w:] Questioni di sociologia, Volume primo, La Scuola Editrice, Brescia 1966, s. 352).

